

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

EILER NYSTRØM

FREDERIKSBERGS
HISTORIE

GYLDENDAL

FREDERIKSBERGS HISTORIE

FREDERIKSBERGS HISTORIE

AF
EILER NYSTRØM

I
OPRINDELSE OG UDVIKLING INDTIL
KRONENS AFHÆNDELSE AF
JORDERNE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL - NORDISK
FORLAG - KØBENHAVN - MCMXLII

**COPYRIGHT 1942 BY GYLDENDALSKE
BOGHANDEL NORDISK FORLAG · COPENHAGEN**

—

**PRINTED IN DENMARK
GYLDENDALS FORLAGSTRYKKERI
KØBENHAVN**

FORORD

Da Kommunalbestyrelsen for flere Aar siden rettede den ærefulde Opfordring til mig at skrive Frederiksbergs Historie, var jeg til at begynde med lidt betænkelig ved Opgaven. Der var skrevet meget om dette Emne i Forvejen, og hvad der laa lige for var allerede fremdraget. Det maatte derfor blive en utaknemmelig og tillige en møjsommeligt Opgave, da Stoffet var meget omfangsrigt og mange Problemer maatte søges løste. Imidlertid besluttede jeg alligevel at tage den op, i Erkendelse af at det meste af det der forelaa var Afhandlinger, som kun beskæftigede sig med enkelte Sider af Emnet, og at Birkedommer A. Eberlins Bog fra 1888 trængte til en Afløser. Ved at gennemforske Kildestoffet i sin Helhed og derved danne mig en selvstændig Opfattelse af Udviklingen har jeg da søgt at give en sammenhængende Skildring af Frederiksbergs Historie, hvoraf første Del her fremlægges.

Under Arbejdet har det vist sig, at den gamle Birkedommers Bog, der ikke sjældent er bleven strengt bedømt, meget godt taaler at ses efter i Sømmene. Naar man erindrer, at han begyndte saa godt som paa bar Bund, er det al Ære værd, at det er lykkedes ham at fremdrage meget væsentlige Dele af Arkivstoffet, selv om en Part af Æren tilkommer Embedsmændene i det daværende Gehejmearkiv og Kongerigets Arkiv. Men det er for Resten ogsaa Tilfældet nu om Stunder ved den Slags Arbejder. Naturligvis har Eberlin ikke kunnet gaa saa stærkt i Enkeltheder som F. J. Meier, der skrev den første autentiske Fremstilling af Frederiksberg Slots Bygningshistorie, ganske vist kun for de faa Aar indtil 1706. Skønt han savnede Planer og Tegninger at støtte sig til og derfor ikke har undgaaet Misforstaaelser, er hans Bog (fra 1896) af stor Værdi og stærkt benyttet af Efterfølgerne. Vel er Eberlins og Meiers Arbejder nu forældet, men de to Forfattere har i Fællesskab skabt et Grundlag, hvorfra senere Forskere har kunnet hente Udgangspunkt for videre Undersøgelser.

Den væsentligste Anke mod Eberlins Bog er Stoffets Ordning og Gruppering, men her har jeg personlig maattet sande, at Opgaven ikke hører til de lette. Det gælder om paa een Gang at skildre den sideløbende Vækst af By og Slot tillige med de mange mærkelige Foreteelser

og de forsvundne Lokaliteter, saaledes at Samspillet kommer frem og Udviklingen bliver anskuelig for Læseren. For ikke at bryde Linjen i den historiske Udvikling, hvor By og Slot i lige Grad spiller ind, er jeg derfor gaaet den Vej at udskyde til anden Del de enkelte Lokaliteter, der hver for sig har en selvstændig Historie. I første Del gives et Længdesnit af Frederiksbergs Oprindelse og Udvikling indtil Kronens Afhændelse af Jorderne, der for dette historisk mærkelige Bysamfund danner samme Skillelinje som Udskiftningen for andre. Anden Del vil da indeholde Fortsættelsen af den almindelige Udviklingshistorie, efterfulgt af de enkelte Lokaliteters Historie, der lettere kan uddybes i Monografier, efterat de historiske og lokale Forudsætninger i Forvejen er givet. Det gælder f. Eks. Ladegaarden efter dens Ophør som virkelig Ladegaard til Københavns Slot, Falkonergaarden, Grøndal, Wodroffgaard etc. samt de ældre Lyststeder og Landgaarde. Med anden Del vil tillige følge Register til hele Værket.

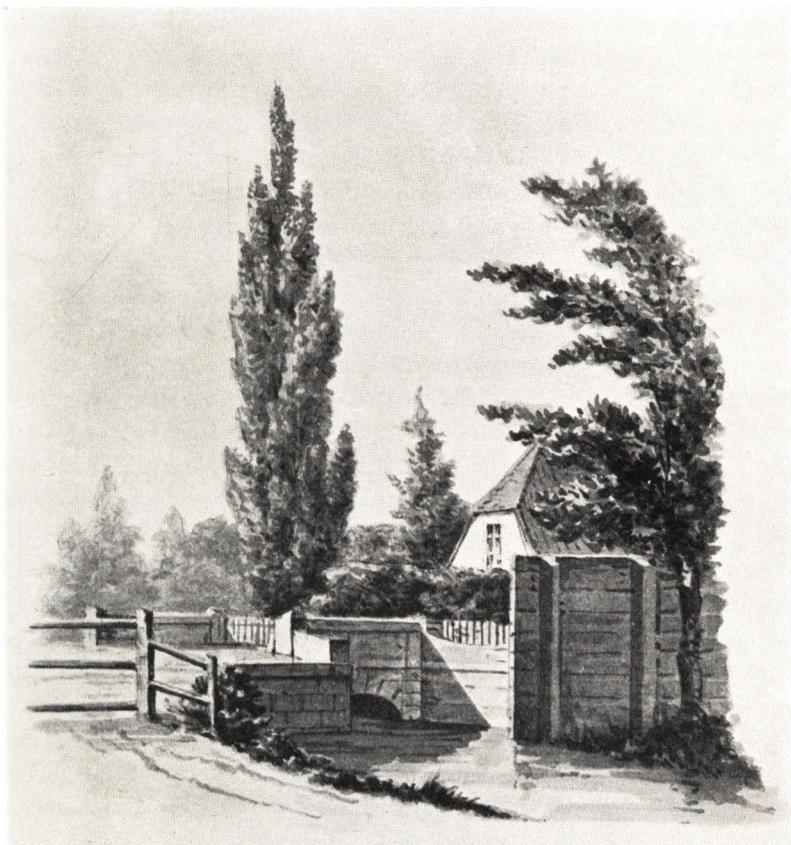
For værdifulde Haandsrækninger under Arbejdet bringer jeg Stadslandinspektør *S. Broholm*, Oberst *Niels Maare* og min Søn, Arkitekt *Arne Nystrom* min bedste Tak. *Frederiksberg Kommunalbestyrelse* bevidner jeg min Taknemmelighed og Erkendtlighed for den Bevilling til Studier der er ydet mig, og til *Carlsbergfondets Direktion*, der gennem mange Aar har støttet mine kulturhistoriske Arbejder, retter jeg en ærbødig og hjertelig Tak.

Oktbr. 1942.

E. N.

INDHOLD

	Side
Indledning	9
Solbjerg og Nyby:	
I. Hovedstadens nærmeste Nabobyer	17
II. Solbjerg	24
III. Nyby og Nyby Ladegaard	30
IV. Kristian den Fjerdes Ladegaard	38
V. Samfærdselsveje	54
Ny Amager:	
I. Ladegaardsdriftens Ophør	62
II. Hollænderne	66
III. Fremmedelementet paa Ny Amager	85
Frederiksberg Slot:	
I. Prinsens Gaard indtil Slottets Opførelse	91
II. Frederiksberg Slot og Have	121
Frederiksberg By og Tilliggende:	
I. Byen	175
II. Tilliggendet	205
Anmærkninger	221

LADEGAARDDAAEN VED AAHUSET
Akvarel af G. Hoffmann, Kgl. Bibliotek.

INDLEDNING

FREDERIKSBERG, der siden 1870 har været Danmarks næststørste Byfællesskab, først et almindeligt Landsogn som talrige andre, siden med en mere og mere selvstændig kommunal Forfatning, der nu helt er afpasset efter Storstadsforhold og i Virkeligheden er Hovedstadens lig — strækker sig over et Omraade, hvis Grænser siden Kristian den Fjerdes Tidsalder næsten

ikke paa noget Punkt alvorligt har forrykket sig. Det er forblevet uændret trods gentagne Navneskifter og en vekslende Skæbne som fællesdrevet Bondeby, Ladegaardsmark, hollandsk Nybyggerkoloni, kongeligt Hømarksomraade og endelig som et kært Tilhold for Landliggere og Pensionister med et Islæt af Industriby i Yderkanten. Takket være de historiske Forhold har det gennem Tiderne været holdt sammen som en ualmindelig fasttømret Eenhed.

Siden Enevældens Indførelse har Frederiksberg iøvrigt saa nogenlunde undergaaet den samme Udvikling som Hovedstadens Naboer mod Nord — en Udvikling, der her som der er præget af den store Bys Nærhed. De kongelige Herskaber har fra Frederik den Tredjes Dage haft Lystgaard derude — siden Lystslot, endda et af Landets største og skønneste og Sidestykke til dem, der ligger i Nordsjælland; efter Datidens Synsmaade og Anskuelser maatte allerede dèt give Stedet et vist socialt Om-dømme. I det attende Aarhundrede groede da ogsaa de borgerlige Lystgaarde op paa de gamle Hømarker, og Lyststederne blev efterhaanden talrige ligesom i Københavns Omegn langs Øresundskysten. Med de primitive Befordringsmidler, man raadede over, var Frederiksberg og Gentoftene nogenlunde ligestillet, men navnlig i det nittende Aarhundrede blev Frederiksberg det foretrukne. Man havde alligevel her nærmest til sit Sommerbo, og det var lettere her at tage fast Ophold Aaret rundt under landlige Forhold, selv om Embede eller Erhverv skulde røgtes inden for Københavns Volde.

Og som landligt Udflugtssted, hvor Hovedstadens Indbyggere kunde ryste Bystøvet af deres Fødder, laa Frederiksberg ogsaa nærmere og mere bekvemt end den nordlige Omegn. Var Frederiksdal og Dyrehaven Maalet for den store aarlige Udflugt, saa blev Frederiksberg, især i de vanskelige Pengeaar efter 1813, de ugentlige Sommer-Søndages Tilflugtssted. Selv den daglige Fyr-aftens-Promenade, de Timer af Dagen, da man maatte uden for Byporten og trække frisk Luft og se grønne Marker, gik naturligt mod Vest, fordi der var lystest ad den Kant og Aftenen blev længst i den nedgaaende Sols Straaler.

Det gik da omsider med Frederiksberg, som det i den sidste Menneskealder er gaaet med Hellerup og de andre Omraader af Gentofte Kommune, der ligger nærmest op mod Hovedstadens Grænse — de samlede Husrækker begyndte at afløse den aabne Bebyggelse, Lystgaardene og de landlige Smaahuse forsvandt efterhaanden. Denne Storbyens graadige Fremtrængen ud over de grønne Omraader begyndte tidligere ved Frederiksberg, hvis Marker allerede før Aarhundreder siden gik i eet med Hovedstadens vestlige Forstad, og da Voldene faldt i sidste Fjerdedel af det nittende Aarhundrede, flød Grænserne ud i hinanden. Der er endnu i Dag næppe mange af Frederiksbergs eller Københavns Indbyggere, der er i Stand til paa staaende Fod at paa-vise, hvor Hovedstadens Grund hører op og Frederiksbergs begynder — det er som ved Hamborg og Altona, der ogsaa umærkeligt gaar over i hinanden. Og siden Aarhundredets Begyndelse har dette lille Lands paafaldende store Hovedstad med den stadig voksende Ekspansionstrang endda helt omklamret denne sin nærmeste Nabo ved Indlemmelse af det omliggende Bondeland, der tidligere tilhørte andre Sognekommuner, grænsende til Frederiksberg i Nord, Syd og Vest.

Skønt Frederiksberg saaledes fra 1901 er en Enklave inden for Københavns vidtstrakte Landomraade, er det bestandig en Helhed, og det bunder som sagt i de historiske Forhold. Omraadet har siden Middelalderens Slutning tilhørt Kongen og er ned gennem Tiden paa forskellig Vis vedblevet at være knyttet til Hofstaten og Hofholdningen; det har derved holdt sig som en Eenhed — kongelig Ejendomsjord i Modsætning til Residensstadens fri Købstadjord — længe efter at de historiske Forudsætninger var forsvundet. Forholdet er sideløbende, om end ikke ganske det samme som ved Kongens Lyngby, der ikke har sit Navn af, at den i de sidste Aarhundreder har huset kronede Hoveder, men fordi Byen altid har været Kongens særlige Ejendom — og fra en langt tidligere Tid end Frederiksberg. Med Kongens Lyngby, som i gamle Dage var den betydeligste i Omraadet Nord for Hovedstaden, har Frederiksberg iøvrigt visse Træk til fælles i det attende og nittende Aarhundrede. Begge

lignede de, som Pontoppidan fortæller i sin Danske Atlas 1764, ved det stadig voksende Antal Borgerhuse og Fabriksvirksomheder Landets smaa Købstæder eller Flækker, men medens Lyngby paa dette Tidspunkt laa i Spidsen, blev det Frederiksberg, der ned i Tiden voksede hurtigst og til sidst langt overskred Købstad-Stadiet, omend Byen aldrig fik Navn af Købstad eller Privilegier som en saadan. Dertil laa den for tæt ind paa Hovedstaden. Den vedblev med at være »Handelsplads«, en Mellemting mellem Landkommune og Købstad, indtil den ved Loven af 7. April 1899 fra Aar 1900 udskiltes af Amtet for sluttelig ved Købstadloven af 25. Marts 1933 sammen med Gentofte at faa en Særstilling inden for dansk Kommunestyre. Øverste Myndighed er nu en Kommunalbestyrelse med en af dens Midte valgt Borgmester i Spidsen.

Ligesom Dronning Dido indhegnede Karthago med en Oksehud, kunde man utvivlsomt nu, med vor højt udviklede Teknik, udkære Huden i saa traadfine Strimler, at den ogsaa kunde omspænde Frederiksberg. Thi af Udstrækning er Byen ikke stor. Den maaler i Øst og Vest, hvor dens Omraade er bredest, kun ca. 4 km, og hele Arealet udgør 1577 Tdr. Land (870 ha) — Vandarealerne i Frederiksberg Have endda iberegnet — eller ikke synderlig mere end Tilliggendet til en jævnt stor Herregaard. De gamle omgivende Nabokommuner, Brønshøj og Hvidovre, der nu henholdsvis helt og delvis er indlemmet i København, var langt betydeligere, og den mindste af dem, Hvidovre, er selv i sin beskaarne Tilstand større. Og Gentofte Kommune er omtrent tre Gange saa stor. Det hænger sammen med, at det Omraade der blev til Frederiksberg oprindeligt ikke var noget Kirkesogn, men en af Byerne i det under Frue Kirke hørende Københavns Birk, og altsaa kun en enkelt Landsby. Men paa dette beskedne Stykke Land, der for en stor Del er optaget af store Haver og Parkanlæg, lever ikke desto mindre ca. 113 000 Mennesker eller langt flere end i Jyllands Hovedstad Aarhus, Landets mest folkerige Købstad.

Folketallet har siden det attende Aarhundrede været jævnt stigende, indtil det i Tiaaret 1860-70 fordoblede og siden øge-

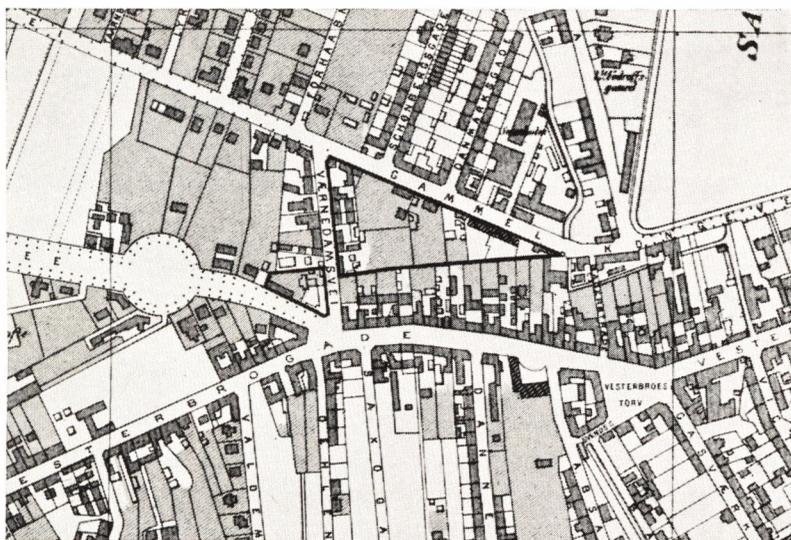
des for hvert Aar der gik — ene med Undtagelse af Femaaret 1921-25, der viste en lille Tilbagegang. De officielle Folketællinger har følgende Indbyggertal for Frederiksberg By:

15. Aug. 1769.....	1030	1. Febr. 1880.....	26510
1. Juli 1787.....	1143	1. „ 1890.....	46954
1. Febr. 1801.....	1172	1. „ 1901.....	76231
18. „ 1834.....	1491	1. „ 1906.....	87594
1. „ 1840.....	2304	1. „ 1911.....	97237
1. „ 1845.....	2513	1. „ 1916.....	99382
1. „ 1850.....	2874	1. „ 1921.....	104815
1. „ 1855.....	4342	5. Novbr. 1925.....	104209
1. „ 1860.....	8164	5. „ 1930.....	106251
1. „ 1870.....	16878	5. „ 1935.....	113134
		5. Novbr. 1940.....	113208

En rask Fodgænger kan paa et Par Timer eller tre vandre rundt om denne By med de mange Menneskesjæle og rige historiske Minder — en Tur paa $1\frac{3}{4}$ geografisk Mil eller godt 12 km, hvis han da nogenlunde nøje holder sig ved Grænse-skellene og ikke har for mange Svinkeærinder. Han begynder paa »Svineryggen« ved Vestsiden af St. Jørgens Sø, der danner Østgrænsen mod København, og han følger Ladegaardsaaen omtrent fra det Punkt, hvor den (under Jorden) løber ud i Peblingsø, og til det Sted, hvor Lygteaaen støder til; paa denne Strækning har han Nørrebro og Hovedstadens gamle Byjorder paa sin højre Haand. De sidste Menneskealdres tekniske Udvikling har dog udslettet Aaskellet indtil nuværende Jagtvej, idet Ladegaardsaaen paa dette Stykke er bleven rørlagt og løber under Aaboulevarden, medens den udefter endnu ligger aaben til Glæde for den omboende Ungdom. Iøvrigt er der paa denne Strækning i de seneste Aar sket en mindre Grænseregulering, idet den gamle Ladegaards Terræn i 1924 afstodes til København. Nordvest for Lygteaaen ligger den lille trekantede Bispeeng, der fra det syttende Aarhundrede har hørt til Frederiksberg og støder op til den tidligere, nu udstykkede Nørrebro-Ejendom »Ventegodt«. Den gennemskæres af Nordre Fasanvej og Hillerødgade og udgør Frederiksberg-Omraadets nordligste Spids.

Vest for Bispeengen følger han stadig Ladegaardsaaen med Utterslev Bys tidligere Jorder paa den modsatte Bred. Aaen og dermed Byskellet drejer nu mod Sydvest, passerer tæt Vest om den forsvundne Gaard Grøndals Jorder, langs Brønshøjs og Vanløses gamle Bymarker, der nu ligesom Utterslev er Dele af Hovedstadens Grund. Kort før Ladegaardsaaens Udløb fra Damhussø bøjer Frederiksberg Bygrænse stik i Syd; den forlader Aaen, som den hidtil har fulgt, og forputter sig i de gamle Markskel, som det kan være vanskeligt for en Vandringsmand at faa Øje paa. Et Stykke følger Grænsen derefter Vigerslev tidligere Bymark, nu ogsaa Hovedstadens Tilliggende, skærer Roskilde Landevej, og kommer atter ud i Lyset som Østsiden af en ny Vej, der med god Grund kaldes »Skellet«, og følger saa Gaasebækken mod Øst. Atter skjuler Grænsen sig en Stund bag Huse og Haver, inden den naar ud i Valby Langgade, hvor den langs Søndermarken ad de gamle Skel mod Valby Fælled gaar Syd om Bakkehuset. Endnu en Gang overskrider den Roskildevejen, som herinde hedder Vesterbrogade, bag hvis Side- og Baghuse Bygrænsen for tredje Gang forsvinder. Men fra den første Runddel i Frederiksberg Alle slipper den atter ud i de store Færdselsaarer: Alleens sydlige Husrække herfra ind mod Byen hører til København, den nordlige ligger paa Frederiksberg. Det sidste Stykke af Grænsen danner endelig en spids Vinkel, saaledes at Vestsiden af Værnedamsvej og Nordsiden af Gammel Kongevej indtil St. Jørgens Sø er Frederiksberg Grund, medens den stumpe Rektangel, der begrænses af Værnedamsvejens Østside, Gammel Kongevejs Sydside og Vesterbrogade ind mod Frihedsstøtten helt og udelt ligger i København.

Det er de i ældre Tid jævnlig ændrede Vejforhold og den stigende Bebyggelse i Hovedstadens »Vestre Forstad« — som Vesterbro oprindeligt kaldtes — der har skabt de udviklede Grænseforhold i dette Hjørne af Frederiksberg Kommune. De var den Gang endda mere uklare end nu. Skellet gik i det attende Aarhundrede omtrent fra den første Runddel i Alleen skraat over mod Værnedamsvej, overskar denne et godt Stykke fra Vesterbrogade, passerede derefter nuværende Tullinsgade og

UDSNIT AF SAABYES KORT OVER KØBENHAVN OG OMEGN 1869

De to Trekanter optrukne med en kraftigere Streg; Tullingsgade var endnu ikke anlagt.

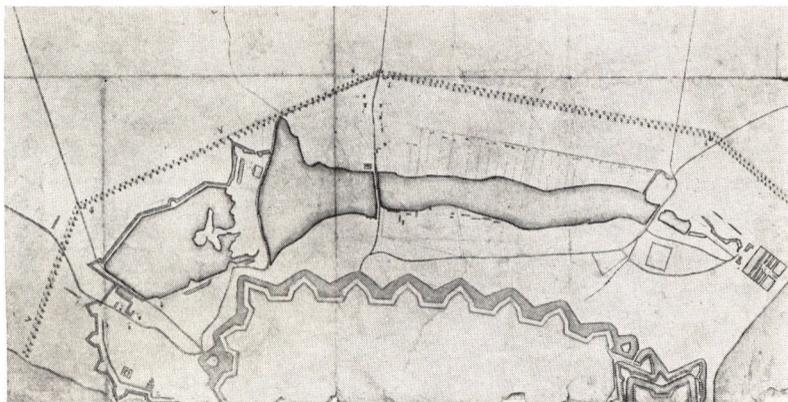
mundede ud i Gammel Kongevej ved Bagerstræde. Her er imidlertid allerede i ældre Tid sket en Grænseforskydning, der sammen med Afgivelsen af Ladegaardsterrænet og et Par Kirkesognsreguleringer i 1935 vistnok ogsaa er de eneste Ændringer, Byens gamle Skellinjer har undergaaet siden det syttende Aarhundrede. Som Grænsen oprindelig gik fremkom der to Trekanter, en større østlig, der begrænsedes af Værnedamsvej, Gammel Kongevej og Linjen Syd for Tullingsgade — og en mindre vestlig, der nu danner Hjørnet af Værnedamsvej og Alleen, hvor bl. a. Vesterbros Posthus ligger, nemlig Gadenummer 2, 4 og 6 i Frederiksberg Alle samt 1 og 3 paa Værnedamsvej. Af de to Trekanter hørte den østlige til Frederiksberg under Amtet, den vestlige til Hovedstaden, og der var bestandig Strid om Ejendommenes Tilhørsforhold og Jurisdiktion.

Den østlige Trekant blev da ogsaa 1758 indlemmet i København. Den bestod af seks Smaahuse, der efterhaanden alle var bleven Beværtningssteder ligesom mange andre Ejendomme ved

det indre Vesterbro, og da Magistraten ikke havde Ret til at skride ind, naar der forekom Uregelmæssigheder med Gæster om Helligdagene eller Forprang til Skade for Byens Borgere, søgte den gentagne Gange at faa dette Jordstykke ind under Hovedstadens Jurisdiktion. Det lykkedes ogsaa til sidst og skete paa fuldt ud lovlig Vis ved en kongelig Resolution gennem Rentekammeret.

Den vestlige Trekant overgik derimod til Frederiksberg paa en mindre legal Maade. Ved Aar 1800 var det en samlet Lyststedgrund, og Ejeren var en rig og anset Mand, der gerne vilde have sin Ejendom ind under Amtet. Som Forholdene havde udviklet sig talte Beliggenheden for det, og de høje Autoriteter undersøgte ikke Sagen nøjere — han fik sin Vilje, skønt Ejendommen efter Jordebogen var Købstadjord og fra Arilds Tid havde været det. Den rige Mands lønlige Motiv var dog ikke at skaffe Frederiksberg Bys Omraade en passende og fornuftig Afrunding, men blot at slippe for Vægterskatten til København, thi selv om man i hine Dage — maaske endnu mere end i vore — talte højt om priseligt Borgersind, saa kunde man ogsaa undertiden se bort fra det. Han blev dog skuffet i sine Forventninger — Skatten maatte vedblivende betales, men Trekanten var nu overgaaet til Frederiksberg By og dør blev den fremdeles.

Efter denne orienterende Rundgang i Tid og Rum kan vi gaa over til i Enkeltheder at skildre Frederiksbergs Historie og Skæbne gennem Tiderne.

SØERNES FORM 1685
Udsnit af Kort i Rigsarkivet.

SOLBJERG OG NYBY

I. HOVEDSTADENS NÆRMESTE NABOBYER

VED det sekstende Aarhundredes Begyndelse laa der Vest for København en Del større og mindre Landsbyer, hvoraf de fleste i Tidens Løb er oplugt af Hovedstaden. I Rækkefølge fra Øresund til Kalveboderne var det Serrislev, Solbjerg og Nyby, Valby og Vigerslev, hvortil paa et eller andet ukendt Tidspunkt kom det omstridte Hammerstrup. Nyby var en Torp, udskilt fra sin Moderby sent i det fjortende Aarhundrede, Hammerstrup en Lokalitet af mere tvivlsom Art og Oprindelse — derimod var Serrislev, Solbjerg, Valby og Vigerslev ældgamle Bebyggelser, der tilhørte det Kastellani, som Absalon i sin Tid havde underlagt Borgen Havn. De fire Landsbyer nævnes alle i de velkendte Pavebreve fra Slutningen af det tolvte Aarhundrede, som Absalon udvirkede fra Rom for at sikre sine Besiddelser for Roskilde Bispestol ud i Fremtiden.

De var Tilliggender til Utterslev, paa det Tidspunkt aabenbart en stor Sæde- eller Hovedgaard, maaske oprindelig en Kongsgaard, som Absalon havde faaet til Skænk og Gave af

sin kongelige Herre og som den statskloge Bisp sammen med meget andet Jordegods, han efterhaanden samlede sig, havde underlagt sin Borg ved Sundets Bred. Halvandet Aarhundrede efter hans Død, omkring ved Aar 1260, lod Roskildebispen imidlertid opføre en ny Borg ved Furesøen, der fik Navnet Hjortholm, og herunder henlagdes største Delen af Bispestolens nordsjællandske Gods, medens Serrislev, Solbjerg, Valby, Vigerslev og Amager, foruden den Købing der var vokset op omkring Borgen ved Øresund, forblev som Tilliggende under Castro Hafnensi — Absalons gamle Borg Havn.

Endnu i 1370erne, da Roskildebispen optog en udførlig Jordebog over alt sit nordsjællandske Gods, var Forholdene uforandrede, og de vedblev at være det ogsaa efter at Borgen Havn, efter Aarhundreders Tvistigheder mellem Konge og Bisp, endelig under Erik af Pommern i 1417 efter Biskop Peder Jensen Lodehats Død kom i Kronens Besiddelse; thi selv om Ejendomsretten til Borgen og Byen holdtes svævende endnu et Aarhundrede og først endelig afgjordes ved Bispevældets Fald, saa var Kongen dog fra denne Tid den faktiske Ejerherre. Og med Borgen fulgte dens tilliggende Jordegods. Medens Hjortholm-Godset forblev i Bispens Værge, blev Landsbyerne til Borgen eller Københavns Slot, som den nu hed, kongelig Ejendom, og netop fordi de var et Tilliggende til Borgen, havde Staden, der selv var en Del af Borgens gamle Tilliggende, ingen Raadighed over dem. De hørte ikke til Byens Købstadjorder eller de Engdrag, den havde haft fra Arilds Tid, men kom til at udgøre Københavns Birk og laa direkte under den kongelige Lensmands Myndighed. At Birket i kirkelig Henseende hørte under Frue Kirke — og maaske i den allerældste Tid under St. Clemens — er en Sag for sig og kommer ikke de verdslige Ejendomsforhold ved. Det lader sig iøvrigt let forklare: af Birkets Byer var der kun Kirke i den, der laa Borgen nærmest, nemlig Havn, og det var da blot naturligt, at de øvrige Byer maatte søge til den ogsaa.

Hvor vidt Hovedstadens Tilliggender strakte sig i Middelalderen er ikke let at faa Rede paa. Om den ældste Landsby eller

JOHANNES MEJERS KORT OVER KØBENHAVNS BIRK

Dateret 1649; Kgl. Bibliotek.

Markedsplads Havn, hvad det nu kan have været, ved vi saa godt som intet udover selve Bopladsens Beliggenhed i Egnen omkring nuværende Vestergade og Frederiksberggade. Den synes nogenlunde sikker. Men i Tiden efter Absalon gik dens Bymarker og Græsgange utvivlsomt til Søerne. Oprindeligt har disse Søer, der nu trods deres stive, kantede Form er en Pryd for Landets Hovedstad og som et glitrende Baand danner Skillelinje mellem By og Forstæder — været lavtliggende Engdrag, Sænkninger i Terrænet som har strakt sig fra Øresund i Nord til Kalvebodstrand i Syd, saaledes at det middelalderlige Havns Omraade har været et Slags Næs med Enge ind mod Landet og Havstrand paa de tre andre Sider. Midt gennem Engene har da gaaet en vandførende Rende med en efter Aarstiden skiftende Vandstand; fra Høst til Vaar har den oversvømmet Engene, der i Sommer-tiden har været tørlagte, saa at Byens Kvæg kunde græsse langs den rindende Bæk. Disse Engstrækninger har da været en naturlig Vestgrænse for den ellers af Vand omgivne Borgby,

2*

der siden skulde blive Landets Hovedstad. Senere er Engene ved Opstemning gjort til Søer eller »Damme« som de hyppig kaldes i Fortiden — d. v. s. ved Dæmninger opstemmede Vandansamlinger — og først fra det attende Aarhundrede har de efterhaanden faaet den regelmæssige Rektangel-Form som de nu har.

Af Nabobyerne forsvandt Serrislev efter Københavns Belejring 1523-24. Dens Omraade var af Joh. Rantzau bleven benyttet som Basis for Krigsoperationerne, og da Hovedstaden endelig kapitulerede, fik Borgerskabet af Frederik den Første — for den gode Vilje der var udvist efter Overgivelsen, og som et Tegn paa at Stridsøksen skulde graves ned — 1525 tilskødet Serrislev By lige til Skelbækken mod Gentoft, den saakaldte Rosbæk; dog forbeholdt Kongen sig Rosbæk Gaard og Mølle — det senere Gammel Vartov og rimeligvis ogsaa identisk med den middelalderlige Serrislev Kongsgaard, der oprindeligt havde været Roskildebispens Hovedgaard, curia principalis. Borgerne fik Landsbyens Omraade til »Forte og Fægang«, d. v. s. til Fæled og Græsning i Stedet for Græsgangene langs Engdraget, som Søernes Opstemning havde ødelagt, og anden Oredrift havde de ikke*). Foruden Kronens Del af Serrislev fik de ogsaa Kirkens, da Roskilde Kapitel 1527 overdrog Staden alt sit Gods i Serrislev, 6 Bol Jord, for 1800 Mark danske. Iøvrigt skulde Kronen have den samme Skat af Borgerskabet som tidligere af Bønderne, og Kongen skulde have Lov til at lade Slottets Kvæg græsse paa Serrislev Marker, medens begge Parter til Gengæld lovede ikke at holde Svin paa Fælledeerne, der kunde gøre Skade paa »Stadsens Volde og Graver«.

Dette Forbehold har givet Anledning til afvigende Formodninger om, hvor Serrislev By laa og hvor vidt dens Bymarker strakte sig, men da det udtrykkelig siges i et Mageskifte af 1619 mellem Kronen og København om Søerne, at de »skal være og blive Byens Graver«, saa er det klart, at de Grave, der er Tale om i Skødet af 1525 og hvis Dæmninger Svinene ikke maa rode

*) Anderledes synes man ikke at kunne forstaa Udtrykkene i Borgerskabets Andragende til Kongen af 9. Maj 1525.

i, er Søerne selv, og at disse — skønt der længer ind mod Byen var andre Forsvarsværker, der stod i Forbindelse med dem — var Stadens ydre Værn og Grænseskel. Serrislev har da strakt sig mellem Gentofte Sognegrænse i Vest, Øresundskysten i Nordøst, Sortedam og Peblingsø i Øst og Solbjerg-Nybys Marker i Syd. Tagenshus er oprindeligt et Vangehus, som Magistraten lod opføre paa Serrislev tidligere Bymark, og selve den gamle Landsby maa søges et Sted i Egnen omkring Jagtvejen. Den er rimeligvis nedbrudt snart efter 1525, om der da er blevet noget tilbage af den efter Belejringen, men store Dele af dens Omraade har lige til vore Dage bestandig ligget aaben som Stadens Nørre og Østre Fælleder, først for en lille Menneskealder siden er de omdannet til Parkanlæg med en Randbebyggelse af offentlige Anstalter og videnskabelige Institutter — den nuværende Fælledpark.

Ved Serrislevs Indlemmelse flyttede Hovedstaden sine Grænsepæle ud over Søerne mod Nord og Øst ude ved Sundet. Mod Vest og Syd, der hvor Udløbet i Kalveboderne fra St. Jørgens Sø dannede den sydligste Del af det Engsystem, der oprindeligt afgrænsede Havns Omraade, havde den ogsaa paa et tidligt Tidspunkt Besiddelser hinsides Søerne. Her laa Stadens Vestre Fælled, en Forøgelse af Byomraadet svarende til Fællederne mod Nordøst, og rimeligvis ogsaa indlemmet i det sekstende Aarhundrede. Vi ved det ikke med Sikkerhed og vender senere tilbage til Spørgsmaalet. Vesterfælled gik saa at sige i eet med Valby Mark, Grænserne var her helt udflydende. Da der tvistedes om dem i 1694-95, udtalte et Tingsvidne, at der saa sent som i 1630erne »var ingen Skel imellem København og de Valbyer, men havde Horn imod Horn saa længe Marken var usaaet og Kornet ej var i Jorden« — hvilket vil sige saa meget som at Borgernes Kvæg, der græssede paa Vesterfælled, frit kunde gaa ind paa Valby Marker og at denne Ret var gensidig. Et lignende Fællesskab havde bestaaet mellem København og Serrislev længe før 1525. Valby selv indgik først i vor Tid sammen med Vigerslev i Hovedstadens Omraade.

Ad denne Kant laa ogsaa den lille By Hammerstrup eller Hammelstrup, der har sat vore Topografer saa mange graa Haar

i Hovedet. Den er ikke noget enestaaende Fænomen, der er flere saadanne Smaatorper i Hovedstadens Omegn, som sporløst er forsvundet, f. Eks. Mellerup ved Ibstrup og Tordrup ved Nærum, men der er den Forskel, at det var virkelige middelalderlige Torper, medens Hammerstrup er langt mere tvivlsom. Dens Eksistens er dog sikker nok, skønt vi i Virkeligheden ikke ved andet om den end hvad der indeholdes i nogle Vidneudsagn fra den nys omtalte Markstrid fra 1690erne mellem København og Valby — en Sag der iøvrigt indeholder vigtige Bidrag til Egnens Topografi.

Et Vidne, der hørte hjemme i Vallensbæk og kunde huske omtrent fyrretyve Aar tilbage i Tiden, erklærede at han havde hørt i sin Ungdom, at der »nedre imod Kongens Enghave haver staaet tvende Gaarder, som skal have haft Sædeland og Fælled med Valby, og kender endnu Ryg og Ren, hvor Agre haver været, som nu regnes til Københavns Fælled« — d. v. s. man kunde endnu skelne de gammeldags højryggede Plovfurer i Græsmerkens svagt bølgende Overflade, ligesom det forøvrigt er Tilfældet paa Eremitagesletten, hvor Landsbyen Stokkerup en Gang har ligget. Vidnet forklarede videre, at de to Gaarde skulde være kaldt Hammelstrup. Et andet, og yngre, Vidne havde hørt noget lignende af sin Fader, men kendte ikke Navnet, og Amtsforvalterens Advokat — Valby var den Gang kgl. Fæstegods under Københavns Amt — sammenfattede i sit Indlæg Forholdet saaledes: Der har ikke ligget nogen By, men kun to Gaarde, der kaldtes Hammerstrup, og noget af Jorden var kommen til Valby, noget til Kongens Enghave, og noget skal »være blevet beliggende fra samme tvende Gaarde til et frit Bed for alle, som Magistraten sig nu alene tilegner«.

Hammerstrup nævnes imidlertid intet Steds i Jordebøger eller Skattelister. At den ikke opføres i Roskildebispens Jordebog fra 1370erne, behøvede kun at betyde, at den endnu ikke var udflyttet paa det Tidspunkt, men den findes heller ikke i en bevaret Jordebog for Københavns Len fra 1492, hvor dog ellers alle Birkets Landsbyer og Gaarde opregnes een for een lige til den ensomme Gaard paa Saltholm. Man kunde gætte paa, at Ham-

merstrup var lagt øde i Belejringen 1523 og dermed forsvundet, men det er for langt tilbage til endnu at kunne mindes i 1695 — thi man maa vel erindre, at der kun er Tale om mundtlige Vidnesbyrd, ikke om aktmæssige Bevisligheder; og at den skulde være nedlagt allerede i det tolvte Aarhundrede »efter Venderplyndringernes Ophør ved Udgangen af 1176«, som en moderne Forfatter mener, er fast utrolig. Det er en dristig Tanke, at Bønder i de traditionsfattige Egne omkring København, hvor Forholdene idelig skifter, skulde kunne bevare Mindet om et Par nedlagte Gaarde og Fordelingen af deres Jorder fra Mand til Mand gennem et halvt Aartusinde. Tingsvidnerne giver det umiddelbare Indtryk, at det er Forhold der i 1695 ligger tre-fire Generationer tilbage i Tiden. Rimeligst er det, at det i Virkeligheden — som Amtsforvalteren hævdede — slet ikke drejer sig om en By eller Torp, blot om et Par enligt liggende Gaarde. Og den Mulighed er ikke udelukket, at vi her har at gøre med de sidste Rester af det gamle Nyby.

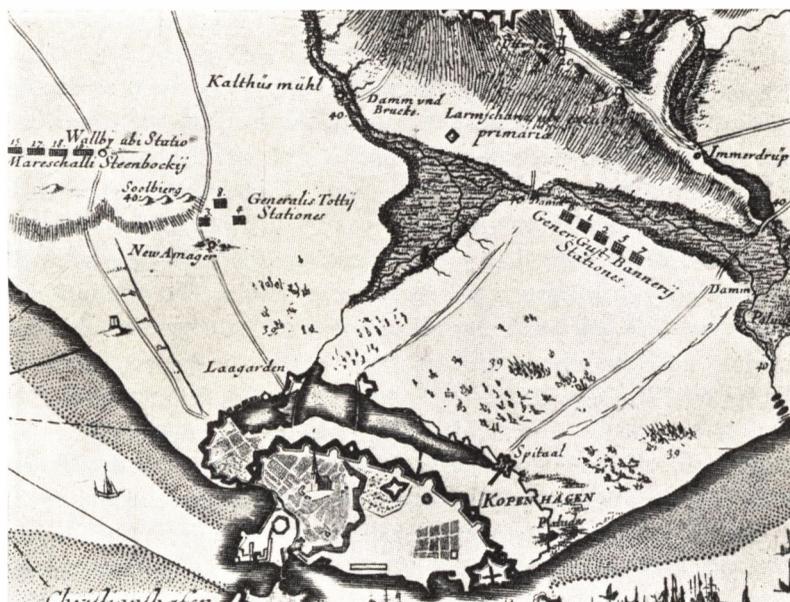
Navnet har heller ingen rigtig tilforladelig Klang som oprindeligt Torpnavn. I Matriklen 1688 (hvortil Forarbejderne for Københavns Omegn fandt Sted i de første Aar af 1680erne) findes Byen eller Gaardene naturligt nok ikke, men der er en Mindelse om den i »Hammerstrup Aas«, Navnet paa en af Valbys Markaase. Hammerstrup og Hammelstrup kan for saa vidt være lige gode, da de Folk, der under Matrikuleringen foretog Arbejdet i Marken, fik Oplysning om de lokale Stednavne (og da især Navne paa Marker og Aase) af Bønderne selv — af andre kunde de nemlig ikke faa dem. Man ser det af de mange mærkelige Navneformer, der forekommer i Markbøgerne og som næppe nogen af Parterne forstod. Men Hammerstrup kom alt-saa ind i Matriklen og genfindes derfra paa senere Kort. Tør man regne med Hammerstrup-Aasens Beliggenhed, har Gaardene ligget Nord for Kongens Enghave, over mod Valby og Solbjerg.

II. SOLBJERG

Medens Hovedstaden saaledes allerede i det sekstende Aarhundrede havde Besiddelser uden for Søerne i Nord og Syd, saa strakte dens Ejerret sig ikke til Omraaderne uden for St. Jørgens Sø. Søen hørte København til, men Landet bag ved var Kongens. Og her laa Nyby og Solbjerg, vore Dages Frederiksberg.

Saa længe Solbjerg og den derfra udlagte Torp Nyby bestod som Bønderbyer med fællesdrevne Marker, vides der saare lidet om dem. Og det er kun naturligt — det var smaa agerdyrkende Samfund, hvor Bønderne ligesom i andre sjællandske Landsbyer i Stilhed gjorde deres daglige Dont for at skaffe Føde i Huset, Landgilde og Skatter til Herskabet. Livet gik sin stilfærdige Gang, der var ingen Adelsgaarde, hvor Landets Stormænd havde hjemme og hvor der foregik Ting, som spurgtes ud over Landet — der kendes tvertimod kun saare faa historiske Tildragelser, som paa en eller anden Maade har Tilknytning til disse Lokalteter.

Solbjergs Oprindelse taber sig i forhistorisk Tid, og paa dens Terræn laa endnu i Midten af det syttende Aarhundrede mindst fem Kæmpehøje, der viser at Stedet har været beboet i en fjern Oldtid. Byen har sit Navn efter den Bakke — »Bjerg« som man sagde i gamle Dage — der oprindeligt hed Solbjerg, men senere mere prosaisk er kaldt Valby Bakke, og efter Slottets Opførelse paa Toppen af den: Frederiksberg Bakke. Fra første Halvdel af det fjortende Aarhundrede ved vi, at Biskop Jens Hind i Roskilde 1328 midlertidig overlod Solbjerg By med Boskab og Afgifter (utensilibus et expensis) til sin Broder Ingvar Hjort, en af Kongens Raader, og i sidste Halvdel af Aarhundredet faar vi af Roskildebispens Jordebog første Gang noget at vide om Byens Jord og Gaarde. Den var paa otte Skattebol fordelt paa sytten Gaarde. En af dem var lignet for et helt Bol og gav fuld Landgilde, otte Pund Korn i Afgift; paa denne største Gaard sad Bonden Hans Frost. To af Solbjergs Gaarde var paa et

GRAVHØJENE VED SOLBJERGET

Ca. 1658. Udsnit af kobberstukket Kort hos Pufendorf; ellers er Kortet ikke paalideligt, bl. a. savnes den gamle Kongevej til Islev. Gravhøjene ses ogsaa paa Planen Side 114 og dér er Antallet fem.

halvt Bol hver (Anders Bryde havde den ene i Brug), medens ni andre var Fjerdingsgaarde. Disse tolv Gaarde skattede altsaa tilsammen for $4\frac{1}{4}$ Bol, medens fem andre Gaarde paa ialt $3\frac{3}{4}$ Bol laa »øde« — enten dette nu vil sige, at Jorden var indtaget til Byen men endnu ikke under Kultur, eller at Gaardene stod ubeboede.

Bolene var aabenbart blevet for store — der var mere Jord end Bønderne kunde overkomme at tilsaar, maaske ogsaa en Del af Tilliggendet laa for afsides — og netop ved Tiden for Jordebogens Affattelse (1370erne) havde man derfor udlagt en Torp fra den gamle Adelby, saaledes som det udtrykkelig siges i den latinske Tekst: De istis octo bool in Solbyerghe est villa Nyby nouiter constructa, quia fuerunt valde largi in semine — eller paa Dansk: af disse otte Bol i Solbjerg er Byen Nyby nylig

anlagt, fordi de var altfor rigelige til Udsæden. Nyby blev ansat til tre Bol, og Bispemænd fik saaledes yderligere Afgift af den samme Jord. Det var en skatteteknisk Omlægning — Arealet forblev det samme. De tre Bol fordeltes paa tolv Fjerdingsgaarde, som hver gav en Øre Korn i Landgilde, men endnu var kun syv af dem i Drift, de fem laa ubenyttet. Det ser lidt mærkeligt ud med de mange Gaarde paa et Areal, der senere kun rakte til langt færre, men vort Kendskab til Datidens Landbrugsforhold er saa ringe, at vi daarlig kan have nogen begrundet Mening om Enkeltheder i Driften. Solbjerg og Nyby tilhørte iøvrigt helt og udelt Bispemænd, medens Ærkekiøpmænd og Kanniker havde Andele i Serrislev, Valby og Vigerslev. Af disse Nabobyer var Serrislev paa 11 Bol, hvoraf $3\frac{3}{4}$ laa til Bispemænds Hovedgaard, den senere Kongsgaard; det var altsaa hvad man siden kaldte Hovedgaardstakst og hørte ikke til Landsbyens Jord, saaledes at Serrislev paa det nærmeste indeholdt samme Bolantal som Solbjerg-Nyby, og ligeledes fordelt paa 17 Gaarde. Valby var paa 8 Bol, nøjagtig lige saa mange, og havde 21 Gaarde, medens Vigerslev var halvt saa stor, 4 Bol, inddelt i 1 Helgaard, 2 Halvgaarde og 8 Fjerdingsgaarde.

Godt hundrede Aar efter er Driften helt omlagt. Man maa antage, at Arealet er nogenlunde det samme, men Gaardene er blevet færre og Bøndernes Evne til at underlægge sig Jorden aabenbart større — eller man har udlagt større Arealer til Fang og Oredrev. I den allerede nævnte Jordebog fra 1492, optaget af en Mand i Kong Hans's Kancelli, oplyses at der i Solbjerg findes otte Gaarde og at desuden »Jens Henningsen, min Herres Bøssesmed, haver en Gaard, som min Herres Naade haver givet hannom fri for Afgift« — altsaa ialt ni Gaarde, hvoraf Kongens Vaabenleverandør havde den ene, og sandsynligvis den største, i Værge for de Tjenester, han ydede Land og Rige. Nyby anføres som en Enestegaard: den har kun een Beboer, en Fæster ved Navn Jens Lassen — hvis da ikke den kgl. Bøssesmeds Gaard i Virkeligheden hører til Nyby, som visse senere Omstændigheder kunde tyde paa. Sikkert er det, at Solbjerg vedbliver at bestaa af otte Gaarde — ikke ni — indtil Byen nedlægges i det syttende Aarhundrede. Ogsaa de omliggende Landsbyer er i 1492

omlagt med færre Gaarde i Forhold til Boltallet: Serrislev har 12 Gaarde foruden Rosbæk Mølle, Valby 11, Vigerslev 6.

I Kristian den Andens Tid omtales Solbjerg By et Par Gange i Forbindelse med mere kendte historiske Begivenheder. Det var saaledes Bønder fra Solbjerg, der dømte Torben Oxe fra Livet. Da Torben efter Dyvekes Død var frikendt af Rigsraadet som hans rette adelige Værneting, lod Kongen ham som bekendt stille for en Jury af tolv Bønder. Der hersker vild Uenighed blandt de Lærde om Retsgrundlaget for denne Fremgangsmaade fra Kongens Side, og ligeledes ved man intet sikkert om Torben Oxes Forbrydelse — enten det var Giftmord, han anklagedes for, eller nærgaaende Adfærd mod Dyveke. Det synes dog at staa fast, at Kongen for enhver Pris vilde have Ram paa Torben, der tilstod at have stræbt efter Dyvekes Gunst. Han var paa det Tidspunkt Befalingsmand paa Københavns Slot, og Sagen bragtes derfor frem for en Ret af Lenets egne Bønder — enten det nu skal betragtes som en Gaardsret eller en Birketingsret. Bønderne i dette Nævningeting udtoges fra Solbjerg og nogle andre af Københavns Birks Byer — hvilke andre nævnes ikke. Retten blev sat paa selve Slotsholmen, uden for Slotsporten, og de Solbjerg Bønder og deres Meddomsmænd afgav deres Skyldig efter en ogsaa fra andre ældre Retssager kendt Formel, at ikke de, men hans egne Gerninger dømte ham. Huitfeldt oplyser i sin Danmarkskrønike, at en af Domstolens Bønder endnu levede i hans Tid; »Kong Christianus den Tredje«, skriver han, »havde givet hannom hans Underholdning hans Livstid — aag [: agede] altid med en Kærre til Københavns Slot, dør fik han hans Underholdning«.

Torben Oxe henrettedes i Efteraaret 1517. I Sommeren 1522 havde Kongen, til Forsvar mod Lybækkerne der viste sig i de danske Farvande, samlet en Hærstyrke fra Land og By paa 10000 Mand, som blev lagt i Lejr ved Solbjerg. Kongen holdt selv Mønstring og talte til Krigsfolket. Historiografen Hans Svaning — som den Gang gik i Vor Frue Skole i København og saaledes beretter om sin egen Tid — fortæller i Forbindelse hermed den noksom bekendte Historie om Mor Sigbrit, hvorledes

hun, kun ledsaget af en Pige, begav sig paa Vej derud for ogsaa at se paa Stadsen. Da de var naaet til St. Jørgens Hospital »ved den Sø, der har Navn efter Peblinge«, indhentes de to Kvinder af et Par drukne Soldater kommende inde fra Byen, og da Soldaterne genkendte den forhadte Hollænderinde, kastede de hende uden videre i Søen. Mens tililende Folk var i Færd med at trække hende op, kom Kongen netop ridende hjem fra Solbjerg og satte med sine Ledsagere efter de to Soldater, der maatte bøde med Livet for deres farlige Spas.

Solbjerg var oprindelig en ren Bondeby, Indbyggerne var Fæstere, først Bispens, siden Kronens. Den Petrus Niclesson de Solbjerg, der i 1370erne ejede nogle Jorder ved Vesterport, er utvivlsomt en københavnsk Borger, der blot til Adskillelse fra Hovedstadens mange andre Peter Nielsen'er har taget Kendingsnavn efter sin Fødeby. I det sekstende Aarhundrede forsøgte derimod en Mand uden for Bondestanden at sætte sig fast i Solbjerg. I 1560 afstod en af Bønderne sin Gaard til Hans Nielsen, ligeledes en velstaaende københavnsk Borger, som til Gengæld paatog sig at yde Kronen sædvanlig Landgilde og en vis Afgift for Ægt og Arbejde. Meningen var øjensynlig, at han vilde skabe sig en Lystgaard i Solbjerg med en Karl eller Forvalter til at sørge for Driften. Men da han skulde have kgl. Stadfæstelse paa Overdragelsen, satte Lensmanden Mogens Gyldenstjerne sig derimod, da man ikke kunde undvære nogen af Ugedagsbønderne til Slottet — man havde kun tyve ialt, og de var haardt besværet med dagligt Arbejde. Lensmanden bortfæstede saa Gaarden til en anden Bonde, og det hele Arrangement gik i Stykker — Hans Nielsen fik ikke nogen Landgaard i Solbjerg den Gang.

Nogle Aar efter overlod Kongen Silvester Francke, en af Frederik den Andens højt værdsatte Skibshøvedsmænd, to Gaarde i Solbjerg uden Afgift. Det var imidlertid en Form for Besiddelse af hel anden Art: Silvester Francke nød Skatterne af de to Gaarde som en Del af sin Løn, men de forblev i Kronens Eje. I 1572 overgik de til Kongens Hofskræder og betroede Faktotum Claus Plum, som fik dem paa samme Vis — indtil de sammen med mange andre Gaarde, der havde været bortforlenet til forskellige

Personer, atter blev lagt under Slottet i 1573. Thi heller ikke Skatterne, der bestod i Naturalier af forskellig Art, kunde Lenet undvære i det lange Løb og i større Udstrækning. Selv Frederik den Anden, der idelig laa paa Rejser og Jagtture ude i Landet, opholdt sig alligevel hyppigst paa Københavns Slot, og Forsyningen (eller »Udspisningen« som det hed) hvilede derfor som en særlig tung Byrde paa dette det fornemste af Rigets Slotte.

Hvad der ikke var lykkedes Hans Nielsen opnaaede imidlertid hans Bysbarn, Raadmand og senere Borgmester Peder Andersen Randulf, en rig københavnsk Handelsmand, som drev Storhandel paa Island, Norge og Finmarken. I 1610 fik han nemlig »Livsbrev«, som det hed, paa en Gaard i Solbjerg, som han overtog efter afdøde Hans Henningsen (rimeligvis Kongens Fæstebonde) og besad den fri for Ægt og Arbejde, men mod at betale sædvanlig Landgilde — de samme Vilkaar, Hans Nielsen havde ønsket. Borgmester Randulf havde Gaarden i Værgе indtil han døde 1620 og Livsbrevet dermed udløb. Samme Aar blev Solbjerg nedbrudt, og Randulfs Gaard blev saaledes baade den første og sidste Lystgaard i Solbjerg. Paa dette Tidspunkt var der foruden Bønderne ni Husmænd i Byen, deriblandt Hans Væver og Jens Kromand — hvoraf man tør slutte, at der ogsaa var Kro i Byen.

Solbjergs Beliggenhed kan fastslaas med nogenlunde Tilnærmelighed. Det er ellers lettere at konstatere Eksistensen af en Jernalder-Landsby, hvis Rester gennem Aartusinder har ligget uforstyrret under Græsmarken i ensomme Egne, end en By fra Kristian den Fjerdes Tid, hvor alle Spor i Reglen er grundigt udsløttet, og nye Anlæg, Bygninger og Haver, har rejst sig paa Tomterne. Kun Stokkerup danner en Undtagelse, fordi den har ligget paa den fredlyste Eremitageslette. Imidlertid har vi i Markskelsagen fra 1694-95 Udtalelser af en Mand, der var gammel nok til at kunne huske Byen, og hans Udsagn har Tilfordelighedens Præg over sig. Skønt det er citeret før, hører det ogsaa hjemme her. Den gamle Bonde, der hørte til i Avedøre, berettede bl. a., at han kunde »mindes den Tid at Ladegaarden udi Christiani Qvarti Tid blev indrettet, da blev de Torn plantet

paa Grøften, som endnu indhegner Ladegaardsmarken, der nu bruges til Ny Hollænderbyen, og i hans Barndom blev afbrudt*) en By, som stod Vesten for som nu Ny Hollænderbyen er opbyggt, kaldes Solbierig, og Jorden underlagt Ladegaardsjorden«. Udtrykkene synes — med den gamle Sprogform in mente — at forudsætte, at Solbjergs gamle Tomt laa umiddelbart ved Hollænderbyen, ikke hele eller halve Kilometre derfra.

Da Hollænderbyen, ogsaa før den brændte 1697, har ligget paa et og samme Sted, paa begge Sider af nuværende Allegade, er Solbjergs Plads altsaa at søge ved Frederiksberg Haves nordlige Del (mod Bredegade), og den i de senere Aar fremsatte Hypotese om at Byen laa i Nærheden af Fasangaarden, savner positive Holdepunkter. Den udbredte Opfattelse af Dammen ved Andebakkestien som Solbjergs gamle Gadekær synes derfor ingenlunde uhjemlet — selv om den ikke hviler paa nogen egentlig Overlevering. I ældre Tid var der her som overalt paa Landsbyernes Bymarker adskillige Damme eller Kær, hvor Overfladevandet naturligt samlede sig, og som ved Frederiksberg Haves Anlæg og senere ved Byens Vækst efterhaanden blev reguleret eller tilkastet. Men der synes ingen skellig Grund til at degradere Andebakkedammen som Solbjergs gamle Gadekær til Fordel for nogen af dem. Den findes paa de ældste Kort vi kender og er afsat paa samme Plads som nu, men er ganske vist i vore Dage stærkt beskaaret.

III. NYBY OG NYBY LADEGAARD

Om Nyby ved vi ikke stort mere end om Solbjerg, snarere mindre. Mester Fadder Bøssesløber fik 21. Marts 1532 Livsbrev paa Nybygaard mod at bygge og forbedre Gaarden — en Formel, der jævnlig gaar igen i slige Bevillinger, og ikke netop behøver betyde at den var forfalden — og mod at svare Landgilde

*) »Afbændt«, som der staar i Originalen, er en Misforstaaelse eller Lapsus af Tingskriveren.

og anden Afgift til Københavns Slot. Tillige skulde han »hegne og frede Kongelig Majestæts Enghave, saa at der ikke vorder nogen Brøst oppaa for hans Forsømmelse Skyld«. Kongens Enghave hørte under Lenet, men det lokale Opsyn paalaa altsaa Brugeren af Nybygaard. Det var et af de sædvanlige Benaadningsbreve, der tildeltes Folk, som paa en eller anden Maade ydede Kongen og Kronen Tjenester. Mester Fadder passede naturligtvis ikke selv Gaarden, han havde sin Bonde siddende paa den. Han var iøvrigt ikke nogen almindelig Bøssemager, han var i Virkeligheden Kanonfabrikant efter hin Tids Format — han støbte »Slanger« (som det større Skyts kaldtes) og tilvirkede Falkonetter og andre Vaaben for Kongen, og tillige for Byen naar man havde Brug for det. Han var oprindeligt i Kristian den Andens Tjeneste, arbejdede senere for Frederik den Første, og det var aabenbart som et Slags Bøssesløber-Len han fik Nybygaard i Værge. Muligtvis er det den samme Gaard, Kong Hans's Bøssesmed havde haft, selv om den i 1492 regnedes til Solbjerg.

Mester Fadder var en anset Mand i København, var blandt de udvalgte Borgere, der forhandlede med Kristian den Tredje om Hovedstadens Overgivelse i 1536, og hans Enke fik 20. Oktbr. 1539 ved Kongebrev Lov til at beholde den Gaard i København, som Kristian den Anden i sin Tid havde overladt ham, ligeledes i Egenskab af kgl. Bøssesløber. Kort før maa han være død, thi netop i Oktbr. 1539 fik Borgmestre og Raadmænd i København Brev »ad gratiam« paa Nyby og Nyby Fang — hvilket vil sige Nyby (med tilliggende Agerjord) og desuden Fanget 3: Græsmarken eller Fælleden. Endelig lod Kongen 1548 i Nyby anlægge en Avls- eller Ladegaard.

At disse forskellige positive Efterretninger angaar een og samme Lokalitet, nemlig den gamle Bispetorp Nyby, det er ganske klart, men deres indbyrdes Sammenhæng og den historiske Baggrund trænger til nærmere Belysning, og det er nødvendigt at gaa i Detailler af Hensyn til Problemerkernes Mangfoldighed.

Det er navnlig af Betydning at faa Klarhed over, hvor Nyby

saa nogenlunde kan have ligget. Oprindelig gættede Københavns fortjenstfulde Historieskriver, Dr. Oluf Nielsen, paa at Prinsens Gaard, Frederiksberg Slots Forgænger, kunde være en Fortsættelse af Nyby Ladegaard. Senere stedfæstede A. D. Jørgensen Nyby ved det senere Grøndal, og denne Antagelse er opretholdt indtil den allernyeste Tid; endelig mener H. U. Ramsing, at Nyby og Nyby Ladegaard maa henlægges til Eggen omkring Bülow'svej, fordi der her i det syttende Aarhundrede var en Bro over Aaen til den modsatte Side og en Sluse, der siges at ligge ved Nyby Ladegaard. At der endnu ved Matrikuleringen 1682 fandtes en »Ladegaards-Jord« paa dette Sted, støtter tilsyneladende denne Antagelse, og for at faa den til at stemme med den ældre Stedfæstning af Nyby ved Grøndal har man da ment, at Ladegaardsjorden strakte sig fra Bülow'svej her ud til Vestgrænsen af Solbjerg.

Det er imidlertid ikke let at rime nogen af disse hypotetiske Stedfæstninger sammen med de foreliggende historiske Efterretninger. Naar Mester Fadder i sit Livsbrev paa Nybygaard faar paalagt at hegne og frede Kongens Enghave, maa man ogsaa antage, at den ligger umiddelbart ved Gaardens Eнемærker. Det er ikke sandsynligt, at der til en Ejendom ved det senere Grøndal inde i Landet skulde knyttes en Forpligtelse om Tilsyn med Engstrækninger langt sydpaa, ude ved Kalvebodstrand. Thi Kongens Enghave er en Lokalitet, hvis Omraade med Sikkerhed kan bestemmes og i vore Dage omfatter Frederiksholm og en Del af Sydhavnen.

Da Mester Fadder døde i Efteraaret 1539 og Forudsætningen for Livsbrevets Opretholdelse dermed ophørte, faldt Nybygaard atter tilbage til Kronen, og Kongen overlod da Nyby og Nyby Fang til Magistraten ved et Brev, dateret Lørdagen næst efter Sankt Dionysii Dag 1539 — hvilket vil sige 11. Oktbr., som passer godt med Tidspunktet for Mester Fadders Død. Da Nyby maa antages at have grænset op til Kongens Enghave, maa Fanget (eller Fælleden) dertil have strakt sig mod Syd mellem Valbys østre Skel og Engdragene omkring Udløbet fra St. Jørgens Sø. Og det kan næppe have været andet end den senere

Vesterfælled — »Bysens Fang mellem Skyttepladsen og Valby-bjerg« som den kaldes 1633.

Vi skylder Oluf Nielsen den første sikkert dokumenterede Kundskab om Landets Hovedstads Historie, og hans Arbejder danner Grundlaget for vor Viden. Men selv om han har lagt Grunden, maa Eftertiden arbejde videre og uddybe eller omforme hans Resultater. Han havde den Opfattelse, at Vesterfælled var Københavns Ejendomsjord »fra Oldtiden«, og det var ganske naturligt, da han intet Steds havde fundet noget Aktstykke om denne Lokalitet eller overhovedet set den nævnt før langt ned i Tiden. Han kendte meget vel Benaadningsbrevet til Magistraten af 1539, men da det ikke in extenso er indført i Kancelliets Registrant (hvilket i Parentes bemærket er Tilfældet med talrige Kongebreve fra denne Periode) og Originalen ikke er til Stede i Stadens Arkiv (der for en stor Del gik til Grunde i 1728), mener han det kun kan have lydt paa en midlertidig Besiddelse.

Denne Slutning kan være rigtig nok, for saa vidt som et saadant ad gratiam-Brev var en kongelig Naadesbevisning og intet Skøde, men i Reglen blev dog Indehaveren holdt skadesløs paa anden Maade, om Kongen krævede Godset tilbage. Saaledes ogsaa i dette Tilfælde. I Juli 1548 fik Borgmestre og Raadmænd et andet ad gratiam-Brev paa Emdrup By, indeholdende fire Gaarde, og samme Maaned lod Kongen udgaa en Kundgørelse om, at han agtede »at lade holde en Avlsgaard til Vort Slot København udi Nyby«, og at Bønderne i Smørum og Sokkelund Herreder her i den nye Avls- og Ladegaard skulde levere deres Tiender »i Kærvene« (d. v. s. i sammenbundne Neg). Ogsaa mellem disse Efterretninger synes der at være en paaviselig Sammenhæng: Kongen faar Brug for Plads til en Ladegaard i Nyby og forlanger Byen tilbage af Magistraten, som i Stedet for faar Emdrup; derimod har Kongen næppe Anvendelse for det hele Jordtilliggende, da der ikke behøves Mark til Kornavl, fordi to Herreders Bønder skal aflevere deres Tiender paa Ladegaarden, og Staden beholder saa Fanget. Nogen brevmæssig Ret har næppe foreligget, og Markskelsagen 1695 viser, at der var Strid om, hvor langt Byens Rettigheder strakte sig. Nyby Fang nævnes

ikke ved Transaktionen i 1548 og i bevarede Regnskaber og Jordebøger indtil 1620 tales ikke om Torpen Nyby, kun om Nyby Ladegaard. Og da Borgerskabet i 1525 var i Trang for Græsgange og derfor fik overdraget Serrislev, kan man ikke antage, at Byen allerede da sad inde med de vidtstrakte Arealer ved Stadens sydvestlige Hjørne. Det er derfor en naturlig Forklaring paa Oprindelsen til Vesterfælled, selv om den ikke direkte kan dokumenteres.

Der kan dog her peges paa den Omstændighed, at Serrislev og Solbjerg nævnes sammen i Jordebogen fra 1492, medens Vigerslev, Valby og Nyby opføres for sig i den her anførte Orden. Det tyder paa et Naboskab mellem Vigerslev-Valby og Nyby. Derimod er St. Jørgens Hospitals Eksistens i 1261 ikke noget Bevis for, at Vesterfælled da tilhørte Byen, saaledes som man har hævdet — det er at vende Tingene paa Hovedet. Thi bortset fra, at man ikke har Sikkerhed for, at det »hospitale in Hafn«, der nævnes i et Testamente fra dette Aar, virkelig er St. Jørgens, saa ved man i hvert Fald intet om, hvor det laa den Gang. Man maa nærmest tro at det oprindelig laa *i Byen*, og først efter Lybækkernes Overfald 1368, da ogsaa Hospitalet gik til Grunde, flyttedes *uden for Byen* ligesom andre St. Jørgensgaarde i Landet, f. Eks. Roskildes og Næstveds. Endnu i 1621 tales om den »her uden for Københavns By liggende« St. Jørgens Mark. At den grænsede op til Omraader, man senere kaldte Vesterfælled, er en helt anden Sag.

Er den Formodning rigtig, at Nyby Fang i Virkeligheden er Vesterfælled i vore Dage, forbliver dog Beliggenheden af Nyby og dens øvrige Territorium lige uklar, og det er næppe rimeligt, at Problemet kan løses. Selv Nyby Ladegaard, der opretholdtes som kongelig Ladegaard indtil 1623, er det meget vanskeligt at stedfæste med Sikkerhed. Man har saa godt som intet andet Materiale at holde sig til end Indførsler i de gamle Lens- og Rentemesterregnskaber, og de er ingenlunde lette at arbejde med — ofte er det umuligt at identificere Regnskabernes Notater med fastlagte topografiske Lokalteter. Rosenborgs Bygningshistorie er i saa Henseende et afskrækkende Eksempel.

De Broer, Ramsing fører i Marken til Støtte for Nyby Ladegaards Beliggenhed, kan ikke regnes for noget endegyldigt Bevis. I Regnskaberne siges de baade at føre fra Ladegaarden til Islev Mark (1602) og til Københavns Mark, den tidligere Serislev Bymark (1613), og »Ladegaardsjorden« ved Bülowvej har intet med Nyby at gøre, det er helt sikkert (sml. Bind II). Det anføres udtrykkelig, at Broerne ligger ved selve Ladegaarden, ikke ved Ladegaardsmarken, og Nyby Ladegaard kan selv sagt ikke paa een Gang baade ligge ved Islev Mark og ved Egnen omkring Bülowvej. Slusen, som Ramsing mener at have paa vist ved Udgravninger, er der mere Hold i, skønt den udtrykkelig siges at ligge »paa hin Side den gammel Ladegaard paa Utterslev Mark«. Stedsangivelserne er saaledes indbyrdes modstridende: Islev Mark laa langt borte, hinsides Rødovre og Husum, og har næppe i historisk Tid strakt sig ind til Solbjerg og Nyby — Utterslev laa paa den anden Side af Bispeengen, fjernt fra nuværende Bülowvej.

Man kan saaledes slet ikke stole paa Regnskabernes topografiske Angivelser — de grønne Marker rundt om Hovedstaden er aabenbart flydt i eet for Datiden og Grænser har man ikke agtet paa. Det viser ogsaa Markskelsagen 1695. Snart har man kaldt Københavns Mark for Utterslev Mark, snart for Islev Mark, fordi Vejen ad den Kant førte til Islev, og de to Broer, der er Tale om, er rimeligvis een og den samme. I denne Forbindelse kan det ogsaa bemærkes, at man i gammel Tid jævnlig forveksler St. Jørgens Sø med Peblingsøen, og heller ikke sjælden kalder den Sortedam. Endnu omkring Aar 1800 træffer man Udtrykket: Sortesø ved Gammel Kongevej. Man ser saaledes, hvor svævende disse Angivelser er og hvor vidt et Spillerum der er for hypotetiske Formodninger. Men trods alt kommer Ramsings Stedfæstning af Nyby Ladegaard sikkert Virkeligheden nærmest — den har snarere ligget tættere ind paa Kristian den Fjerdes Nyanlæg end han antager.

Kan man saaledes ikke med fuld Sikkerhed fastslaa Ladegaardens Beliggenhed, kan disse Betragtninger endnu mindre føre til en Fastlægning af den oprindelige Nyby Torps Om-

raade. Her er vi næsten helt uden Holdepunkter. Ladegaardens Beliggenhed behøver ingeniunde at være afhængig af den gamle Nybygaards Plads, tvertimod hedder det 1548 blot, at Kongen vil lade holde Avlsgaard i Nyby. Det er endda usandsynligt, at man har kunnet anvende en almindelig Bondegaard til dette Formaal, selv om den har hørt til de større. Gaar man ud fra, at Nyby har grænset til Kongens Enghave, en Omstændighed, det næppe er muligt at komme uden om, og at Nyby Ladegaard i hvert Fald har ligget inden for dens Omraade, maa Torpen have strakt sig fra Ladegaardsaaen i Nord til Stranden i Syd, over et langt og forholdsvis smalt Terræn ligesom den nærliggende Adelby Vigerslev, som Nyby ogsaa — at dømme efter Bolantallet — maa have været nogenlunde paa Størrelse med. Byen er, som vi har set, i Tidens Løb skrumpet ind til een (eller maaske to) Gaarde, og der er intet i Vejen for, at Nyby med hele sit Omraade kan have ligget til Nybygaard alene den Gang Kongens Bøsestøber fik den i Len. Et aldeles tilsvarende Eksempel haves i Mølletorp, en Enestegaard ved Lyngby, som Kristian den Fjerde ved Udgangen af det sekstende Aarhundrede gav sin Stenhugger i Værge og lod ham beholde en Menneskealder — saa længe at det gamle Navn gik tabt og »Mølletorp« blev til »Stenhuggergaarden«. Den opdeltet senere i en Mængde Ejendomme, og dens Omraade udgør i vore Dage ikke blot det nuværende Sorgenfri, men desuden lige saa store Arealer Vest for Kongevejen samt Strækningerne Nord og Øst for Slotsparken ned mod Fuglevad og Brede. Paa lignende Vis kan det være gaaet Nybygaard. Da Kongen byggede Ladegaard ved den nordre Ende af dens Tilliggende og Fanget ved den sydlige efter al Sandsynlighed gik til København, kan Nybygaard være delt i et Par mindre Fæstegaarde, saaledes at Bøsesmedens Gaard kan være blevet til den omstridte og mystiske Lokalitet Hammerstrup. Nybygaard maa i saa Fald have ligget i Egnen Syd for det senere Bakkehus, netop i en passende Afstand fra Kongens Enghave.

Er det smaat med vor Viden i andre Henseender kender vi dog et og andet om Driften og Folkeholdet paa Nyby Lade-

gaard. Til de kgl. Slotte rundt om i Landet laa der saadanne Ladegaarde, i Reglen saa nær Slottet som Avlsgaarden til en Hovedgaard (hvad det paa en Maade ogsaa var), men til Københavns Slot var der kun i den allerældste Tid Plads til Ladegaarde. Saaledes var den i Københavns Historie saa navnkundige Østergaard (eller Vinggaarden som den endte med at hedde) Ladegaard til Slottet; siden maatte de anlægges i det aabne Land i Stadens Nærhed. Københavns Slot havde tidligt, længe før Nyby indrettedes, en Ladegaard paa Amager, og disse to blev drevet samtidig i en lang Aarrække. I de første Tiaar af det syttende Aarhundrede kom dertil Ibstrup Ladegaard, det senere Jægersborg. En lille Tid (1579-87) var Ladegaarden paa Amager bortfæstet til Hollænderne, saa at Kongen i 1584 kunde lade et Par »lempelige« Lader flytte til Nyby, men siden blev Amagergaarden atter drevet af Kronen under Lensmandens Forsyn.

Paa Nyby var der ved Aar 1580 et jævnt stort Folkehold: en Ladegaardsfoged, en Skriversvend, en Mælkeedeje (Mejerske), to Ladegaardspiger, to Færøgere, en Sommeren, seks om Vinteren og fire faste Tærskemænd. Ved Aar 1600 var der kommet en Vangevogter og en Ladegaardspige til, og af Færøgere var Sommerholdet nu paa tre, Vinterholdet paa seks. De lønnedes dels med Penge, dels med Naturalier, som Tilfældet var paa Landet til langt ned i det nittende Aarhundrede. Mælkeedejen fik saaledes ved Aar 1600 3 Daler aarlig Pengeløn, 8 Alen Vadmel, 8 Alen Hørlærred og 8 Alen Blaarlærred. Om Sommeren, naar Kvæget gik ude i Marken, kunde man nøjes med det halve Antal Røgere, og der var Jord nok til at græsse paa, baade i Enghaven og paa Vesterfælled, hvor Stadens og Bondernes Kvæg som vi har set gik »Horn mod Horn«. Tærskernes Antal rettede sig efter Mængden af det Tiendekorn, der leveredes fra de to Herreder, og som skulde aftærskes og sættes i Lade paa Nyby. Tærskerne var vel for en Del Høvbønder, der blot fik Føden for Arbejdet; allerede i 1559 gjorde en Del af Kronens Fæstere i Utterslev, Bagsværd og Værløse Ugedagstjeneste til Ladegaarden i Nyby.

IV. KRISTIAN DEN FJERDES LADEGAARD

Under Kristian den Fjerde bliver den gamle Ladegaard afløst af et storstilet Nyanlæg. Kongens Interesse for Byggeri og Anlægsvirksomhed satte smukke Minder rundt om i vort Land, ikke mindst i Hovedstaden og dens Nærhed, og hans økonomiske Sans spillede i Reglen med ind, saaledes at hans Foretagender ikke blot blev til Lyst alene, men ogsaa til Gavn og Nytte. Da han i 1606 opkøbte Haver og Sommerhuse uden for den daværende Bygrænse og begyndte at bygge Rosenborg, knyttedes der til dette kongelige »Lysthus« ikke blot en Have, oprindelig væsentlig tænkt som en Urte- og Nyttehave, men ogsaa en Ladegaard, henholdsvis til Afløsning af den gamle Have ved Vingaarden og til Fornyelse eller Forøgelse af Nyby og Amager Ladegaarde. Haven ved Rosenborg voksede til og blev stadig større og smukkere, medens det med Ladegaarden gik den modsatte Vej. Efterhaanden høres der ikke mere om den — omkring ved Aar 1620 er den gledet helt ud af Sagaen og paa dens Eнемærker rejste sig senere omkring Nyboder en ny Bydel — hele det store Adelgade- og Borgergade-Kvarter, der nu staar for Fald.

Kongen var paa dette Tidspunkt kommet paa andre Tanker med Hensyn til Ladegaard, og bliver derved paa en Maade Grundlægger af det nuværende Frederiksberg. Omtrent samtidig med Opførelsen af Rosenborg begynder en Omlægning af Hovedstadens Befæstning, som i Forbindelse med Byens forbedrede Vandforsyning og Foranstaltninger til at lede Vand ind til Kongens nye Slot og Have, fører til vidtspændende Ingeniørarbejder i Egnen omkring Søerne. Nogle store Mageskifter og Jordkøb ved Aar 1620 viser endvidere, at Kongen har særlige Planer for i Terrænet ved St. Jørgens Sø. I 1620 enes han med Københavns Magistrat om et Mageskifte, hvorved Kongen overtager en sidste Rest af den saakaldte Kalvehave mod at Hovedstaden faar Ryvangen ved Grænsen af Gentoft, en Handel der dog først kommer i endelig Stand nogen Tid efter; tillige køber han St. Jørgens Mark af Vartov Hospital for en aarlig Afgift af 80 Daler

(der for Resten i Tidens Løb blev meget uregelmæssig betalt) og snart efter nedbrydes den gamle St. Jørgensgaard. At det er Arealer Kongen har Brug for til Iværksættelse af sine Planer, er klart.

Samtidig med at Ladegaarden ved Rosenborg opgives, begynder da med disse Ejendoms køb ved St. Jørgens Sø Anlægget af en ny — ligesom Kongen i sin Tid havde købt Haver og Huse til Ladegaardsmark ved Rosenborg. Men hvor laa nu disse Omraader? Ogsaa her er der Problemer, som vanskelig lader sig løse, fordi der er groet Gader og Huse hen over de gamle Grænser og fordi Akternes Opgivelser er uklare og lidet vejledende. Kun er det sikkert, at de for langt den største Del er gaaet ind under det nuværende Frederiksberg.

Den nye Ladegaard — den samme der som kommunal Fattiggaard er naaet til vor Tid — blev opført i selve Kalvehaven, tæt ved »Kalvehavens Dæmning«, som det udtrykkelig siges i Kilderne, og senere Beretninger gaar ud paa, at Kalvehaven, som Kongen overtog i flere Tempi, lagdes ind under Ladegaarden — hvilket dog ikke kan betyde, at det skete i sin Helhed. Da vi med Sikkerhed ved, hvor denne nye Ladegaard laa, maa »Kalvehavens Dæmning« være Færdselsvejen mellem Peblinge og St. Jørgens Sø — thi Dæmningerne brugtes den Gang til Veje ligesom »Svineryggen« den Dag i Dag. Saa langt naaede i al Fald Kalvehaven ad den Kant, og paa den modsatte Side af Søen træffer vi den ogsaa. I et af Mageskiftbrevene med Magistraten oplyses det, at Kongen foruden den sidste Del af Kalvehaven skal have et Stykke af Stadens Overdrev »imellem forbemeldte Kalvehave, Ladegaardsmark, Solbjerg Mark og den gemene Adelvej, som nu løber fra Valby til København«. Hvilket antagelig vil sige en Strimmel af Vesterfælled mellem Vejen til Roskilde og den gamle Nyby Ladegaardsmark, strækkende sig fra Kalvehaven nærmest Byen til Solbjerg Mark længst i Vest. En Del af denne Jordstrimmel er aabenbart den senere »Remise«, som der bliver Lejlighed til nærmere at omtale i et følgende Afsnit.

I et andet Aktstykke vedkommende Mageskiftet kaldes den

samme Strimmel Overdrev for »et Stykke Bys Jord mellem Solbjerg Mark og St. Jørgen«. Langt ned i Tiden levede Mindet om den gamle St. Jørgensgaard som en Lokalitet nær ved nuværende Bagerstræde, og denne Beliggenhed bekræftes af Braunius' velkendte Prospekt fra Tiden før 1587 med Udsigt mod København fra Valby Bakke (gengivet Side 41); man ser her Hospitalet som et trefløjet Bygningsanlæg tæt ved Dæmningen over den søndre Ende af St. Jørgens Sø, hvor Adelvejen førte ind til Hovedstaden. St. Jørgens Mark maa da have ligget umiddelbart ved, men hvor stor en Udstrækning den har haft, er uvist. En Menneskealder efter Handelen med Vartov siges det, at Hospitalets Eng og Ejendom er lagt under den nye Ladegaard, men hele St. Jørgens Tilliggende er næppe forblevet inden for Frederiksbergs Grænser, thi en Del af Ladegaardsmarken blev allerede i det syttende Aarhundrede udlagt til Byggegrunde ved Gammel Kongevej og overladt Beboerne uden for Vesterport til Erstatning for Huse og Haver, der maatte sløjfes af Hensyn til Forandringer i Fæstningsanlægene.

Grænseforhold og Ejendomsret var helt udflydende paa disse Kanter. Omkring Aar 1600 var St. Jørgens Sø næsten udtørret, fordi den ikke holdtes tilstrækkelig inddæmmet — eller »opstøvet« som det hed. Vandet fik Lov til at flyde i Engdraget som det kunde bedst, da de omboende paa den Maade fik den største Høafgrøde og tillige kunde anvende en Del af Arealet til Kornavl. Kongen forlangte Søen opstøvet af Hensyn til Forsvaret, som den tidligere havde været, men Byens Borgere søgte at knibe ud, om det var muligt. Under disse Forhold kunde Forstanderen i St. Jørgens Hospital 1587 indtage et Stykke Jord og stemme eller afilede Vandet efter Forgodtbefindende til størst Udbytte for sin Stiftelse. Først da Sandemænd fra Solbjerg og Valby erklærede, at denne Jord havde »altid været brugt til Københavns By til Aadrift uden Trætte«, fik Staden sin Ejendom frigjort.

Da selv Samtiden saaledes ikke havde Rede paa Skel og Grænser, er det ikke saa sært, at ogsaa vi har Vanskelighed ved nøjagtigt at bestemme Kalvehavens Beliggenhed og Udstræk-

ST. JØRGENS SØ OG HOSPITALET I FREDERIK II's TID

Set fra Alfjarvejen til Roskilde; Kobberstik i Braunius' Theatrum urbium 1587.

ning. En Opmaaling af Hollænderen Paul Buysser (der stod i Kongens Tjeneste som Voldmester eller Ingeniør) fra Begyndelsen af 1621 oplyser os om Størrelsen af det sidst overtagne Stykke af Kalvehaven, men da de tilgrænsende Jorder ikke anføres, fortæller den intet om Beliggenheden. Opmaalingen udregner Arealet til $24\frac{1}{2}$ Morgen *), som kun kan være en ringe Del af det hele — et Stykke, Kongen har manglet til Afrunding af sin Ladegaardsmark. Kalvehaven maa utvivlsomt forstaas som Søens Engareal og maa i saa Fald have strakt sig langt videre end til de Dele af den, der gik ind under Ladegaarden, ikke blot paa begge Sider af Søen, men ogsaa ud over Dæmningen, hvor Adelvejen gik. Paa Prospektet hos Braunius ser man St. Jørgens Sø fortsætte i næsten sin hele Bredde ud til Stranden, saaledes som det har været Tilfældet i Vaar og Høst, indtil Udløbet blev indgrøftet som en smal Bæk, der rimeligvis i Tidens Løb er forlagt paa forskellige Steder til den endte i Rosenaaen (der nu løber i Rør under Vesterbro). Det svigtende Perspektiv i Billedet og Afstandenes Forkortning maa man ikke fæste sig ved, og ligeledes maa erindres, at der netop her er foretaget

*) Nøjagtigt: 14664 Kvadrat-Roder. Roden synes at være regnet baade til 6 og 8 sjællandske Alen, inden den endelig ved Forordn. 10. Jan. 1698 fastsattes til 5 danske Alen. Vælger man 6 Al., som brugtes ved Udgravning og vistnok var det almindeligste paa dette Tidspunkt, bliver $24\frac{1}{2}$ Morgen ca. 38 Tdr. Land.

store Opfyldninger i Tidens Løb. Endnu ved Midten af det attende Aarhundrede var man klar over, at Dronningens Enghave, hvor nu bl. a. Hovedbanegaarden ligger, var en Del af den gamle Kalvehave — eller med andre Ord: Kalvehaven omfattede Engdragene paa begge Sider af St. Jørgens Sø og gik helt ud til Stranden. Og den havde næppe skarpt afstukne Grænser. Om Kongen netop erhvervede *hele* Kalvehaven — som man nærmest faar Indtryk af efter de foreliggende nogenlunde samtidige Opgivelser — er derfor usikkert allerede af den Grund, at Grænserne ikke var bestemt fikseret.

Iøvrigt har vi en aldeles tilsvarende Pendant til ældre Tidens St. Jørgens Sø i Damhussøen, den gamle Langvaddam, saaledes som den laa hen for mindre end en Snes Aar tilbage. Den nordre Del (eller »Bagsøen« som den ogsaa kaldtes) var da helt oversvømmet om Vinteren, men om Sommeren dannede den et vidtstrakt Engdrag mellem den gamle Vanløse By og Rødovre, og endnu tidligere, før Inddæmningen af den saakaldte Kildeaa, der førte største Delen af Vandet fra Harrestrup Aa direkte ind i Søndre Damhussø, var Vinterens Oversvømming og Sommerens Udtørring endnu mere udpræget. Ud mod Stranden var Forholdet det samme i gammel Tid, navnlig før Slusen ved Damhuset blev anlagt. Paa et Kort fra Begyndelsen af 18. Aarh. (Side 175) ser man tydelig Engdragene fortsætte ud mod Stranden paa den anden Side Landevejsdæmningen i hele Søens Bredde — akkurat som paa Braunius' Prospekt af St. Jørgens Sø.

Parallelen mellem de to Søer kan føres videre endnu. Ligesom Kalvehaven, der i dette Tilfælde svarer til Bagsøen, blev udtørret og kom til at udgøre Dele af Vesterbro og det inderste Frederiksberg, saaledes vil antagelig Bagsøen, der nu takket være store Kloakanlæg er tørlagt, tilligemed den tilkastede Kildeaa snart forvandles til en stor Park, og den inddæmmede Søndre Damhussø vil da være den sidste Rest af Dammen med »det lange Vad« ligesom den nuværende inddæmmede St. Jørgens Sø er Resten af det store Engdrag, der under Navn af Kalvehave fra Arilds Tid havde ligget til København og strakte sig

helt ud til Kalvebodstrand. Den samlede Damhussø regnes til 131 Tdr. Land (72 ha.) og rimeligvis har St. Jørgens Sø med Kalvehaven endda været større.

Nyby Ladegaardsmark, der dannede Kærnen i Kristian den Fjerdes Nyanlæg, afrundedes saaledes med Dele af Kalvehaven, et Stykke af Hovedstadens Fællede og St. Jørgens Mark, og maa derefter antages at have udgjort største Parten af det nuværende Frederiksberg *inden for* Falkoneralleen. Til disse Omraader føjedes endvidere hele Solbjerg Bymark, som rimeligvis falder nogenlunde sammen med det øvrige Frederiksberg *uden for* Falkoneralleen. Kongen lod Byen nedbryde i 1620, formodentlig i Efteraaret da Afgrøderne var indhøstet, og anbragte de syv Bønder ved andet kongeligt Fæstegods; en af dem fik Gaard i Husum, en anden i Gentofte. Den ottende Gaard var den Borgmester Randulf havde i Værgø og nylig var død fra. I Februar 1621 fik Sognepræsten ved Frue Kirke Tilsagn om Erstatning for den Tiende han hidtil havde faaet fra Solbjerg — og den var ikke helt ringe — senere fik tillige første Hører ved Vor Frue Skole i København i Egenskab af Degn ved Kirken en Godtgørelse i Penge. Fogden paa Københavns Slot klagede ogsaa over det Tab i Indtægter han havde lidt »siden Byen Solbjerg blev afskaffet«, saa der var mange, der havde lukreret af den lille Landsby, der nu var ophørt at eksistere.

En sidste Tilføjelse til den nye Ladegaardsmark var den saakaldte Bispeeng, den lille nordlige Trekant af det nuværende Frederiksberg, der synes saa umotiveret paaheftet og uden Sammenhæng med det af Aaen afgrænsede naturlige Omraade. Nogen Afrunding kan det ikke siges at være, men man har vel savnet Græsningsarealer til det store Antal Kreaturer, der opstaldedes paa den nye Gaard, thi Ladegaardsmarken skulde nu for en væsentlig Del bruges til Kornavl. Engen laa paa »Greveholmen« — og ikke Gieveholmen, som det urigtigt er læst i Kancelliregistranten. Navnet stammer muligvis fra Grevefejdens Tid som flere lignende, og har i al Fald intet med Gevn eller Gudinden Gefion at gøre, saaledes som man har formodet. Greveholmen hørte oprindeligt til den gamle Bispe- og senere Kongs-

gaard i Utterslev, og Bispeengen var efter Reformationen atter 1560 bleven skænket Roskilde Bispestol af Kongen til Superintendenternes Underhold, og af Bispeembedet købtes 1623 denne Engholm tilbage til Kronen.

Nu var den hele Ladegaardsjord udbygget i den Udstrækning som Nutidens Frederiksberg Grund har, i Hjørnet ved den sydlige Ende af St. Jørgens Sø maaske lidt ud over de nuværende Grænser. Man kan da, med alt mulig Forbehold, rekapitulere den hele Udvikling saaledes som den synes at tegne sig paa Grundlag af de fattige og mindre end nødtørfte Oplysninger vi raader over — omtrent som følger: Solbjerg Bys Tilliggender rækker oprindelig næsten fra Langvaddam til de Engdrag, der danner Københavns ældgamle Byskel, og begrænses iøvrigt af Valby, Vigerslev, Vanløse, Utterslev og Serrislev. Torpen Nyby dannes af Bymarken nærmest Hovedstaden og Skellet kommer til at løbe lidt Øst for den senere Falkoneralle; mod Nord naar Nyby ud til Serrislev Mark, der siden bliver til Københavns Nørre og Østre Fælleder, mod Syd til Kongens Enghave og Stranden. Her bliver allerede paa Reformationstiden dens Fang eller Oredrev klippet væk og kommer til at udgøre Stadens Vestre Fæled. Samtidig forsvinder den gamle Torp og Nyby Ladegaard træder i Stedet, medens Solbjerg endnu nogle Menneskealdre fortsætter sin Tilværelse som Bondeby, indtil Kristian den Fjerde opfører en ny Ladegaard paa de tørlagte Kalvehave-Enge ved St. Jørgens Sø og nedlægger Byen, hvis Omraade sammen med tilkøbte Arealer lægges til den gamle Ladegaardsmark, som derved mere end fordobles. Saaledes omtrent kan den historiske Udvikling skitseres indtil 1623, da den nye Ladegaard tages i Brug.

— — —

Ladegaarden var indrettet med al den Modernitet og Omtanke, som Kristian den Fjerde kunde lægge i Foretagender, der stod hans Hjerte nær. Og at han stadig i Tankerne syslede med sit nye Anlæg, ser man af hans egenhændige Breve. I Efteraaret 1620, fra Oktbr. til Decbr., var der hugget Tømmer til en stor Stald- og Ladebygning, 100 Bindinger lang, 30 Alen bred og

15 Alen høj, og fra Decbr. til April var Arbejdsfolk og Daglejere beskæftiget med at opfylde og planere Grunden i Kalvehaven, saaledes at det mægtige Bygværk i Foraaret 1621 kunde rejses som det første Hus i Kristian den Fjerdes nye Ladegaard — paa et Terræn nær den gamle Teglgaard (senere en Del af Blaa-gaard), ved Kalvehavens Dæmning mellem St. Jørgens Sø og Peblingsøen. Det var Ladegaardens Midtpunkt. Allerede i Løbet af Sommeren stod den saa godt som færdig, med Mur mellem Stolperne og blyfattede Ruder, og samtidig var der lagt Vold og Grav uden om den indre Ladegaardsgrund ligesom ved Ibstrup og Rosenborg. Næste Sommer (1622) rejstes Taget paa et grundmuret Hus, indrettet til »Vaaninger« med Gemakker og Kamre, og samme Efteraar tilhuggedes fire store Kampesten til en muret Portbygning, som Tømmermændene satte Spir paa. Dermed var Konturerne til det nye Anlæg fastlagt. I dette og det følgende Aar muredes der flere Tusind Alen Tavlmur, Skorstene og Gavle i Bygningerne paa den nye Ladegaard. Til »det store Hus«, hvor der var lagt Stenbro omkring, sluttede sig efterhaanden flere andre, baade større og mindre, lige til et tømmerhugget Duehus. Arbejdet skred rask frem, Skifertækkerne havde travlt med at afdække Husene, der skelnedes og dønnikedes inde i Rummene og Vinteren igennem var Glarmestrene i Færd med at forfærdige Vinduer af Glas, Bly og Tin til Bygningerne paa den nye Ladegaard.

Kristian den Fjerde hørte ikke til de Folk, der sadlede den ene Dag og først red den næste — han satte Fart i Tingene og taalte ingen Opsættelser, naar Sagen var afgjort. Staldøksne var allerede indkøbt i Sommeren 1621 og anbragtes i Oktbr. paa den nye Ladegaard, hvor man endnu i Foraaret 1623 var i Færd med at hugge Maskekar og opsætte Krybber og Baase til de mange Dyr. Kongen havde først bestemt, at der skulde opstaldes 250 Øksne paa Ladegaarden, men senere blev Antallet af Øksne og Køer udvidet til fulde 500. Svinehuset var paa 32 Bindinger, med en vældig »Svinehave«, hegnet med et Plankeværk paa mange Hundrede Fag, og muligvis identisk med den »Svanehave«, der samtidig indhegnedes. Erindringen om denne Svane-

have eller Svanemose er bevaret ned til vore Dage i Navnet Svanemosegaard.

I den fugtige Engbund, hvor den nye Ladegaard byggedes, blev der — som Skik var i Datiden — anlagt Fiskedamme, ikke blot for Fiskeriets Skyld ogsaa af Hensyn til Dræning og Tør-lægning, og Ladegaardsaaen lededes gennem Voldgraven rundt om den egentlige Ladegaardsgrund. Udenfor paa Terrænet var der mindst atten Broer over de mange Grøfter og Vandløb. For Vandtilførslen til den nye Ladegaard sørgedes der ved en »Vand-kunst« med Kobberindretning — et af den Slags Trykvands-anlæg, Kongen havde flere af ved Rosenborg og som han yndede at sysle med. Vandet lededes baade ind i Kostald og Mælkestue, men af Forsigtighedshensyn blev der ved Søen indrettet et tem-melig bredt Vandingssted til Kreaturerne for det Tilfælde, at der skulde gaa Bræk paa Vandværket.

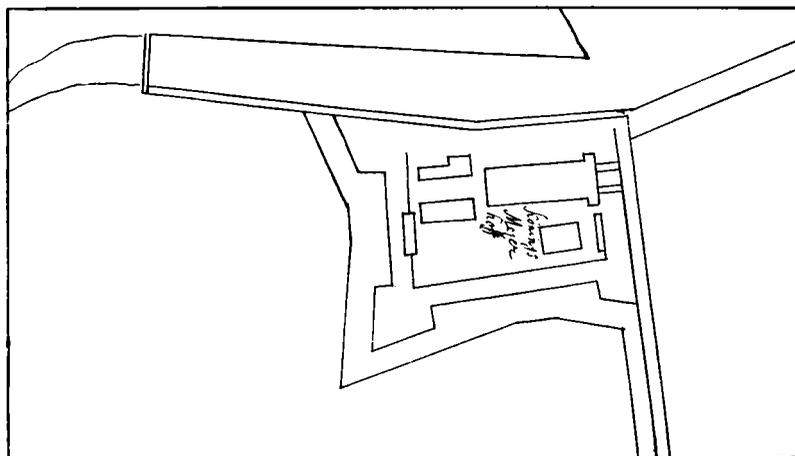
I Marts 1623, da Ladegaarden stod saa godt som færdig, var en ung tysk Fyrstesøn paa Gennemrejse i København og besøgte Stadens Seværdigheder. Til dem hørte den nye Ladegaard, og han fortæller os, hvorledes Anlæggets Centrum, den store Avls-bygning, var indrettet som kombineret Stald og Lade efter alle Kunstens Regler — og netop saaledes som man vilde tænke sig, at Kristian den Fjerde kunde udpønske det. I den underste Etage var der Vinterkvarter for 500 Stykker Kvæg, opstillet i seks Rækker; Vandet førtes i Rørledninger ind mellem Kryb-berne, der fyldtes med Foder fra det ovenover liggende Loft, hvor Kornet blev tærsket, og her op i Laden kunde man køre med Hest og Vogn, uanset at Køerne stod opstaldet nedenunder.

Den gamle Nyby Ladegaard var efterhaanden blevet ribbet for sine Bygninger og Anlæg. Det var Bindingsværk det meste, men godt gammelt Kram, der kunde tages ned og bruges igen. To af Husene, tilsammen 62 Bindinger, flyttedes til den nye Ladegaard og forsynedes med otte nye Kviste. Andre kom til fjernere Egne. Den store Lade paa 33 Bindinger med Lude (eller Halvtagskur) paa begge Sider bragtes til en af Kongens Eng-haver, Tostholmen ved Sengeløse, en anden paa 21 Bindinger blev genopført paa Jonstrup. Mælkestuen flyttedes til den gamle

Mønt i København, paa hvis Grund der nu byggedes Boder til Udlejning for Smaafolk, og fik en ny Anvendelse dèr, medens omvendt et Hus fra Ibstrup fik en Renaissance paa den nye Ladegaard. Efterhaanden som Bygningerne fjernedes, overførtes Funktionerne fra Nyby til Kristian den Fjerdes Nyanlæg, Navnet Nyby Ladegaard forsvinder og i Marts 1624 tales der om Stedet, hvor »den gamle Ladegaard stod«. Man skulde derefter tro, at det tidligere Ladegaardsanlæg helt forsvandt, men det var aabenbart ikke Tilfældet.

Byggeriet paa den nye Ladegaard var kun midlertidig afsluttet i 1624. Som det var Kristian den Fjerdes Skik forbedrede og udvidede han stadig sine Foretagender, og i Begyndelsen af 1630erne tager han igen fat paa Ladegaarden uden for Vesterport. En medvirkende Aarsag dertil var utvivlsomt den Ravage, der var sket paa Ladegaarden under en voldsom Storm i Januar 1628 som der berettes om i Datiden fra flere Sider. Sivert Grubbe anfører i sin Dagbog under 29. Januar, at der denne Nat rasede en meget stærk og usædvanlig Storm, og Ole Worm fortæller, at den kgl. Ladegaard (prædium Regium) ved den Lejlighed blev totalt ødelagt. Ogsaa i Pontoppidans Origines Hafnienses læser man om denne »Stormvind«, der »mentes at have et Jordskælv i Følge med sig« og som »blandt anden stor Skade paa Bygninger nedblæste den nyligen paa kongelig Omkostning med stor Kunst og Flid opførte Ladegaard, hvis Bygning holdtes for en særdeles rar Invention«. Hvor omfattende Skaden var, og om den virkelig var saa stor som de gamle Beretninger giver Indtryk af, er ikke til at faa Rede paa. I Febr. 1628 huggedes der 86 nye Baase til Ladegaarden uden for Vesterport, og i Oktbr. blev der ogsaa gjort Tømmermands-Arbejde derude — det er alt, hvad man faar at vide umiddelbart efter Katastrofen.

Men i Foraaret 1630 tog man for Alvor fat og i de følgende Aar planeres der atter paa Ladegaardsgrunden og lægges Grundvold til nye Byggeforetagender — som det synes baade paa den gamle og den nye Ladegaard. Kongens Stensætter gaar i Gang med Funderingen, dels med »Fundamenten han skal lægge udi den gammel Ladegaard«, dels med »Fundamenten han skal sætte

KRISTIAN DEN FJERDES LADEGAARD

Udsnit af Kort i Nationalmuseet, ca. 1630, indeholdende en Opmaaling af Københavns Befæstning, ufuldendt og navnlig for de ydre Distrikter løst skitseret — kun de vigtigste Lokalteter angivet. Øverst til Højre ses Kalvehavens Dæmning, til Venstre Broen over Ladegaardsaaen udfor Nyby Ladegaards Plads.

under den *nye Ladegaard*«, og Udtrykkene vender tilbage i flere Regnskabsposter. Endvidere paabegyndes Opfyldningen »paa den nye Ladegaard, saa højt som det sig bør, imellem Stakitværket og Laden, paa den Side som Møddingerne er«, og i 1632 faar Stensætteren endnu en sidste Rate af Lønnen for sit Arbejde med »Grundvolden han skal sætte med store Kampesten under fornævnte den nye Ladegaard«.

Da Anlægget inden for Ladegaardens Voldgrav kun omfattede fire-fem Huse — efter hvad en her vedføjjet original Opmaaling fra ca. 1630 udviser — kunde det se ud som Byggeriet nu var ved at brede sig ind paa den gamle Nyby Ladegaards Arealer, hvorved Opfyldninger og Planeringer blev nødvendige. Her er dog den Vanskelighed, at Betegnelsen »Ladegaard« i Regnskaberne snart synes anvendt om Laderne alene, snart om det hele Ladegaardsanlæg, saa det er ikke muligt at drage sikre Slutninger. Men Nyby Ladegaards Beliggenhed strider tilsyneladende ikke mod en saadan Opfattelse. I Forbindelse med den ovennævnte Sluse omtales nemlig 1622 Anlægget af en Vej »ved den

gammel Ladegaard uden for Vesterport, som skal gaa til Frederiksborge«. Denne Vejstrækning, der skabte Forbindelse Nord paa over nuværende Nørrebrogade til Vibenshus, findes paa Kort fra første Halvdel af det attende Aarhundrede afsat ud for et Punkt midtvejs mellem Ørstedsvej og Jakob Danefærdsvej; her er ogsaa den tidligere omtalte Bro vist paa Opmaalingen fra 1630. Skønt man ikke tør stole altfor meget paa ældre Kort, støtter de dog Formodningen om, at den gamle Ladegaards Plads har været tæt ind ved den nye, til Trods for at Terrænet var noget sidt med Svanehaven i Nærheden *).

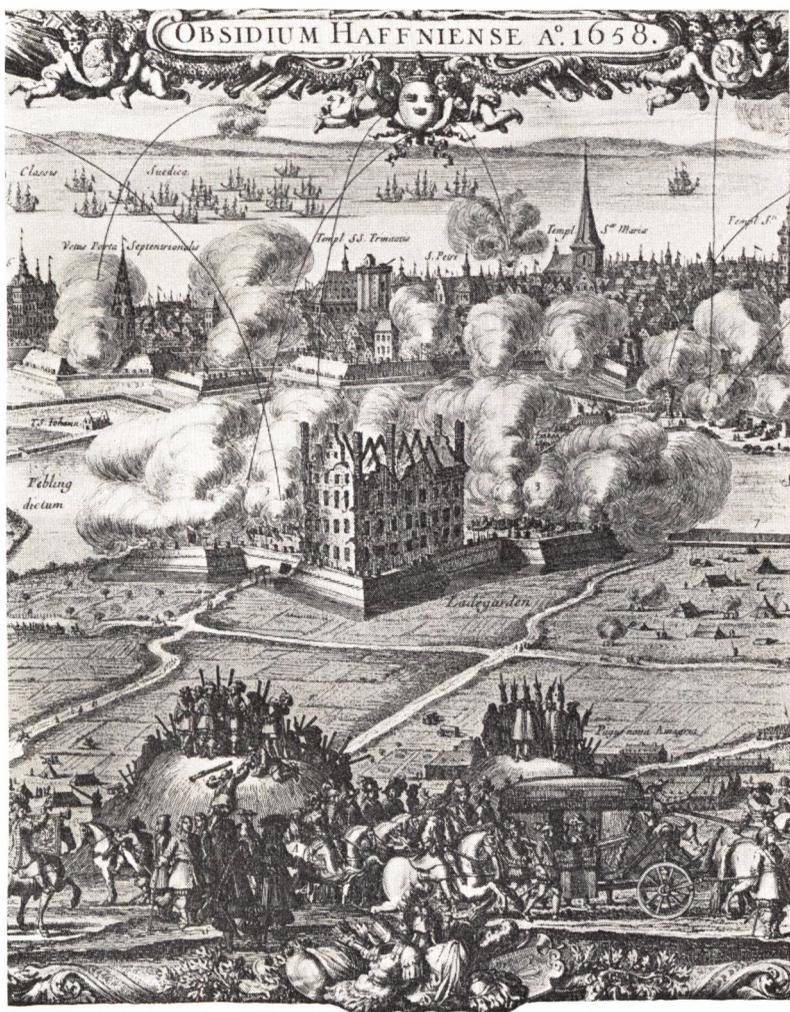
Der skal ikke gøres noget Forsøg paa detailleret at redegøre for Ladegaardens Bygninger paa Grundlag af de Kilder, vi raa-der over — det vilde være et haabløst Foretagende. Men i hvert Fald opførtes i 1630erne endnu en stor Lade, dog af noget mindre Dimensioner end den der byggedes ved Kalvehavens Dæmning i 1620erne. Der blev savskaaret 112 Stk. 20-Alens Fyrretømmer paa Byggepladsen, Laden var 77 Bindinger lang og der arbejdedes paa den i mere end to Aar. Den gamle Lade er rimeligvis genopført eller repareret efter den litte Stormskade og konsolideret med bedre Fundamenter, og iøvrigt flikkedes der paa de andre Huse. At dømme efter Udgifterne og Arbejdets Udstrækning over flere Aar i begge Byggeperioder, tør man antage, at Kristian den Fjerdes Ladegaard har været et anseligt og storladent Anlæg. Det stemmer ogsaa med den Lovprisning, det bliver til Del i Johannes Wolfs Encomion Regni Daniae, der udkom 1654 og altsaa beskriver Bygningsværkerne paa et Tidspunkt, da det hele Anlæg endnu var uberørt af Krigens Ødelæggelser. »Uden for København«, siger Forfatteren, »imellem Vester og Nørre Port ser man Slottens Ladegaard, hvis mægtig og anselig grundmurede yppe[r]lige Bygning med Gemakker, Kornhus, Lade, Lo, Fæhus og Stalde, som saadan en Sted bekvemmer og fornøden er, man dør med stor Lyst kan se, hvor der nogle Hun-

*) Naar man har troet at finde Bygningsrester af Nyby Ladegaard mellem Ejendommen Stormly og den gamle Landgaard Godthaab langt ude ved Godthaabsvej hinsides Fasanvej — skyldes det blot urigtig historisk Orientering.

drede Stude kan staldes og fores, foruden Kør, Faar og Svin, som der mangfoldig tillægges og holdes kan«.

Endelig ser man i Pufendorfs Værk om Karl Gustavs Bedrifter, paa Erik Dahlbergs Tegning af Hovedstadens Belejring 1658, de sørgelige Rester af Ladegaardens imponerende Vaaningshus med de nøgne Skorstene ragende op mellem de forkullede Spær. Selv om Billedet er perspektivisk fortegnet og Vaaningshuset nok gjort lovlig storstilet, viser det dog utvivlsomt Omgivelserne ganske troværdigt. I Forgrunden til Højre, bag to af de fem Oldtidshøje under Valby Bakke, har man den nylig anlagte »Pagus Noua Amagria« eller Ny Hollænderby, og i Mellemgrunden til Venstre ligger uden for Voldgraven (ligesom ved Ibstrup og Rosenborg) Ladegaardens Have, inddelt i Kvarterer med enkeltstaaende Træer. Bygningerne uden for Graven var allerede omkr. 1651 nedbrudt og Materialerne anvendt ved Hollænderbyens Opførelse.

Paa Ladegaardsmarken uden for selve det nye Ladegaardsanlæg var efter Solbjergs Nedlæggelse næppe anden Bebyggelse end nogle Vangehuse o. lign. Ved den gamle Nyby Ladegaard var et Hus for Hyrden og Markgemmeren og et lignende har sandsynligvis været placeret ved den modsatte Side af Ladegaardsmarken paa den tilkøbte St. Jørgens Mark, men det nævnes først langt senere. I Sommeren 1620 lod Kongen tilhugge tre nye Vangehuse, »som man i Fremtiden udi den nye Solbjergs Vang kan bruge« — saaledes som han skriver i et af sine Breve. I de følgende Aar blev de rejst paa deres Pladser og udmuret, og gaar saaledes ikke tilbage til Solbjergs Tilværelse som Landsby. Rimeligvis har vi her Oprindelsen til tre senere bekendte Lokalteter inden for Frederiksbergs Grænser, nemlig Kalthus, Rødhus og Bakkehuset; det første og navnlig det sidste fik en glørværdig Navnkundighed, kun Rødhus blev ved med at være det Vangehus det oprindeligt var, og forsvandt i Stilhed. Disse tre Vangehuse svarede formentlig til de tre Markvange, som Solbjerg ligesom alle andre sjællandske Landsbyer maa have haft, men som udslettedes ved Bymarkens samlede Udlægning til

LADEGAARDEN UNDER BELEJRINGEN

Udsnit af Kopperstik hos Pufendorf.

I Forgrunden ses to af Gravhøjene besat med sværtbevæbnede Soldater.

Ladegaardsmark og hvis Navne ikke kendes mere. Beliggenheden henholdsvis nordude ved Islevvejen (Kalthuset), vestude ved Vejen fra Solbjerg til Langvaddam (Rødhus) og Syd paa ved Adelvejen til Roskilde under Valby Bakke (Bakkehuset), alle tæt ved Ladegaardsmarkens Skel og den nuværende Bygrænse, synes tillige at bekræfte Antagelsen af, at Solbjergs Byomraade har omfattet det nuværende Frederiksbergs vestlige Del og Nyby den østlige.

— — —

Virksomheden paa den nye Ladegaard var længst i Gang, da Kongen i 1630erne udvidede Anlægget. I Juni 1623 havde den første Foged, Rasmus Jensen, faaet sin Instruks. Hans Løn var aarlig 26 Daler kurant, i vore Dages Parikroner omkring ved 400 Kr., og dertil 3 Daler kurant i Kostpenge om Maanedens. Lønnen skulde regnes fra 12. April — d. v. s. Paaskeaften 1623. Han havde nok at gøre paa den store Gaard og maatte have et Øje paa hver Finger: han skulde give Agt paa Ild og Lys, passe paa at Folkene kom tidlig i Seng, saa de kunde komme op til rette Tid om Morgenens, at Bønderne passede Markarbejdet og sørgede for at holde Gærder og Lukkelse i Orden, og at der blev holdt rent og ordentligt om Kvæget; det maatte ikke fedes for stærkt og heller ikke sultes. Han skulde se efter, at Drenge, der agede Vogn eller vogtede Fæ og Svin, passede deres Dont, og at Pigerne Morgen, Middag og Aften, naar Klokkeren paa Ladegaarden lød, sørgede for Malkningen, saa Køerne ikke stod for længe. Kvindfolkene skulde iøvrigt spinde, naar de ikke havde andet at tage sig til, og ikke holde Fjas med fremmede paa Ladegaarden under Paaskud af, at de havde noget at gøre der — alt den Slags Samkvem skulde foregaa uden for Gaardens Enemærker. Det stod der i hvert Fald i Fogdens Instruks.

Folkeholdet var nødvendigvis større end paa den gamle Nyby Ladegaard, skønt Kongen øjensynlig gjorde sig Umage for at indskrænke det mest muligt, og ikke have unyttige Folk gaaende paa de kongelige Ladegaarde. Foruden Fogden var der to Vognsvende, der tillige skulde skiftes til at passe Svinene, og to Mæl-

kedejer, en dansk og en tysk. Det holstenske Mejeri stod jo i høj Anseelse. Fremdeles skulde der være en Malkepige for hver atten Kør og en Røgter for hver hundrede Øksne. Desuden var der Brændevins-Piger — man brændte nemlig ogsaa Brændevin paa Ladegaarden — Høns-Piger, Svinedreng, Buddreng etc. Tærskerne skulde være Pundtærskere og betales for hvert Pund Korn (o: 3 à 4 Tdr. efter Kornsorten), og saa vidt mulig ikke bespises, men i fornødent Fald have Kostpenge. Det var naturligvis ikke Tilfældet med de Fanger, der blev sat til at tærske i Stedet for at gaa i »Kgl. Majestæts Jern« paa Bremerholm; i 1623 havde man ni af den Slags Tærskere paa Ladegaarden ved St. Jørgens Sø.

Tærkerne var altsaa i Reglen Daglejere, ikke fra Solbjerg, der nu var nedbrudt og forladt, men fra de omliggende Byer, derimod sad der faste Husmænd i Vangehusene paa Ladegaardsmarken, hvor de vogtede Markfreden og den kgl. Fiskeret i Søerne, og derfor var fri for »Hold« som det hed og andet Dagværk, men iøvrigt maatte klare sig selv.

Af Produkterne skulde Kornet, rengjort og omhyggelig behandlet, saa vidt mulig gøres til Malt og anvendes i Kongens store Bryggers i København, medens Skelkornet, der blev tilovers, brugtes til Føde for Svin og Smaakræ. Paa Ladegaardsmarken udsaaedes store Kvantiteter Hørfrø, og Hørren maatte i heglet Tilstand sammen med Blaaren sendes til Københavns Slot. Kongen var personlig stærkt interesseret i Driften — fæstede undertiden selv Mejersker, ordinerede Grønkaal til Svinene i Hundedagene og eksperimenterede med Udrugningsmaskiner («Hønsøvn»). Hverken Mælk, Smør, Ost eller andet, som Kongen gav Lov til at afsætte, maatte nu mere sælges fra Ladegaarden — som det aabenbart tidligere havde været Skik — men skulde bringes paa Torvet eller afhændes paa Steder, som Fogden fik Ordre paa, og de indkomne Penge afregnes hver Onsdag og Lørdag med Hans Hagedorn, en af Kongens tidligere Edelknaiber, som havde et Slags Overopsyn paa den nye Ladegaard og for dette Hverv oppebar Skjorte- og Støvlepenge.

Saaledes var Økonomien tilsyneladende bragt i god og for-

svarlig Orden paa den store Ladegaard, der dog først og fremmest skulde tjene den kongelige Hofholdning. Den traadte ikke blot i Stedet for Nyby, ogsaa den ældgamle Ladegaard paa Amager nedlagdes 1624, kun den mindre Ibstrup Ladegaard oprettedtes ved Siden af Ladegaarden ved St. Jørgens Sø. Den laa praktisk nær Byen, ikke længere borte end at man fra Københavns Slot og Rosenborg med kort Varsel kunde sende gaaende eller ridende Bud til Ladegaarden, naar Husholdningen krævede det, ligesom man i vore Dage sender Bud til Slagter og Høker. Nogle tilfældigt bevarede Rekvisitionssedler fra Vibeke Kruse til Mejersken paa den nye Ladegaard bringer os det daglige Liv ved Kristian den Fjerdes Hof i 1635 tæt ind paa Livet. Kongens Fortørnelse over Kirsten Munks letfærdige Omgang med Rhingreven havde banet Vejen for hendes tidligere Pige Vibeke Kruse til en Plads ved Kongens Side. Hun styrede nu Hofholdningen og kendte Forholdene nøje siden hun færdedes i Køkkenet under Kirsten Munks Frueskab. Nu og da sendte hun en »Brevviser« — som man kaldte et Bud der kom med skriftlig Besked — til Ladegaarden med en »Rendepot«, d. v. s. en Krukke til at løbe i Byen med, som Mejersken havde at fylde med ferskt (hvilket atter vil sige friskt) Smør til Kongelig Majestæts eget Behov. Det gjorde hun ogsaa pligtskyldigt og noterede bag paa Rekvisitionen, at hun havde fyldt Fru Vibekes Rendepotte med 14 Skaalpund Smør. Det lille Træk illustrerer et Udsnit af Livet paa den store Ladegaard.

V. SAMFÆRDELSVEJE

Forinden vi forlader Solbjerg og Nyby er det nødvendigt til Orientering saa vidt mulig at gøre Rede for Vejforholdene i denne ældre Periode. Her som overalt i Københavns Omegn er det imidlertid yderst vanskeligt at fastslaa Vejføringen før man fra Slutningen af det syttende, og ofte først fra det attende, Aarhundrede har et nogenlunde troværdigt Kortmateriale at

mærke«, var det næppe mere end Fiskeretten det gjaldt, og Søen var af langt større Værdi som Hovedreservoir for Søerne inde ved København og dermed for Stadens Befæstning og Vandforsyning. Derfor maatte der holdes god farbar Vej derud. I Sommeren 1562 maatte Bønderne i seks sjællandske Herreder køre store Mængder af Brosten og Sand til »Vejen ved Solbjerg uden for København«; i den kongelige Ordre staar udtrykkelig, at den skal sættes i Stand, saa det er en gammel Vej der grundforbedres, ikke en ny der anlægges. Rimeligvis er det Vejstykket fra København til Solbjerg her er Tale om, medens der maa menes Fortsættelsen hinsides Solbjerg i 1580, da det hedder, at der er meget daarlig Vej mellem Solbjerg og Langvaddam med dybe Huller og Vandpytter (»Putser«), og at der derfor skal »lægges Bro« mellem de to Steder; Bønderne skal føre Sten, Sand og Grus til »Broen« og selv deltage i Arbejdet. Saa det ser ud til, at Solbjergvejen allerede paa dette tidlige Tidspunkt er omlagt fra Grusvej til Stenbro.

Hvorledes den oprindelig førte ind til København, ved vi ikke med Bestemthed, men sandsynligst er det, at den paa et eller andet Punkt løb sammen med Adelvejen, der i sit ældre Vejløb inde ved nuværende Værnedamsvej kan have afsat en naturlig Stikvej til Solbjerg. Her kom i hvert Fald den senere Kongevej til at gaa. Historien om Sigbrits Rejsefærd, der endte i Søen ved St. Jørgen, viser i sin oprindelige Form hos Svaning intet som helst om, hvilken Vej hun agtede at slaa ind paa, og fortæller os derfor heller intet om den sædvanlige Vej til Solbjerg. Der har naturligvis ogsaa været Ageveje til de omliggende Bønderbyer, navnlig til Valby, men Vejnettet maa antages at være stærkt forenklet ved Ladegaardsmarkens Anlæg og de gamle Færdselsveje helt eller delvis nedlagt. Saa derom ved vi absolut intet positivt.

Solbjergvejen i sin Helhed kan ikke paavises paa noget Kort, men Strækningen nærmest Langvaddam genfinder man utvivlsomt i det vestligste Stykke af den gamle Kongevej til Roskilde. Den ses tydeligst paa et meget omhyggelig udført Kort fra Begyndelsen af det 18. Aarh. (gengivet Side 175). Fra Aalekistehuset

KØBENHAVNS VESTLIGE OMEGN 1677 MED HELE NY AMAGERS OMRAADE
Samtidig Tegning i Resens Atlas.

løber den skraat ned mod Fasanhaven, og i sit fortsatte Løb maa den oprindelig have passeret Solbjerg By ved den nordlige Del af Frederiksberg Have; paa dette Tidspunkt — *efter* Havens Anlæg — er den imidlertid afbrudt, og der synes kun at føre en Sti eller Bivej op til nuværende Smallegade. Man lægge iøvrigt Mærke til, at kun denne Vej og Islevvejen er markeret som særlige Hoved- eller Kongeveje. Paa et Kort i Resens Atlas fra 1677 (se Side 57) — altsaa fra Tiden *før* Havens Anlæg — ser man Vejen mod Langvaddam svinge i en Bue uden om Hollænderbyen, hvilket stemmer godt med at den 1680 kaldes »Kongevejen forbi Ny Amager«. Længer inde ved København afsætter den en Arm mod Prinsessernes Gaard, en Vej der senere nedlagdes, men kan eftervises paa adskillige ældre Kort og ses at have fortsat skraas over nuværende Gammel Kongevej i Retning mod Ladegaarden. Der er endnu Rester af dette Vejløb paa Matrikulkortet 1811 og paa senere Kort. Dér hvor Skraavejen løb af til Prinsessernes Gaard er der iøvrigt den Dag i Dag en Smøge (lige ved Hjørnet af Nyvej) og endnu i 1880erne stod der Rækker af Vejtræer paa Grundene mod Amicisvej. Hvad det oprindelig kan have været, er ikke godt at vide. Maaske en gammel Markvej til Ladegaarden, hvoraf et Stykke er taget i Brug som Genvej til Prinsessernes Gaard — maaske Resterne af den Vej »over forrige Ladegaardsmark til Nørreport«, der fra 1667 midlertidig blev benyttet som Landevej fra Valby, medens Arbejderne med de nye Fæstningsanlæg foran Vesterport stod paa og Passagen derfor var spærret. Det var i hvert Fald den nærmeste ind til Nørreport. Med den gamle Solbjergvej har den ikke noget at gøre, og det er afgjort ikke den, men Roskildevæjen, der 1647 kaldes »Stenbroen mellem Valby og Peblingsøen« — hvilket vil sige St. Jørgens Sø.

Den gamle Roskildevøj, Adelvejen, var fra Arilds Tid Hovedfærdselsaaren til København vestfra. og den kan næppe have passeret Solbjerg i historisk Tid. I Forhold til den i Frederik den Andens Tid istandsatte Solbjergvej var det en daarlig Vej. Selv inde i Nærheden af Hovedstaden var det oprindelig kun en bred Række Vejspor, som man tydeligt ser det paa Braunius'

Prospekt, og udefter var den næppe bedre. Fortidens almindelige Landeveje var i Reglen ikke anderledes, de var vanskelig at passere i Regnvejrperioderne For- og Efteraar, bedst ved Vinter-tid, naar Frostens satte ind og gjorde Vejbanen haard. Indtil 1621 gik Roskildevеjen fra Valby over Hvidovre og videre frem, og var »for den Rejsemænd, i Synderlighed naar vaadt Vejrlig ind-faldt, tung og besværlig« — som den meget berejste Prof. Peder Spormand fortæller os — men samtidig med Solbjergs Nedlæg-gelse og den nye Ladegaards Indretning skaffede Kristian den Fjerde en bedre og nærmere Vej til Roskilde. Adelvejen var ind-til denne Tid kun brolagt fra Vesterport til Mikkell Vibes Kro (ved nuværende Værnedamsvej), men nu fortsattes Brolægningen lige til Valby Bakke, og denne første Del af Vejen fik Navn af »den lange Stenbro«. Samtidig lod han Vejen rette ud og gjorde den kortere ved at føre den over en nyanlagt Dæmning ved den søndre Ende af Langvaddam; Vejen løb ind paa Dæmningen nogle Hundrede Alen Syd for den saakaldte Bøndernes eller Vanløse Sluse (ved Aalekistehuset) og forlod den atter ved Kon-gens Sluse (nær Damhuset) — ligesom det er Tilfældet den Dag i Dag. Ved den østre Ende af Dæmningen stødte den gamle Solbjergvej til den forbedrede og omlagte Roskildevеj; den overskred Solbjergs Bygrænse ved Rødhus og gik paa det sidste Stykke over Vigerslev Marker. Fra 1620erne delte altsaa Vejen fra Roskilde sig ved Langvaddam i to Løb, en Alfarvej over Valby og en anden over Solbjerg.

Inde ved St. Jørgens Sø etableredes omtrent samtidig en lig-nende Forgrening. De umotiverede Knæk, Vesterbrogade nu gør ved Værnedamsvejen og ved Vesterbros Torv, i Forbindelse med den Omstændighed at Skellet mellem den gamle Ladegaards-mark og Hovedstaden lige til 1758 gik skraat ned over Grun-dene Øst for Værnedamsvej (jvfr. Side 15) tyder paa, at Adel-vejens Retning er blevet ændret — at den i gammel Tid har fulgt Købstadgrænsen og i lige Linje stilet mod St. Jørgens Sø; Prospektet hos Braunius med St. Jørgensgaard tæt ved Vejen viser det samme.

Omkring ved 1624 er Kongen imidlertid ved at lade fundere

en ny Vej paa dette Sted og lægge en Tvervej over til »den alfare Vej som nu bruges«; da en Byggegrund, der afsættes ved disse tre Veje, kan identificeres som den gamle Trommesal, synes det som om den inderste Del af Gammel Kongevej er anlagt ved denne Lejlighed samtidig med at Adelvejen omlagdes — eller med andre Ord: Adelvejen, der tidligere diagonalt havde skaaret den nuværende Bygningsfirkant Gammel Kongevej-Værnedamsvej-Vesterbrogade-Bagerstræde (se Kortet Side 15) blev erstattet af to parallelt løbende Veje, nuværende Vesterbrogade og nuværende Gammel Kongevej. I 1650 udstykkede Kongen en Mængde nye Grunde mellem »Roskildegaden« og »Bæltgaden«, og de af Grundene, der gaar helt igennem med Facade til begge Gader, opgives alle til en Dybde af 186 Alen — hvilket meget godt svarer til den nuværende Afstand mellem de to Færdselslinjer fra Bagerstræde og indefter, naar man tager mindre Reguleringer og den sjællandske Alens Upaalidelighed i Betragtning.

De nye Gadenavne forsvandt snart igen, men den inderste Del af Gammel Kongevej synes oprindelig at have heddet »Roskildegaden«. Det var en Vej, som Kongen selv (og ikke Byen) havde ladet anlægge over den Del af den nyerhvervede St. Jørgens Mark, han ikke fik Brug for til Ladegaardsmark — altsaa en Statsvej eller Kongevej. Om der stadig har været en Forbindelse vestud ad den gamle Solbjergvej, ogsaa i Tiden mellem Byens Nedlæggelse og Hollændernes Bosættelse, ved vi intet om. Den Omstændighed at der i 1662, da en Halvgaard i Hollænderbyen blev indrettet til Lystgaard for de unge Prinsesser, opsattes (eller fornyedes) en Bom, »som staar paa den ny Kongevej uden Vesterport«, behøver ikke netop betyde at Vejen er nyanlagt, blot at den er ny i Forhold til Islevvejen. Iøvrigt var Afspærringen af denne Kongevej ned i Tiden ikke særlig effektiv. Bønderne i de tre sjællandske Amter, som det tilkom at vedligeholde »den lange Stenbro igennem Valby og til Langvaddam«, havde omkring 1680 ladet denne Alfarvej forfalde i den Grad, at det var farligt for de rejsende at passere den, og af den Grund søgte de »hen til Kongevejen forbi Ny Amager, som for den Skyld

bliver meget ond og fast lige saa ubrugelig som fornævnte Stenbro«. Navn af *Gammel* Kongevej fik den først efter Anlægget af Frederiksberg Alle (»den nye Kongevej«) i Aarene omkring 1700. Alleen var dog kun Kongevej indtil Frederiksberg Slot og Have — hinsides Slotterrænet gik Kongevejen som forhen ad den gamle Solbjergvej til Langvaddam og videre til Roskilde (jvfr. Kortet Side 210).

Som Resultat af disse Betragtninger tør man fastslaa, at *Gammel* Kongevej, bortset fra Ændringer i Vejføringen og Muligheden af, at enkelte Strækninger for en Tid kan have været nedlagt, i det store og hele maa antages at falde sammen med den gamle Solbjergvej.

Den anden Hovedvej gennem det senere Frederiksberg-Område, der over Kalthus (senere Grøndal) førte til Enghaven paa Islevmark, — nuværende Godthaabsvej og Rolighedsvej — synes indtil Krydset ved Bülowvej at have bevaret sin gamle Vejføring, men hvorledes den sidste Strækning ind over Kalvehavedæmningen er forløbet, er uklart. Paa Belejringsbilledet hos Pufendorf (se Side 51) løber den lige ind i den nye Ladegaard ad en Vindebro over Graven; paa samme Maade kan den tidligere have ført til Nyby Ladegaard og maaske fortsat gennem selve Gaarden, som det mange Steder endnu er Tilfældet i vort Land. Men efter at Kristian den Fjerdes Nyanlæg var etableret, omgivet af Vold og Grav, og navnlig efter at Kongevejen forbi Ny Amager var ført igennem, maa man antage, at der har været Kørevej for almindelige Vejfarende langs Aaen uden om Ladegaarden. I 1664 kaldes Islevvejen »den gamle Kongevej« — en Betegnelse, der altsaa stadig synes at være overført paa den næstnyngste. Af egentlige Kongeveje gennem Frederiksberg har der indtil Aar 1700 saaledes været mindst tre: Islevvejen, nuværende *Gammel* Kongevej og Frederiksberg Alle.

KARRUSELLEN PAA NY AMAGER 1695
Medaille af Meybusch, 1 $\frac{1}{2}$ St. Jvfr. Side 117.

NY AMAGER

I. LADEGAARDSDRIFTENS OPHØR

I sidste Halvdel af 1630erne, faa Aar efter at Københavns nye Ladegaard var kommen i endelig Stand, var Tiden allerede ved at løbe fra den gamle Ladegaardsdrift — Forholdene havde ændret sig, og Kristian den Fjerdes stolte Nyanlæg bar saaledes fra Begyndelsen Spiren til Undergang i sig. En Mængde Eng-haver rundt om i Hovedstadens Omegn var lagt under den nye Ladegaard, der nu sammen med Ibstrup var de to eneste i Københavns Len, og Ladegaarden var ikke mere som i Nybys Tid alene Stabelplads for Tiendekornet og med et begrænset Kvæg-hold — dens store Ladegaardsmark brugtes i udstrakt Grad til Kornavl, medens Bestanden af Øksne og Svin var drevet stærkt i Vejret. Det var Stordrift som paa en mægtig Herregaard — alene til Udsæd ved Københavns Ladegaard forskrev Kongen

ikke mindre end 300 Tønder sjællandsk Sædebyg. Men det skortede øjensynlig paa Arbejdskraft, thi 1636 bestemtes det, at Bønderne skulde give Penge i Stedet for deres Ægter, som i Københavns Len var en særlig trykkende Byrde, mod til Gengæld at være forpligtet til at drive al Avlen til den store Ladegaard ved København og den mindre ved Ibstrup — og endvidere slaa Høet i alle Kronens Enghaver samt holde Broer og Veje vedlige. Og tillige holdt Kongen sig nøje underrettet om, hvad Driften kastede af sig, hvor meget Mælk og Smør der kom ud af det og hvor megen Bekostning der anvendtes paa Foged og Folkehold — han var ikke paa Forhaand sikker paa, at det betalte sig.

Med andre Ord: man synes allerede at være klar over, at Balancen var ved at forskyde sig — det blev for dyrt at forsyne Hofholdningen paa den Maade. Man maatte slaa ind paa andre Veje. I 1640 begyndte man med at bortfæste de Tiender, der hidtil havde ligget til Ladegaarden ved København, og i 1645 gjorde man Skridtet helt ud: begge Ladegaarde blev bortforpagtet. Skriveren paa Københavns Slot, den senere Borgmester Peder Pedersen, fik Ibstrup, medens den store nye Ladegaard overtoges af Peder Kristensen Svenske, der havde sit Tilnavn fra Deltagelse i Kalmarkrigen. I Virkeligheden var han Jyde og iøvrigt Svigerfader til den bekendte Ridefoged Hans Rostgaard, der sammen med sin uforfædede Hustru, Peder Svenskes Datter, under Belejringen i 1658 udførte Bedrifter, der længe gik Ry af. Han var begyndt som Kammertjener hos Kristian den Fjerdes unge Sønner og Overtagelsen af Ladegaarden ved København var det første større Foretagende, han gik i Lag med.

Forpagtningen begyndte ved Majdag 1645 og sluttedes for tre Aar, som det var Skik i lignende Tilfælde. I denne Tid tilfaldt hele Avlen af Kornsæd, Udbyttet af Højbjergning og Staldøksnernes Opfodring Peder Svenske alene, hvortil kom Fiskeriet i de to Ladegaardsdamme og hvad andre Indtægter han kunde skaffe sig af den kongelige Ladegaard og dens Tilliggender. Fiskeretten var ellers noget, Kongen nødigt gav fra sig. Men til Gengæld skulde han ogsaa yde den betydelige aarlige Forpagtningssum af 2200 enkende Speciedaler — d. v. s. 2200 Daler i Speciestyk-

ker, ikke i ringere Mønt — og endda betale for det Brændsel, han fik af Kronens Skove og for Masken fra Kongens Bryghus. Ganske vist fik han ogsaa sin Betaling efter Kapitelstakst for det Korn, han leverede paa Provianthuset, og for Mælk og Smør til Hofholdningen efter en nærmere fastsat Pris, men det var alligevel stramme Betingelser — selv om det var Lenets Bønder der skulde pløje, saa og høste, holde Gærder og Lukkelse i Orden og udføre deres Arbejde paa Ladegaarden som hidtil. Derimod overtog Kongen Bygningernes Vedligeholdelse helt og udelt. Engshaverne, der tidligere var drevet under Ladegaarden, blev lagt direkte under Lenet.

Skønt Forpagtningen først udløb til 1. Maj 1648, søgte Peder Svenske allerede i Jan. 1647 at faa Kontrakten fornyet for tre Aar endnu — foruden de tre der var truffet Aftale om — altsaa til 1. Maj 1651. Han vidste ingen anden Plads, hvor han kunde tage sin Tilflugt med sin store Bestand af Kvæg og Fæ, og havde nu med stor Omkostning indrettet sig paa Stedet. Han vilde med andre Ord gerne beholde Forpagtningen og var bange for at miste den. Kongen gik da ogsaa ind paa at forlænge Kontrakten. Efter Kristian den Fjerdes Død synes der dog at være opstaaet Uoverensstemmelse mellem Parterne, thi i Decbr. 1648 gav Frederik den Tredje sin Lensmand Ordre om at opsigte Peder Svenske Ladegaarden til den følgende Majdag. Maaske har det været Vanskeligheder med at faa Bønderne til at arbejde, som Peder Svenske har klaget over, men man maa være kommet overens om Tingene igen, og i Febr. 1649 indskærpes det Bønderne uden Forsømmelse at gøre deres Pligt. Samtidig bliver Forpagtningen fornyet. Peder Svenske havde i Mellemtiden (April 1647) af Kristian den Fjerde faaet betroet den mindre Ladegaard ved Frederiksborg sammen med Københavns mod en yderligere aarlig Afgift af 1400 Daler, og Kontrakten kom nu til at gælde dem begge. Vilkaarene blev derved for saa vidt lempeligere som Udbytte af den ene Ladegaard kunde opveje Tab paa den anden. I Afgiften skulde godtgøres ham en fast Pris for en aarlig Ydelse af $3\frac{1}{2}$ Læster (ca. 4700 kg.) Smør til Kongens »egen Fornødenhed og Taffel« — hvilket vil sige den Hærskare af Mennesker,

der hørte Kongens Omgivelser til, baade høje og lave, og som i vore Dage for en stor Del er Statstjenestemænd. Desuden skulde Forpagteren lade Lam, Faar og Øksne, der indkøbtes til Hofholdningen, græsse gratis paa Ladegaardens Marker om Sommeren, og om Vinteren holde dem paa Stald og røgte dem for en nærmere fastsat Afkortning i hans Afgift. Ladegaarden var altsaa bestandig Hofholdningens Spisekammer, men man var gaaet over fra direkte Statsdrift til Forpagtningssystemet, saa man nogenlunde kunde overse Økonomien. Bygningernes Vedligeholdelse kunde dog stadig koste Kongen betydelige og uforudsete Udgifter, naar for Eksempel kraftige Storme rev Tagstenene af Ladegaardens Huse og Blyrenderne blev utætte eller de endeløse Plankeværker omkring Svinehaven faldt ind.

Ladegaardsdriften synes dog bestandig at have bragt begge Parter, baade Herskab og Forpagter, de samme Vanskeligheder som den Gang det hele gik for Kongens Regning alene. Og det var stadig Arbejdskraften det var galt med — Fordringerne til Bønderne steg, de kunde ikke overkomme alt det der krævedes af dem. Netop i Københavns Len, inde ved Residensstaden i tæt bebyggede og stærkt befærdede Egne, havde de saa mange Pligter med Vej- og Broarbejde, Grøfter og Indhegninger o. m. a., at det blev dem altfor besværligt tillige at sørge for Avlen paa Københavns store Ladegaard, hvis de ogsaa skulde passe deres eget. I Marts 1651 — kort før Udløbet af Peder Svenskes Kontrakt — bestemtes det derfor, at Bønderne skulde forskaanes for dette Arbejde det følgende Aar mod at betale 1200 Rdr. i Penge, for at Ladegaarden kunde »konserves og igen komme paa Fode«. Formodentlig har den ikke været i den mest mønsterværdige Orden paa det Tidspunkt.

I Betragtning af, at Beløbet fordeltes paa samtlige Kronens Bønder til Slottet, var det næppe nogen særlig stor eller særlig trykkende Afgift og betød i Virkeligheden en Afløsning af Ladegaardsdriften i Københavns Len. Bønderne betalte den i hvert Fald i en Arrække. Ganske vist opretholdt Kongen ogsaa senere en mindre Ladegaard paa Ibstrup, men det var mere at betragte som et Tillæg til Jagtslottet og den forpagtedes bestandig ud, og

i 1660erne og 70erne omtales jævnlig den nedlagte og bortforpagtede Ladegaard paa Amager. Den gamle storstiledede Ladegaardsdrift var slut, og man maatte finde paa noget nyt. Kristian den Anden havde som bekendt, og rimeligvis efter Tilskyndelse af Sigbrit, sørget for sin Hofholdnings og sin Hovedstads Forsyning med Smør og Grøntsager ved at indkalde en Del hollandske Bønder, der endnu levede paa Amager; de trivedes vel og blev bestandig flere og flere. Hollænderne var stadig i Ry for deres fine Mejerivæsen og højt udviklede Havebrug — det var en Tanke, der laa nær, at forsøge paa at lade Hollænder-Amagerne overtage Ladegaardsmarken, og paa den Maade komme ud af det Dødvande, den gammeldags Ladegaardsdrift uhjælpelig var gledet ud i.

II. HOLLÆNDERNE

Paa Philippi-Jacobi Dag, 1. Maj 1651, ophørte Peder Svenskes Forpagtningskontrakt og 2. Juni forelaa en fuldt færdig Ordning med de hollandske Amagerbønder. Medens Kristian den Andens Kolonister fortsatte deres Liv i Hollænderbyen paa den fede Ø Sonden for København, grundedes en ny Hollænderby paa Kristian den Fjerdes gamle Ladegaardsmark Vesten for Hovedstaden; det nye Byanlæg kaldes derfor undertiden »Vester Amager« som en Variant for Ny Amager. Tyve af Beboerne paa Gammel Amager, der ganske vist opretholdt deres Fædres Sæd og Skik, men næppe mere var af helt ublandet Blod, overtog Ladegaardsmarken — ene med Undtagelse af Søer og Damme, som Kongen forbeholdt sig — for en aarlig Afgift af 700 Rdr. Selv om de fik den »til evindelig Ejendom« for dem og deres Efterkommere, saa fulgte dermed Forpligtelser, der sidestillede de nye Ejermænd med Peder Svenske — der var blot den Forskel, at de paa een Gang var Forpagtere og Arbejdere: de skulde selv sørge for Avlen, som Lenets Bønder nu ikke mere havde noget at gøre med, og selv nyde Frugterne af deres Arbejde. Det var i Grunden et demokratisk Træk, der ogsaa kendetegner den snart efter føl-

gende Enevælde. Naar Afgiften var saa meget mindre end Peder Svenskes, var det netop fordi de selv drev Marken og skulde have Løn derfor. Men ellers vedblev dette Ny Amager, der var traadt i Stedet for den kgl. Ladegaard at have de samme Funktioner: først og fornemmelig at være Leverandør til Hofholdningen og Københavns Slot. Ligesom i Peder Svenskes Tid blev der sat faste Priser paa Kalve og Lam, Smør, Sødmælk og Surmælk, og Leverancerne skulde godtgøres Hollænderne i Afgiften — og de Øksne og Lam, som Hofholdningen lod indkøbe, skulde græsse paa Ladegaardsmarken eller opfodres paa Stald om Vinteren paa de samme Vilkaar som den Gang.

Ny-Amagerne havde ingenlunde Pligter alene — tvertimod fik de meget betydningsfulde Rettigheder, som Regeringen i Tidens Løb ikke var helt glad for og daarlig kunde faa modereret. Baade Frederik den Tredje og Kristian den Femte synes at have omfattet disse Hollændere med en særegen Velvilje. De skulde nyde samme Privilegier som deres Forfædre i Hollænderbyen paa Gammel Amager og være fri for kgl. Afgifter ud over de 700 Rdr. — skulde end ikke tiende til Bisp, Provst eller Degn som andre sjællandske Bønder og være fri for alt Hoveri og Rejser, undtagen naar det kongelige »Fadetur flyttes« — d. v. s. naar Kongen forlægger sin Residens fra Sted til andet. Fremdeles skulde der udvises dem Plads til en By paa tyve Gaarde — eller de skulde selv have Lov til at udvælge den — og til Hjælp ved deres Byggeri fik de Tilladelse til at nedbryde de smaa Huse paa Ladegaarden og gøre Brug af Materialerne; selv de »store Huse« maatte de benytte indtil der paa anden Maade blev Anvendelse for dem. Og til Opførelsen af en Kirke vilde Kongen hjælpe dem »efter Tidernes og Midlernes Beskaffenhed«. Kun Broer, Bomme og Gærder paa Ladegaardsmarken skulde de holde paa egen Bekostning.

At de første tyve Kolonister virkelig kom fra Amager, det er sikkert nok. Præsten i Store Magleby, den gamle Hollænderby paa Amager, skriver i en Indberetning fra 1657, at »for nogle faa Aare forleden tyve Familier rykte her fra Byen og indtog Kongens Ladegaard uden for København«, og da han derved

gik glip af Offer og Afgifter, husker han næppe fejl. Navnene paa de fire Hovedmænd, der forestod Koloniseringen i 1651, Dirich Clausen Reiers, Jan Cornelsen, Peter Jacobs og Claus Si-brandts samt de 12 af 16 Medkonsorter, som vi har Navne paa, tyder ogsaa afgjort paa hollandsk Oprindelse.

De tyve Gaarde kom til at ligge Østen for Solbjergs gamle By-tomt, næppe langt derfra, i to snorlige Rækker Nord til Syd, mindende om hollandsk Akkuratesse og Ordenssans. Bygaden er endnu bevaret i den nuværende Allegade. Gaarde og Huse har formodentlig været lerklinet Bindingsværk som Skik og Brug var paa Landet i Sjælland, om end Udstyret kan have været af en vis Egenart. I 1821 var et af de hollandske Huse tilbage, »kendelig ved et Skur til Indgang og Udhugning over Døren« som en af Datidens Topografer udtrykker sig — altsaa forsynet med et Bislag prydet med Udskæringer. Endnu i 1880erne stod der spredt paa Terrænet store Valnødtræer, som efter Traditionen var plantet af Hollænderne, men de fleste af dem er vel nu faldet for Øksen af Hensyn til det moderne Byggeri.

Tilliggendet var paa $11\frac{2}{3}$ Tdr. Hartkorn til hver Gaard, liggende spredt i Bymarken i Strimler og Smaastykker — som Tilfældet var under Fællesskabet. I Ladegaardsmarken, der gennem tredive Aar havde været et udelt Enemærke under den kongelige Ladegaard, havde man næppe haft Brug for den gamle Markinddeling fra Solbjergs Tid, og en Del af Navnene var utvivlsomt gaaet i Glemme nu da Byens Bønder var spredte rundt om i Nordsjælland og ikke kunde holde fast ved det fra Fædrene nedarvede. Ved Anlægget af Ny Hollænderby, da Driften atter omlagdes efter Fællesskabets Behov, blev det imidlertid nødvendigt igen at have Rede paa Aase og Markskifter. Hovedinddelingen i tre Vange var man allerede gaaet bort fra, da Solbjerg By blev nedlagt, og den blev heller ikke genindført nu, man nøjedes med Aasene, som man vel lod beholde de gamle Navne, om de endnu mindedes. Som Marknavnene foreligger i Matriklen af 1688 bærer de dog ikke i nogen stor Udstrækning Vidne om ældre Oprindelighed. En Del af dem — der var 35 Aase og Skifter ialt — er ganske vist saa almindelige, at de gen-

findes i mange sjællandske Landsbyer og derfor godt kan stamme fra Solbjerg-Tiden, som f. Eks. Langagre, Bredagre, Krogagre, Sennepsagre, Mølleagre etc. Et Navn som »Voldagre« (ogsaa skrevet Valagre) kan skrive sig fra Voldene omkring Ladegaarden, Inddigningen af St. Jørgens Sø eller andre Anlæg fra Kristian den Fjerdes Tid — hvilket er saa meget rimeligere som disse Omraader havde hørt til Nyby Ladegaard, hvor Marknavnene længst var udryddet. »Kloster-Agrene« minder derimod om Middelalder, medens »Bispeengen« (der ogsaa findes i Matriklen) er et nyt Navn. »Tornagre« sigter øjensynlig til Ladegaardsmarkens Indhegning (Dige beplantet med Tjørn), »Sørens Vænge«, »Bertels Portagre« og »Hans Liebstes Krog« er opkaldt efter Folk i Hollænderbyen, og Betegnelserne »første Skift«, »andet Skift«, »tredje Skift« er ikke Navne, men Nummerering og aabenbart af nyere Oprindelse. Det ejendommeligste Marknavn er »Clammerijs Agre«, hvorefter Peter Bangsvej oprindeligt kaldtes Klammerivejen, hvilket den folkelige Etymologi satte i Forbindelse med, at Vejen var saa smal, at to Køretøjer daarligt kunde passere hinanden uden at der opstod Spektakler mellem Kuskene. Den Forklaring slaar dog ikke til. »Klammer« og »Klammeri« er ogsaa velkendte i Fortiden, baade Ordene selv og Begreberne — intet var hyppigere i landlige Egne end Marktrætter og Strid om Skel, men alligevel er det ikke udelukket, at Navnet i Virkeligheden er noget helt andet og blot overleveret i en forvansket og ukendelig Skikkelse. Vi kender intet til en Markstrid paa dette Sted.

Hollænderne paa Ny Amager fik Lov til at indrette sig som de selv vilde — helt uden for dansk Landsbypraksis — ligesom deres Fæller paa Gammel Amager. Det gjaldt baade Retsvæsen og kirkelige Forhold. De dannede et Samfund for sig selv, og længst mulig værnede de om deres Særstilling. De holdt eget Ting i Ny Hollænderby, hvor alle Skøder og Kontrakter tinglæstes og alle Trætter blev afgjort; har Retssproget oprindeligt været blandet, blev det i hvert Fald senere rent Dansk — det viser den bevarede Tingbog for Aarene 1691-99. Men Tingmændenes Titler vedblev at være hollandske eller nedertyske. Sager

der appelleredes til højere Instans gik oprindeligt til Lensmanden, senere til Amtmanden og kom ikke for Landstinget. Som Hofleverandører var de aabenbart direkte underlagt Lenet og den kongelige Myndighed ligesom deres Fædre paa Gammel Amager. Derfor blev ogsaa en Markfredstrætte, under hvilken de Valby og Vigerslev Mænd i 1656 havde indstævnet Ny-Amagerne for Sokkelunds Herredsting afvist — man maatte først indhente Slotsherrens Befaling, inden den kunde paadømmes. Helt klar var deres Retsstilling dog ikke, thi senere blev Ny-Amagerne stævnet for Herredstinget i Skattesager.

I Spidsen for Ny Hollænderby stod en Schout, eller »Skultus« (tysk Schultheiß) som han i Reglen kaldtes, en Mellemting mellem Sogne- og Birkefoged eller rettere begge Dele. Han præsiderede paa Tinget, bistaaet af 7-8 »Schepens«, svarende til danske Bisiddere eller Stokkemænd, og naar dertil kom Stævningsmænd, Sagsøger og Sagvolder samt Vidner, var saa godt som alle de tyve Bymænd engageret i Retsbehandlingen, saa Markerne maatte passe sig selv paa Tingdagene. Der holdtes tilmed Ting næsten hver ottende eller fjortende Dag, da det her, i Modsætning til Tinget i den gamle Hollænderby, var tilladt at benytte Prokuratorer, som saa deres Fordel ved at trække Sagerne i Langdrag ved bestandig at begære Udsættelse — et Kneb som Ny-Amagerne snart lærte dem af. Denne Ordning bestod indtil Ny Hollænderbyen berøvedes sine Privilegier og Indbyggerne sammen med alle andre, der boede paa Ladegaardsmarken, 1699 blev henlagt under Taarnby Birketing. Samhørigheden med Amager blev saaledes opretholdt.

Den gamle Tilknytning til Frue Kirke var ophørt med Solbjergs Nedlæggelse, og Folkene paa Ladegaarden søgte rimeligvis den nye Kirke uden for Nørreport. Hertil henvistes ogsaa Ny-Amagerne, da de ikke straks efter Ladegaardsmarkens Overtagelse var i Stand til at opføre deres egen Kirke, som Bevillingen af 1651 gav dem Lov til. Den maa imidlertid være kommen i Stand omkr. 1654. Da var deres Præst død og Ny-Amagerne fik Kongens Tilladelse til at forhandle med Præsten i Rødovre om at forrette Gudstjeneste for dem, indtil de kom saa vidt paa

Fode, at de selv efter Privilegierne kunde kalde og underholde en Præst. Samme Aar skænkede Frederik den Tredjes Tøj- eller Rustmester Peter Kalthoff Kirken to Malmstager, der endnu er bevaret.

Skønt den hollandske Koloni paa den tidligere Ladegaardsmark var indstiftet under de gunstigste Avspicier, kom den straks i Vanskeligheder, enten det nu var fordi det ikke netop var Eliten af de hollandske Amagerbønder, som udvandrede fra deres gamle Ø, eller det var fordi de havde Forholdene imod sig. Solbjergs gamle Bymarker med den stive Lerbund har næppe i saa høj Grad som den fede Amagerjord egnet sig for deres Formaal og Dyrkningsmaade, og Afgiften, 35 Rdr. aarlig for hver Gaard, var temmelig høj, baade i Begyndelsen, da Anlægsomkostningerne tærede paa deres Midler, og senere i Tiden efter Svenskekrigen, da Priserne gik i Vejret, medens Leverancerne til Hoffet skulde udredes efter den een Gang fastsatte Takst. Selv om de 500 Slettedaler, som Peder Svenske i 1653, efter at hans Forpagtning var ude, gav for at have sit Kvæg græssende paa Ladegaardsmarken, er gaaet til Ny-Hollænderne, har det næppe forslaaet stort i deres Kasse. I det hele har det været lidt af en Uriaspost, Regeringen havde sat disse Bønder paa, naar den overlod dem at gøre den Ladegaardsdrift rentabel, som hverken Kongen selv eller Forpagteren kunde faa noget ud af.

Koloniseringen af Ny Amager viste sig snart at være et Misgreb og endte som Tragedie. Allerede Aaret efter Hollændernes Nedsættelse maatte der gives dem et alvorligt Tilhold om at sørge for Foder til Kongens Øksne og Faar, og levere Smør til Hofholdningen, som de var pligtige til, men ikke havde efterkommet, skønt de tit og ofte var mindet om det. Pesten i København 1654 har næppe heller gjort deres Kaar bedre, thi Overskudet af deres Produkter fandt sit naturlige Marked i Hovedstaden. I disse første Aar disponerede Kongen i Reglen selv over Afgiften. I 1662 havde han overladt sin Kammertjener, den noksom bekendte Jacob Petersen, at indkræve den. Afgiften af Ny Amager anvendtes i disse Aar til Indretning af Prinsessernes Gaard — der nærmere omtales i næste Afsnit — og den forestod

han. I Efteraaret 1663 maatte Rentekammeret endda forskudsvis udbetale ham den Afgift, der først forfaldt et halvt Aar efter — saa maatte Kammeret siden om at faa den ind. Under Krigen, da alle Resserer toges i Brug, havde der ogsaa været Bud efter Hollændernes Penge til forskellig Anvendelse. Det var Kontanter, og dem var der ikke Overflod af. I 1658 fik Tøjmaster Peter Kalthoff anvist Afgiften af Ny Amager indtil videre i Stedet for det Vederlag, han skulde have fra Rentekammeret, og i 1659 transporterede Kongen den til fem af Hovedstadens største Vinhandlere, bl. a. Abraham Len og Griffenfelds Morfader Peter Motzfeldt, som han skyldte 2200 Rdr. for 50 Amer (ca. 200 Ankre) Rhinskvin. At Hoffet drak Afgiften op var for saa vidt mere i Samklang med Hollændernes Virksomhed som Hofleverandører end at betale Tøjmasterens Gage med den. Vinhandlerne skulde indkræve den indtil hele den kongelige Gæld var afviklet, og med de Bønder, der ikke var i Stand til at betale, kunde de træffe Aftale om Overtagelse af Jord. Det var en skæbnsvanger Bestemmelse, juridisk uholdbar fordi den stred mod Privilegierne, og i sine Konsekvenser skulde den føre Ny-Amagerne i Fordærv.

Naar disse Kongens Kreditorer fik anvist Jord, var det imidlertid af gode Grunde, thi Fordringen paa Bønderne var ikke meget værd i disse Tider. Hele Ny Hollænderbyen laa øde. Under Belejringen havde Karl Gustavs Tropper nogle af sine Hovedstillinger paa Ladegaardsmarken, Byen var evakueret og befandt sig midt i den aktive Operationsbasis; i Slutningen af 1658 var der Tale om, at den skulde være Mødested for en Sammenkomst af delegerede for de stridende Parter. Da Krigen endtes var Ny-Amagerne i stor Armod. Som de fleste af deres Fæller paa Københavns Amt havde de ikke det tørre Brød, Jorden var ude af Drift, Gærder og Diger traadt ned og det hjalp kun lidet, at Militæret fik Ordre til ikke at drive Heste og Kvæg ud i Engene eller slaa Amagerbøndernes Græs. Deres nyligt opførte By var »saa aldeles afbrudt og ruineret, at der ikke efterlodes enten Stikke eller Stage«, Kirken var brændt og for at faa den genopført gav Kongen dem Lov til at stille Almisse-Bækkener foran Kirkedørene

i Hovedstaden, og yderligere maatte hver Kirke i Sjælland bidrage $\frac{1}{2}$ Rdr. i dette Øjemed, om den var i Stand til det.

Derimod maatte de selv ved egne Midler bygge Gaardene op. Dette til Trods synes Byen hurtig at være sat i beboelig Stand, hvor primitive Forholdene end kan have været i de første Efterkrigsaar. I en gammel Efterretning fortælles, at »de fattige Folk, som dør boede«, atter kom tilbage til Pladserne efter Krigen, men det forliges ikke godt med det Mandtal, der i Febr. 1661 optoges i Anledning af den ny udskrevne Kopskat. Da var alle tyve Bymænd installeret med Koner, Børn og Tjenestefolk — et Samfund paa 84 Personer — men kun eet Navn af dem fra 1651, Skulten Dirich Clausen Reiers, kan deri med Sikkerhed konstateres, hvortil dog kommer et Par Enker og en Søn af Claus Sibbrandts. Alle de andre Navne er nye, men største Parten har stadig et afgjort hollandsk Præg — kun fire er helt danske. Saa i hvert Fald maa Krigen have tyndet stærkt ud ogsaa i Ny-Amagernes Rækker.

Med Krigens Ulykker fulgte Misvækst, og Hollænderbønderne kom nu ud i et økonomisk Uføre, som de aldrig reddede sig ud af, skønt Kongen paa mange Maader lettede dem Tilværelsen i den stride Modgang. De sled sig igennem, men kom aldrig paa den grønne Gren. I 1660 fik de ikke dyrket deres Jord, i 1661 fik de tilsaaet en Del, men det blev til Misvækst, saa de næppe fik Udsæden igen, og den sad de i Gæld for. I 1666 var deres Afgiftsrestancer til den kgl. Kasse oppe paa 1000 Rdr., men de synes at have klaret for sig denne Gang. Afgiften gik stadig til Prinsesserne Gaard. I 1669 skyldte de endnu for de to Aar nærmest efter Krigen og for et følgende Misvækstaar (1665), og da de forsømte at faa Gælden eftergivet paa normal Vis, blev de indstævnet for Retten, der fritog dem for de to Aars Afgift, men kendte dem skyldig at betale det tredje. Det var ikke Landgildeafgiften alene, de havde at udrede, dertil kom 300 Slettedaler til Præsten, Kenderler til Amtmand og Rytterhold, Græspenge paa Saltholm samt forskellige Skattepaalæg, som de trods deres privilegerede Stilling maatte erlægge, saaledes at deres aarlige Udgifter løb op til over 1000 Rdr., deri indbefattet Akcisen, de maatte betale ved

Byporten for at faa deres Produkter ind i Hovedstaden, anslaaet til 100 Slettedaler *). Saa det var store Udgifter, de sad for, men Akcise-Beløbet viser ogsaa, at de havde gode Indtægter.

Kristian den Femte konfirmerede deres Privilegier ved Tronbestigelsen og var ikke mindre velvillig stemt mod Ny-Amagerne end sin Forgænger. Afgiften i rede Penge trykkede dem imidlertid — derfor søgte de 1674 om enten at faa den afløst af sædvanlig Landgilde i Korn eller faa den nedsat. De var atter halvandet Aar tilbage, og Rentekammeret, der altid saa praktisk paa Tingene, mente det var vanskeligt for dem at faa samlet de mange Penge, og holdt derfor paa, at de ligesom deres Fæller paa Gammel Amager i Stedet burde give Landgilde, Tiende og Skat efter deres Avl og Brug. Kongen fulgte imidlertid Amtmandens Forslag og indrømmede dem en treaarig Nedsættelse af 5 Rdr. aarlig for hver Gaard og eftergav dem yderligere Landgilden — hvilket altsaa vil sige Afgiften — for det ene Aar.

Der var nu sytten afgiftspligtige Hollændergaarde med Jord i Bymarken, Resten var lagt til Prinsessernes Gaard eller paa anden Maade fritaget. En af Gaardene var Aaret før (Novbr. 1673) overdraget Nelle Peters kvit og fri for Landgilde i hendes Levetid og samtidig fik hun de to foregaaende Aars Landgilde eftergivet. Landgildefritagelsen blev 1682 konverteret med en aarlig Pension paa 35 Rdr. — hvad der kom ud paa eet. »Nelle Peters paa Ny-Amager« stod i høj Gunst hos Kristian den Femte, hun optræder i hans private Kammerregnskaber gennem hele hans Regeringstid. Hun leverede Kongen Smør, Mælk og Frugt, men det kan næppe være af den Grund hun overvældedes med Foræringer. Hun fik kontante Beløb nu og da, Nytaarsgratialer og Rejsepenge til København, Brudegaver og Vin til Døtrenes Bryllupper, Sørgeklæder, Hjælp til Byggeri etc.; den kongelige Naade udstraktes endda til Svigersønnen, som 1685 fik 24 Rdr. til et Par Heste. Hvorledes hun havde erhvervet sig denne Kongegunst, er ikke godt at sige — hun er ikke identisk med den Nelle Søndermands, der i Begyndelsen af Halvfjerdserne var Amme for Prins Frederik (IV). Hun var gift og boede paa Ny-

*) En Slettedaler = 4 Mark (Krone), en Rigsdaler = 6 Mark (Specie).

Amager 1661 og havde 1677 selv en giftefærdig Datter. Rimeligvis var hun af hollandsk Æt, men Manden, Mons eller Mogens Pedersen, var utvivlsomt Skaaning og hørte til Snaphanernes berømmelige Lav.

Nelle Peters fik sin Gaard i Kraft af et kongeligt Livsbrev, men der var andre, som erhvervede Ejendom i Ny Hollænderby paa mindre regelret Vis. Ogsaa andre end de fem københavnske Vinhandlere havde taget sig Kongens Anvisning i Missivet af 1659 ad notam. Om de selv fik Jord i Hollænderbyen forlyder der intet bestemt om, skønt det, at der 1670 nævnes en »Vintappergaard« i Byen kunde tyde paa det — men til Gengæld var der mange andre, Bryggere, Slagtere og Bagere, der kom de bestandig pengeløse Ny-Amagere til Hjælp og fik Jord i Stedet. De nærsomme Hovedstads-Borgere gjorde gode Forretninger — købte eller lejede fordelagtigt beliggende Jorder for en Slik, og drev dem med Fordel. Det var kun smaa Penge, der skulde til for at gøre den Slags Forretninger med de fattige Ny-Amagere, f. Eks. laante en af de hollandske Bønder 16 Rdr. af en Mand paa Vestergade til en Hest, som han havde nødig til sit Avlsbrug og sine pligtige Kongerejser, og for denne ringe Sum pantsatte han et Stykke Jord ved Kongevejen.

Denne Trafik var begyndt lige efter Svenskekrigen, da man af Kristenkærlighed — som en af Køberne kaldte det — vilde hjælpe de forarmede hollandske Bønder, og øgedes i 1670erne for at naa Højdepunktet i 1680erne, da næsten Halvdelen af hele Ny Hollænderbyens Jord var paa fremmede Hænder. Og vel at mærke — Køberne eller Lejerne betalte ingen Anpart i Afgiften til Kongen, den stod Ny-Amagerne selv inde for. Det viser deres Letsindighed og Uforstand og giver et Indblik i Aarsagerne til, at de bestandig kom bagud. Kongen lukkede Øjnene og gav dem Lettelser, hvor det var muligt, medens deres nærmeste Øvrighed, Amtet og især Amtsforvalteren, med stigende Uro saa, hvorhen Udviklingen gik. Var de hollandske Bønder letsindige, saa savnede de i hvert Fald ikke Fantasi — de forstod malende at skildre deres Trængsler i Supplikker til Monarken, og af dem fik han efterhaanden et Utal; de skrev dem i Reglen ikke

selv, men de forstod at give de rette Desseiner. Paa Amtsforvalteren prellede imidlertid den Slags af, han var en praktisk Mand og saa kun paa, om de skyldige Afgifter gik ind. Efterhaanden begyndte man fra Amtet at tale om Ny-Amagernes Efterladenhed og drage deres Ejendomstransaktioner frem i Lyset — at de var ulovlige, var man ikke i Tvivl om — og til sidst endte det med, at en nøjere Undersøgelse blev sat i Gang.

En Kommissionsdomstol, bestaaende af en Landsdommer og en Kancelliassessor, blev udnævnt i Febr. 1689, og baade Sælgere og Købere maatte møde og give Forklaring. Alle Adkomster og Lejebreve blev fremlagt, og det viste sig, at der var udstedt over 40 Skøder paa større og mindre Jordstykker, som altsaa helt var bortsolgt af den gamle kongelige Ladegaardsmark. Da Ny-Amagerne var underkastet de samme Pligter og Rettigheder som deres Forfædre paa Gammel Amager, paaberaabte Amtsforvalteren sig Kristian den Fjerdes Brev af 10. Juli 1615, hvori det hed, at de vel maatte forsyne deres Børn med et Stykke Jord og tillige handle indbyrdes, men ikke overlade noget af deres Mark til fremmede. Og Bønderne forsømte at fremlægge Kongebrevet til Vinhandlerne af 1659, der dog maatte anses som en formildende Omstændighed. Købere og Lejere troppede op i Rad og Række, og hævdede hvor ædle deres Motiver til at hjælpe de stakkels Hollændere var, og at disse ikke havde andet end deres Jord at gøre Gengæld med; endvidere at de intet som helst kendte til disse gamle Bestemmelser — hvad der rimeligvis var sandt — og for nogles Vedkommende at de havde mere end tyve Aars Hævd paa de købte Jorder. Men det hjalp altsammen ikke — Kommissionen udtalte i sin Dom af 29. April 1689, at hverken Hævd eller andre Forhold kunde hjemle Besiddelse paa Trods af Privilegierne, Jorden skulde falde tilbage til de Gaarde, den oprindelig hørte til, dog skulde Sælgerne ikke, saaledes som umyndige, have deres Gods tilbage uden Vederlag, de skulde betale Køberne, men kun saa meget som de selv havde faaet — en iøvrigt illusorisk Bestemmelse, fordi de fleste ikke havde noget at betale med. Og da Bønderne ikke havde villet bedrage nogen, men handlet »aleneste af Enfoldighed og Uviden-

hed«, skulde de undgaa den Straf, de var ifalden efter Loven. Tillige erklæredes alle Pante- og Lejebreve for ugyldige, men ogsaa Panthaverne fik Regres — som altsaa heller ikke var meget værd. Kun enkelte af Skøderne undgik Konfiskation, nemlig dem, som Amtmanden paa Kongens Vegne havde approberet eller var udstedt med Kongens Underskrift. Der var efterhaanden blevet et lille Antal saadanne privilegerede Huse i Byen og Ejendomme i Bymarken, der kom til at udgøre det første lovlige Fremmedelement i Ny Hollænderby.

Det var ikke alene de københavnske Bryggere og Bagere, der »af Kristenkærlighed« vilde række de forarmede Ny-Amagere en hjælpende Haand. Den tyske Hofprædikant H. G. Masius var ynkedes over deres lille forfaldne Trækirke, som han mente vilde styrte sammen af Alderdøm i Løbet af kort Tid — det var i høj Grad fornødent at faa rejst en Stenkirke til Erstatning. Desuden maatte de nødvendigvis have deres Præst boende i Ny Hollænderby, da de stakkels Mennesker kunde ligge og dø ved Nattetid uden at faa Trøst af en Sjælesørger. Masius vilde raade Bod paa denne Elendighed. Han tilbød at samle Bidrag inden- og udenlands til Opførelse af en ny Kirke, hvis Kongen billigede dette »kristelige Forehavende«, men for at faa en ydre Grund til Iværksættelsen, saa man ikke skulde tro det var noget han egenmægtig (*privato nomine*) satte i Gang, forlangte han at faa Jus patronatus til Kirken, d. v. s. baade at forvalte Indtægterne og selv kalde Præst. Det var en lidt mærkelig Begrundelse, thi han var selv Jordegodsejer og maatte vide, at Patronatsret ellers var et Aktiv, som man netop erhvervede sig *privato nomine* ved Skøde eller Mageskifte, og faa Aar efter havde han en Retstrætte med en Adelsdame om Kaldsretten til et Degneembede. Og Ny Hollænderbyens Kirke var i de senere Aar bleven et helt godt Aktiv. Masius var imidlertid en Mand med Indflydelse i mange Kredse og Kancelliet gik villigt ind paa Tanken — han opnaaede hurtigt den attraaede Bevilling (26. Febr. 1695). Den lød dog ikke udtrykkelig paa Tilladelse til at holde Kollekt, blot at han maatte bygge en Kirke paa egen Bekostning, og dertil Løfte om Patronatsret, naar den stod fuldt færdig og indviet; Kaldsretten

var indskrænket til Indstilling af tre Præster, hvoraf Kongen valgte den ene.

Ny-Amagerne var imidlertid ikke begejstrede for den Hjælp, Hofpræsten tilbød dem. Tvertimod — de protesterede og forlangte at beholde den Kirke, som de to Gange havde opbygget og kostet 4000 Rdr. paa, og de vilde selv lønne deres Præst uden Mellemmænd. I de første tredive Aar var Midlerne til Kirkens Underhold efterhaanden gaaet ned, eftersom Hollænderne kom i Armod og bortsolgte eller bortlejede deres Jorder uden at kræve Afgift, først i 1681, da det bestemtes, at Kirken paa Ny Amager ligesom andre sjællandske Kirker skulde have Tiende af al Slags Korn, der blev saaet og høstet paa Ladegaardsmarken — altsaa ogsaa af de fremmede afgiftsfrie Jordejere uden for Hollænderbyens Menighed — blev der flere Midler til Raadighed. Det var derfor ingen bydende Nødvendighed at modtage Hofpræstens Forslag, der heller ikke var en Foranstaltning efter Hollændernes Hoved. Kirken var Menighedens Midtpunkt og de vilde selv sørge for den. Før Svenskekrigen havde Præsten boet i Ny Hollænderbyen, men efter Belejringen gjorde han Tjeneste baade paa Kristianshavn og hos dem for at sikre ham et bedre Udkomme, og det var de tilfreds med. De var ogsaa tilfreds med Kirken som den var nu — den var vel vedligeholdt og i Stand til at staa de nuværende Beboeres Tid ud. Det var maaske nok en lidt dristig Paastand, men de havde da ogsaa besluttet lidt efter lidt at ombygge den med Grundmur. De vilde under alle Omstændigheder beholde deres Kirke og deres Præst under »egen Forsorg, og den Skik som det har været hidindtil, at vi maa have voris for os selv«. Og de slog tillige paa deres Privilegier og hævdede, at de ikke sad paa almindelig Bondejord, men paa Kongelig Majestæts Ladegaardsjord. Trods alt var der Linje i disse Hollændere.

Amtmanden gav dem Medhold, han omfattede dem i Grunden med Sympati, blot de overholdt deres Pligter. Han fandt Kirken meget passabel, der skulde bare kostes et hundrede Slettedaler paa den, for at faa den helt i Orden inde og ude. Kancelliet derimod gik i Brechen for Masius og kunde ikke gaa med til, at

Bevillingen toges tilbage. Alligevel kom der ikke noget ud af det — Masius var ikke blot en bjergsom Prælat, han var ogsaa en klog Mand og har næppe villet gaa i Gang med Udførelsen af sine Planer under disse Forhold.

Livet paa Ny Amager vedblev at gaa sin vante skæve Gang, og selv efter Kommissionsdommen var det vanskeligt at komme de gamle Skader til Livs. Privilegiernes Bestemmelser, som Dommen indskærpede med saa stor Strenghed, blev aabenbart stadig omgaaet, og Amtsforvalteren maatte tre Gange i Foraaret og Sommeren 1693 lade tinglæse Forbud mod at nogen fremmed saaede eller høstede i Ny Hollænderbyens Mark eller bragte Afgrøder bort derfra. Og den gamle Efterladenhed med Landgildebetalingen blev heller ikke bedre. Det var ikke blot Bønderne selv, ogsaa Ejerne af de privilegerede Gaarde, kendte og velstaaende Folk, der bestandig var i Restance, selv den kongelige Gaard — der nu var overtaget af Kronprinsen, som maatte udrede Afgiften af sin egen Kasse — var bagud. Nu var det dog for en Del Skultens Skyld. I Modsætning til sin Kollega paa Gammel Amager fik han ingen Løn, han var efterhaanden bleven træt af sit byrdefulde Hverv og gjorde sig ingen Umage med at inddrive Landgilden. Folk maatte selv komme og betale eller Amtsforvalteren maatte tage Affære. Det kom ham imidlertid dyrt at staa. Efter en Maning til Restanterne i April 1695, der intet frugtede, greb Amtsforvalteren til skrappe Midler. Skulden blev stævnet for Retten og maatte lide den Tort at møde for sit eget Ting, hvor han ellers præsiderede, med Birkfogden fra Amager Birk som Sættedommer, og han blev dømt til at betale over 1500 Rdr. foruden Sagens Omkostninger. Som Byens øverste Myndighed maatte han svare til Afgifterne, navnlig da han havde forsømt at indsende Restancelister til Amtet. Hvorledes han redede sig ud deraf, faar vi intet at vide om, men han havde naturligvis Skyldnerne at falde tilbage paa, og iøvrigt gik det herude lidt Vesten for Lov og Ret, vist ikke altid saa slemt som Retten dømte.

Dommen faldt i Septbr. 1695. Faa Aar efter fik Ny Hollænderbyen Naadestødet og befriedes ud af sine bestandige Trængsler.

Det begyndte med, at en stor Ildsvaade hærgede Byen Søndag den 13. Juni 1697 og næsten alle Gaardene brændte ned. For anden Gang ramtes den hjemsogte Befolkning føleligt — mistede Hus og Hjem og det meste af deres Ejendele ligesom under Belejringen. Atter fik Hollænderne Bækkenbrev og tillige Bevilling til at gaa rundt med en Kollektbog, hvori Godtfolk kunde tegne Almisser, en datidig Form for offentlig Understøttelse, der blev en hel Del anvendt og var meget eftertragtet. Kongen gav personlig et Bidrag paa 200 Rdr., Kronprinsen 100 Rdr. og otte af Ny-Amagerne, der ikke kunde klare deres Kreditorer, fik kgl. Moratorium paa tre Aar. En tændt Tobakspibe fik Skyld for det hele — Hollændere var jo alle Dage slemme til at ryge — men der gik ogsaa mange andre Rygter om Ildens Opstaaen, som længe var staaende Samtaleemne mellem Byens Koner. Grete Isbrandsdatter, der aabenbart hørte til dem der talte fra Leveren, paastod at Branden var begyndt hos Albret Pedersen Korsør, en af de fremmede der havde faaet Fodfæste i Hollænderbyen, og at alle de andres Ulykke stammede derfra. Albrets Kone burde selv kastes paa Ilden, mente Grete, naar hun ikke passede sit Fyrsted bedre — Fanden havde ført det Kæltringepak til Byen. Hun kom naturligvis for Retten for sin løbske Mund, og det hele var næppe andet end Kællingsnak, men viser hvorledes Stemningen var mod de fremmede, der takket være Hollændernes økonomiske Vanskeligheder havde trængt sig ind paa deres Enemærker.

Byens Brand blev Udgangspunktet for en radikal Forandring i de hollandske Bønders Forhold og bragte den endelige Afvikling. Rentekammeret havde længe været utilfreds med Sagernes Stilling, og fandt nu Tidspunktet egnet til at tage en Beslutning. I første Halvdel af Juli 1697, mens Ny Hollænderbyen endnu laa hen som en Askehob, blev Bønderne opkaldt paa Kammeret, hvor man foreholdt dem, at det var Kongens Vilje, at de ikke længer skulde bruge Jorderne paa Ny Amager, og det af tre Grunde — for det første, fordi de stod tilbage med deres Afgifter, for det andet fordi de under de nuværende øjeblikkelige Forhold ikke var i Stand til at drive Markerne og for det tredje fordi de ikke kunde stille Kaution. Derfor kunde de ikke be-

holde Jorden, men vilde de vedvarende bo i deres Huse og ernære sig ved Havebrug, kunde det bevilges dem. Det var altsaa økonomiske Overvejelser, der havde ført til det Resultat, at man fik for lidt ud af de vidtstrakte Jorder og heller ikke kunde stole paa Indtægterne.

I første Omgang reagerede Bønderne ikke paa dette Ultimatum, de bad og bønfuldt om at blive. »Atten fattige og bedrøvede Amager-Mænd« henvendte sig 12. Juli til Kongen og erklærede, at de ingen andre Steder i Landet kunde bjerge Føden og at de med mange Baand var knyttet til Ny Amager, saasom »vi arme bedrøvede Mænd haver ej alene af Gud i Himmelen bekommet vores fattige Kvinder og Børn dør paa Stedet, item en Del af vores Børn, som er udi Herren hensøvede, hviler der ogsaa«. De vilde blive ved deres Marker paa Ny Amager og opbygge Gaardene med Guds og Kongens Hjælp. Det førte dog ikke til andet end at de atter den 14. Juli maatte møde paa Rentekammeret for endnu en Gang at faa indskærpet Kongens (og Kammerets) Beslutning og fremkomme med Forslag, hvorefter Skulten den 15. Juli erklærede, at hvis de endelig skulde forlade dette Sted, hvad Gud maatte være deres Vidne paa at de nødigt gjorde, saa kunde de kun være tjent med Tømmerup i Stedet, af hvis oprindelige Jorder allerede en Del var lagt til den gamle Hollænderby paa Amager.

Denne Procedure førte imidlertid ikke til noget — ved en kongelig Resolution af 20. Juli 1697 sattes Hollænderne ud af deres Rettigheder paa Ny Amager, eftersom de »ikke haver holdet sig efter de dem allernaadigst forundte Privilegier, idet de ej alleneste haver siddet tilbage med Afgiften, mens endog understaaet sig det dem bevilgede Land og Ejendom til fremmede at afstaa, og Vi derover, hvad denne Bys Jorder og Avling betræffer, saa meget desto mere er foraarsaget derudi at gøre en Forandring«. Og det kunde ikke nægtes, at Ny-Amagerne selv havde været ude om det. Til denne haarde Fremfærd mod dem føjedes dog en Række mildnende Bestemmelser. De af dem, der vilde modtage Havepladser med fælles Græsgang til et Par Kør, skulde faa dem med Skattelettelse, og naar Gaarde paa Ama-

ger blev ledige og de søgte dem, fik de Løfte om mindst de samme Friheder som var knyttet til de andre Hollændergaarde, og skulde nogen ønske at overtage Jordbrug i andre Landsbyer, lovede Kongen at »lade gøre saadan Anstalt som det til deres Gavn og Bedste tjenligst kan være«. Den usædvanlige Foranstaltning vakte Opsigt i vide Kredse og den svenske Gesandt gav umiddelbart efter sin Regering Underretning om Sagen. Mere end Bønderne beklagede han Hovedstadens Borgerskab, der nu da Kongen tog Jorden tilbage end ikke turde tale om deres Handler med de hollandske Bønder, men bare bære Tabene med Anstand.

Dermed var Byens Skæbne beseglet, nu skulde det blot nærmere overvejes, hvorledes Planen kunde udføres i Enkeltheder. Hvad Markerne skulde bruges til, var man ikke i Tvivl om — de skulde fremtidig anvendes til Højbjergning. Selv om andre Domæner, Lysninger i Skovene og Enghaver rundt omkring, var udlagt til Græsmarker, havde man stadig Brug for større Arealer, da der gik Mængder af Hø med til Livgardens Heste, og Forbruget i de kgl. Stalde var stort. Det var sikkert ogsaa en Grund, der havde vejet til, da man besluttede sig til at tage Jorden fra Hollænderne. Ny Amager havde tidligere som Ladegaardens Tilliggende været et Enemærke — der var nu blot den Forskel, at det i Stedet for til Kornavl skulde anvendes til Enghave. For at faa Klarhed over Situationen foretog næste Foraar en Række Skøns mænd — Embedsmænd og Teknikere, bl. a. Ingeniørkaptajn Heinr. Scheel — sammen med et Udvalg af Bønder en Undersøgelse af Forholdene i Marken. Man fastslog, at Jorden var lige saa tjenlig til Græs og Engbund som til Korn, og det Areal, der gik fra til den ny udvidede Have, Kronprinsen var begyndt at anlægge, vilde ikke være af større Betydning for det samlede Udbytte. Derimod var det nødvendigt at træffe en Ordning med de enkelte privilegerede Ejere, der havde Del i det tidligere Fællesskab, for at de kunde faa udskiftet deres Jord til bestemt afgrænsede Omraader; det gjaldt Kalthuset, Raadmand Foghs Jorder og Teglgården, som vi alle kommer til at berette om senere. Som Enghave mente man der paa den gamle Lade-

gaardsmark kunde avles 800 à 1000 Læs Hø aarlig, anslaaet til en Værdi af 1500 Rdr. eller mere end det dobbelte af den hidtidige Afgift. Bønderne holdt imidlertid stædigt paa, at de maatte have mindst Halvdelen af Jorden, men noget saadant »Stykværk« vilde Skønsmændene ikke gaa med til — enten maatte de have det hele eller ingenting. Og saa endte det med, at man foreslog en midlertidig Mellemsvej: Hollænderbønderne kunde for denne Sommer faa Halvdelen af Marken til Dyrkning for en ringe Afgift, medens den anden Halvdel skulde ligge til Græs. Byen var allerede bygget op igen, og Bønderne kunde i Ro i Løbet af Sommeren overveje med sig selv, om de vilde blive boende og overtage et Havebrug eller flytte bort. Og derved blev det. Rentekammeret krævede Kommissionsdommen af 1689 opretholdt — thi de fremmede, der havde købt eller lejet af Hollænderne, havde endnu saa vidt man kan forstaa deres Jorder i Brug trods Dommen — og ved Resolution af 16. April 1698 bifaldt Kongen den foreslaaede Ordning. Hollænderne var imidlertid haardnakkede indtil det sidste — de vilde ikke adlyde Amtsforvalterens Paalæg om at erklære sig, førend Amtmanden selv gav dem en alvorlig Advarsel.

Endelig gav de dog Køb og største Delen bestemte sig til at søge andre Steder hen og afhænde deres Huse og Haver. Men her var der atter Vanskeligheder — klog af Skade vilde ingen købe, med mindre Hollænderne kunde sælge med fuld Ejendomsret. Endnu en Gang havde de Held med deres indtrængende Bønskrifter: de fik fri Dispositionsret over Havepladserne, som fastsattes til ca. 200 Alen i Længden og ca. 60 Alen i Bredden, ialt 12000 Kvadratalen for saa vidt Besidderen havde været Brugger af en hel Gaardslod, og de maatte afhænde den til hvem de vilde; med Ejendommen fulgte seks Aars Skattefrihed, hvorefter der aarlig skulde betales 6 Rdr. i Jordskyld. Endvidere fik de paa Grund af Ildebranden og »den Indbildnings-Rettighed, de forment sig at have til Ladegaardsmarken« for sidste Gang eftergivet alle deres Restancer, der beløb sig til lidt over 1800 Rdr. Dermed var Forholdet helt ordnet og en kgl. Resolution af 26. Aug. 1698 satte Punktum for Hollændernes Æra paa Ny

Amager. Det sidste Aar Ny Hollænderbyen bestod rummede den ca. 300 Mennesker. Det havde i sin Tid været let at faa den i Stand, men det var ulige vanskeligere at faa den ud af Verden igen. Man har det Indtryk, at Kongen og Myndighederne trods alt har haft Følelsen af, at der blev gjort de hollandske Kolonister Uret, men som Tingene havde udviklet sig var der næppe nogen Vej udenom — Forholdet maatte afvikles.

Kirken var skaanet ved Byens Brand, men selv om den i 1695 havde været nogenlunde ved Magt, havde Menigheden under de sidste Aars mange Viderværdigheder ikke evnet at tage sig af dens Vedligeholdelse. Kirketienden bortfaldt nu da Kongen udlagde Markerne til Enghave, og den Haveby, der opstod af Ny Hollænderbyens Aske, kunde daarlig holde Kirke selv, saa der maatte ogsaa her træffes en Ordning. Det bestemtes, at Kirken skulde nedbrydes og Indbyggerne i Byen henvises til Kirken i Hvidovre (der hørte til Universitetets Gods), som man tænkte paa at udvide med Materialerne fra den gamle Hollænderkirke. Planen blev imidlertid for dyr, Kirken paa Ny Amager blev derfor staaende og betjentes fra 1703 som »Kirken ved Frederiksberg Slot« af Kapellanen til Brønshøj-Rødovre, indtil en ny Kirkebygning blev opført i 1730erne. Den gamle Kirke laa umiddelbart ved Prinsens Gaard, lidt vestligere end den nuværende. Grundplanen (se Side 112) viser, at den var $38\frac{1}{2}$ sjæll. Al. lang og 12 sjæll. Al. bred, solret beliggende i Øst og Vest og med en Udbygning mod Nord — enten Taarn eller Vaabenhus eller begge Dele. Heri var Indgange til Kirken baade fra Nord og Øst. Masius kalder det en Træbygning, medens Kirkesyn fra første Fjerdedel af det attende Aarhundrede viser, at den var opført af Bindingsværk. Og den var næppe ombygget i Mellemtiden.

III. FREMMEDELEMENTET PAA NY AMAGER

Endnu da Byen brændte i 1697 var det hollandske Element det overvejende i Befolkningen — de atten Bymænd der fik Bækkenbrev efter Branden havde næsten alle hollandske Navne. Ganske vist var store Dele af Jorden paa fremmede Hænder, men kun faa uden for de hollandske Bønders Kreds havde endnu Huse og Gaarde i selve Byen. De oprindeligt hele Gaardsparter var nu opdelt i Halvdele, Fjerdeparter og endnu mindre Stykker, og flere af Gaardspladserne i Byen havde en tilsvarende Opdeling.

Indtil Svenskekrigen synes Kolonisterne at have været ene-raadende i Byen og paa Ladegaardsmarken, men derefter begyndte Forholdene at ændre sig. Kort efter Freden indrettedes en Halvgaard med tilhørende Vænger til Lystgaard for de unge kongelige Prinsesser. Et andet Medlem af Kongehuset, Kristian den Fjerdes Datter med Kirsten Munk, Elisabeth Augusta, yngre Søster til Leonora Kristine, havde i 1660erne ogsaa slaaet sig ned i Hollænderbyen, hvor hun havde to Gaarde. Hun hørte ikke til dem, der netop gjorde Byen Ære, hun var altfor godt kendt som en mandhaftig og vidtløftig Dame, der gjorde Gæld alle Vegne, skønt Kongen gav hende rigelige Naadepenge. Og hun forstod tillige at fordufte i rette Tid, saa ingen af hendes Kreditorer havde Rede paa, hvor hun holdt til. Denne høje Dame var en Tid lang Byens vanskeligste Skatterestant. Frøken Elisabeth — kun Prinsesser førte Frøkentitel den Gang — afviste blankt alle Fordringer, og Skulten maatte 1670 stævne hende tre Gange for Byfogden i København. Men da Frøken Elisabeth bestandig udeblev og ikke havde forpligtet sig til at møde for Byretten, henvistes Sagen til hendes rette Værneting — og det vidste ingen hvor var.

En af de første uden for Kongehuset, der havde Ejendom i Ny Hollænderby, var Juristen Caspar Bartholin, der nævnes som Besidder af en Helgaard i 1663, samme Aar han døde. I 1672 fik Jens Juel til Juellinge kgl. Benaadningsbrev paa halvanden

Gaard i Hollænderbyen, hvis Bygninger han havde tilhandlet sig; han fik Ejendommen til Besiddelse i sin egen, sin Hustrus og sine Børns Levetid og fri for Ægt og alle Afgifter — enten det nu var for at indrette sig en Lystgaard i de landlege Omgivelser nær Hovedstaden eller blot en Forretning. I hvert Fald lod han yderligere Bygninger opføre paa Gaardspladsen i Byen. Kongen købte imidlertid i 1682 Gaarden tilbage af ham for 1000 Rdr. og overlod den umiddelbart efter til Chr. Eggertsen for 500. Det var maaske nok en Cadeau til Kongens betroede og fortjente Mand, men det maa erindres, at Jens Juel havde forbedret Ejendommen og at ogsaa Skattefriheden var en Herlighed af stor Værdi. Eggertsen, der naturligvis ikke blev skattefri, fik Gaardsparterne med paastaaende Bygninger og et inddiget Vænge bag Gaarden — ene med Undtagelse af et Hus ved Valby Bakke, som Kongen havde Brug for til Hederider-Bolig. Jens Juels Ejendom blev nu Krosted, et Slags Landligger-Hotel — thi Folk søgte nu i stigende Mængder ud til Hollænderbyen. Chr. Eggertsen boede der i Forvejen og havde Ret til Krohold; denne Beværterbevilling flyttedes 1682 til den nyerhvervede Gaard, som han iøvrigt allerede havde solgt til Gerhard Kobrow for 1400 Rdr. i grov Mønt eller omkring 900 Rdr. Species.

Kobrow sad i adskillige Aar som Kromand i Ny Hollænderby. Han hørte til de privilegerede Jordejere, der opnaaede en Undtagelsesstilling ved Kommissionsdommen 1689. Disse faa udvalgte fik Lov til fremdeles at besidde deres Gaarde mod at holde Hus i Byen med Folk og Fæ og ikke føre Afgrøden bort, foruden at de maatte deltage i Kongerejser naar det forlangtes. Foruden Kromanden var det Assessor Abraham Wust, Griffenfelds Broder Etatsraad Albert Gyldensparre og nogle Borgerenker, hvis Mænd kort efter Krigen havde købt Jord af Hollænderne eller forstrakt dem med Penge, og endelig en Husmand, der 1679 gennem Amtmanden havde købt en ringe Ejendom med Jord til 20 Skæpper Udsæd. Huset havde ogsaa før hans Tid tilhørt en fremmed, der imidlertid var kommen for Skade at blive paagrebet i Nørreport, da han vilde snige sig ind i Hovedstaden med to Daadyr han havde skudt og pakket ned i en Tønde —

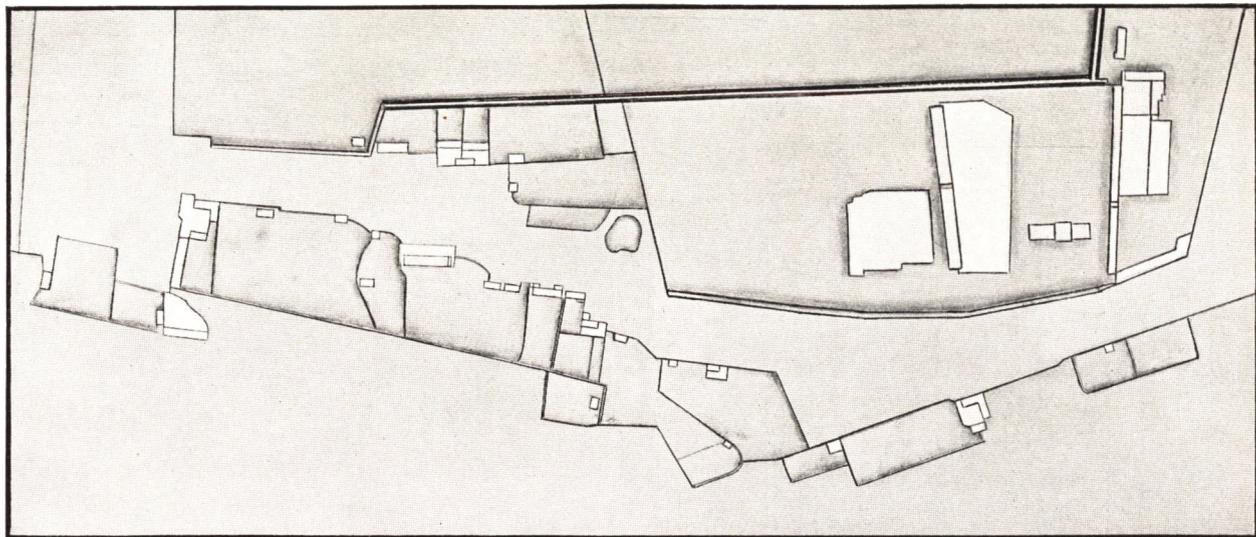
hvilket kostede ham hans Gods og Ejendom. Skønt de alle havde faaet deres Besiddelsesret lovlig tilsikret 1689, maatte de dog 1698, da Kongen tog Jorden tilbage, konvertere deres Gaardsparter med et Havebrug; Gyldensparre var død 1696, før Byen brændte, og hvem der overtog hans Ejendom, er ikke kendt. Kun Klauman i Kalthuset, Abraham Wust paa Teglgården og Raadmand Føgh fik, som allerede nævnt, Lov til at beholde Jorderne.

Efter at Hollænderne havde faaet fri Dispositionsret over Havepladserne, øgedes Tallet af fremmede hurtigt. Da Frederik den Fjerde efter Tronbestigelsen havde konfirmeret sin Forgængers Bestemmelser, lod Rentekammeret Heinrich Scheel udarbejde en endelig Udstykningsplan (af 5. Decbr. 1701), efter hvilken Skøderne kunde udstedes, og denne Plan fik derpaa kgl. Stadfæstelse 3. Januar 1702. De fleste af Ny-Amagerne afstod deres Ejendom, kun ganske faa blev siddende, og en broget Skare af Embedsmænd, Militære og Borgerfolk rykkede ind i deres Sted. Tid efter anden i de nærmest følgende Aar fik de Skøde af Kongen paa deres Ejendomme, i Reglen hele Havepladser paa 12000 Kv.-Alen — kun faa mindre — netop velegnede til Lyststeder og Landgaarde. Blandt de nye Beboere var Caspar Bartholin den yngre, kendt som Manden med de mange Embeder, og Amtsforvalter Jochum Fred. Rohde, der i de senere Aar havde haft Besværet med Hollænderne; endvidere Oberst Henrik Rosenauer, Løjtnant Bertel Basse og Knud Gamborg, — der hver især sikrede sig en fuld Haveplads. Højesteretsassessor Chr. Mule, der 1694 havde købt Gerhard Kobrows halvanden Gaardspart, var senere Ejer af tre Havepladser ved Bygaden, en paa den vestre Side (Slotssiden), hvor han havde bygget fire Lejehuse, og to paa den østre, hvoriblandt Kroen; Børnehuset paa Kristianshavn, som var Panthaver i Ejendommene, satte dem alle til Auktion, men maatte selv overtage dem, og det var Børnehuset der 1702 fik kgl. Skøde.

Det synes oprindeligt ikke at have været Meningen, at der paa Ny Amager skulde være Husmænd — alle de tyve hollandske Kolonister var Bønder med Jord i Ladegaardsmarken. Men de

kom i hvert Fald efter Fejdetiden. Endnu i Mandtallet af 1661 nævnes ingen, men i 1669 omtales udtrykkelig Husmændene i Ny Hollænderby og i Matriklen 1688 anføres hele fjorten Gadehuse, hvoriblandt Falkonerens Hus (ikke at forveksle med Falkonergaarden), der var kongelig Ejendom. Og siden blev der endnu flere. De laa strøet omkring den egentlige Hollænderby — enkelte paa selve Gaardspladserne, der var store nok til at rumme et Hus foruden selve Gaarden, men de fleste ved Vejen til Fælleden, der løb forbi Gadekæret, den nuværende Bredegade. Her laa i 1690erne adskillige Smaahuse og Landsteder, f. Eks. den tidligere Amtsforvalter, nu Borgmester Andreas Jacobsens Lystgaard. Denne krogede Færdselsvej adskiller sig paa en højst iøjnefaldende Maade fra Hollænderbyens snorlige Bygade, og med den tilliggende uregelmæssige Bebyggelse minder den om en sjællandsk Landsby. Den Tanke paatvinger sig uvilkaarligt, at vi her har at gøre med Resterne af et ældgammelt Byanlæg, saa det kan for den Sags Skyld godt være Solbjergs gamle Bytomt, der efter Hollænderbyens Indrettelse atter er taget i Brug.

Det var allerede den Gang et stærkt befærdet Strøg, thi Kongevejen svingede ind gennem »den brede Gade« og videre ud over Fælleden mod Langvaddam. Det ses af flere Kort fra Heinrich Scheels Haand. Det her vedføjede fra Aug. 1697, det bedste af dem, er opmaalt umiddelbart efter Branden og indeholder Forslag til en Nyregulering, der kun delvis blev iværksat. Skønt det saaledes foregriber Begivenhedernes Udvikling, er det dog af stor Betydning for vort Kendskab til Ny Amagers Topografi. Den nye Kongevej, Frederiksberg Alle, var ikke anlagt og end mindre beplantet med en firdobbelt Række Træer, men den kom snart, og det er heller ikke sikkert, at Hollændernes Bygade som vist paa Kortet var en Allegade i deres Tid. De gult farvede Grundstykker er nye Havepladser Scheel vilde etablere, til Dels hen over »den gamle Gade« (d. v. s. Bredegaden), der saaledes skulde forsvinde — hvilket dog ikke skete. Derimod foretoges andre Ændringer og Omlægninger. De gamle Gaardspladser ved den østre Side af Bygaden blev forlænget bagud

KORT OVER DEN GAMLE GADE (BREDEGADE) FØR FREDERIKSBERG HAVES ANLÆG

(Udsnit af Havetegningerne og Scheels Plan til Opbygningen efter Branden, sammenholdt med hinanden. Syd opad).

Til Højre ses Teglværket, i Midten Gadekæret og langs Gaden Husene, hvoriblandt enkelte Lyststeder. Smallegade endnu ikke anlagt.

for at de kunde faa de nye Havepladsers omtrentlige Normalstørrelse, som han dog kun sætter til ca. 10000 Kv. Al.; derfor maatte Skraavejen, der tangerede de nordligste af dem, nedlægges, og der blev heller ikke Brug for den efter Anlægget af Frederiksberg Alle. Fire af Pladserne ved den vestlige Side blev stærkt beskaarne, da største Delen af dem indgik i den udvidede Have til Prinsens Gaard; de dør liggende Huse skulde have udvist Havepladser ved »den smalle Gade«, som fremkom ved at Kongevejen rettedes ud i en lige Linje, men om de fik det, er uvist. Smallegaden blev imidlertid anlagt, og da Bredegaden med sin gamle Bebyggelse blev opretholdt, fremkom det spidst udløbende Byparti, der er bevaret til vore Dage og maa betragtes som Frederiksbergs egentlige City. Det er derfor ingen daarlig Tanke at placere Stadens Raadhus netop dør.

SCHEELS PLAN TIL HOLLÆNDERBYENS REGULERING EFTER BRANDEN

Dateret 4. Aug. 1697. Nationalmuseet.

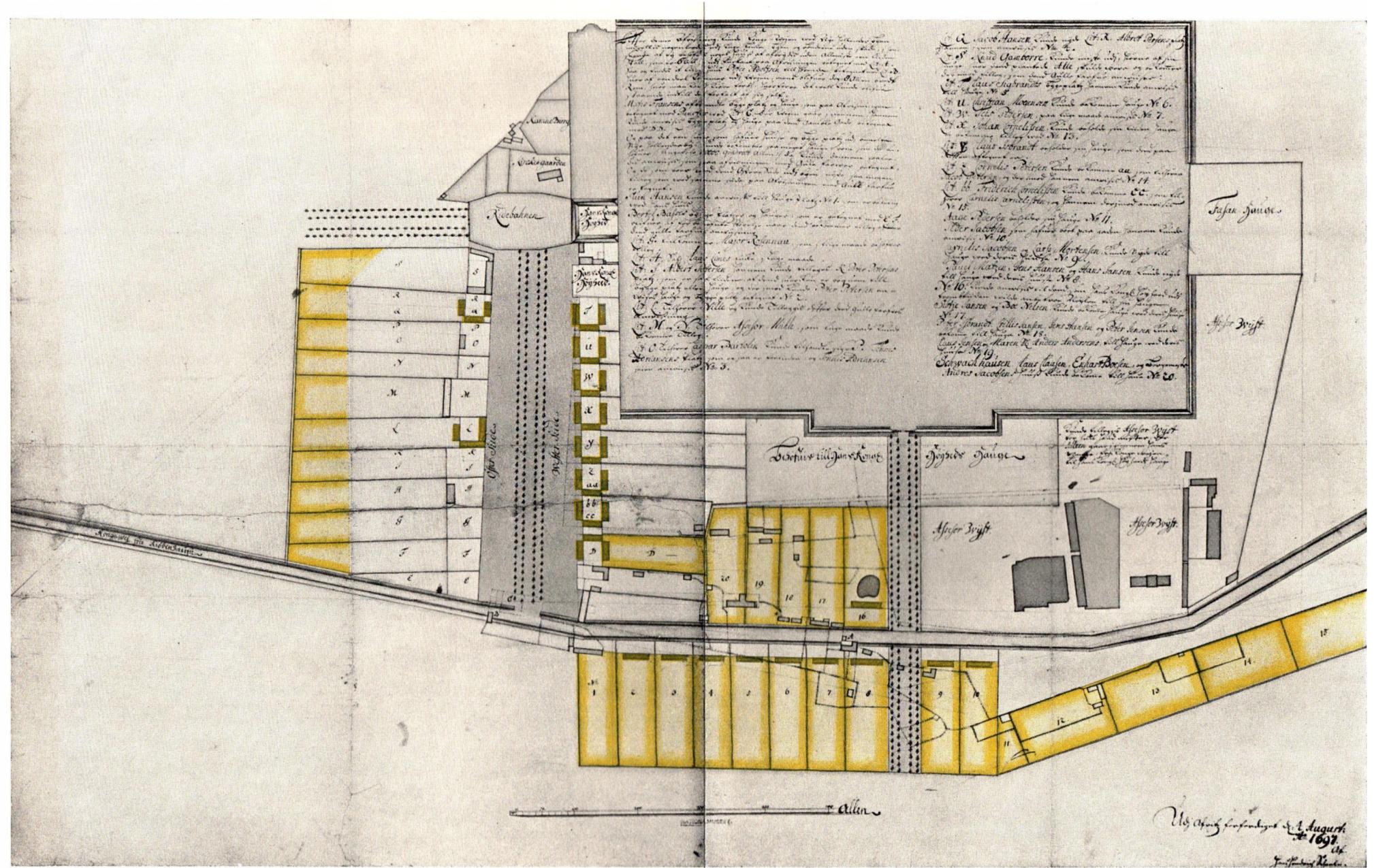
[Tekst i Rammen paa Havens Plads:]

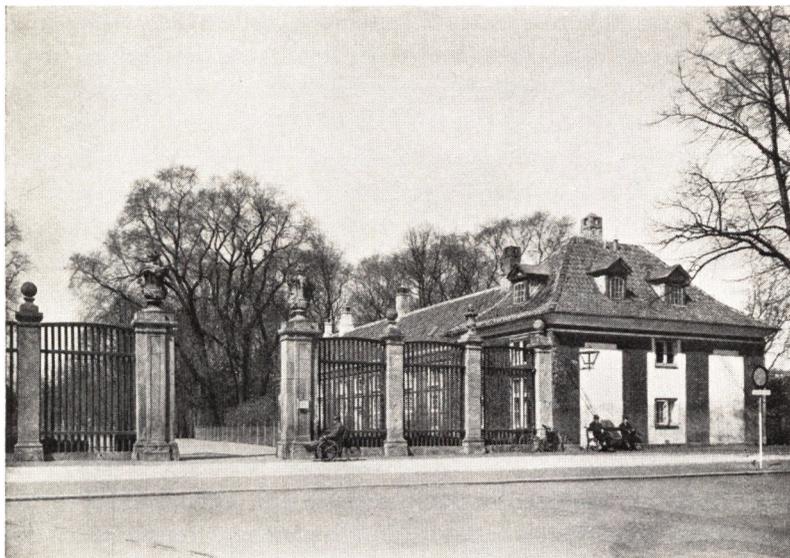
Efter denne Afribsning kunde Konge-Wejen ved Nye-Hollender-Byen indrettis nogenleedis udi liige Linie, Byen og Bønderne uden Skade, i Henseende at ey behøvis noget Huuð af afbrydis uden alleniste een liiden Stall, som er 6 Allen udi Fiirkant, paa Afrisningen betegnet med *Lit: A.* Saa og findis it lidet Hus *Peter Adolfsen* tillhørende, betegnet med *Lit: B.*, huor af eendeel kommer udi Wejen, mens blifuer dog 8 Allen bredt Rom, huor man kand kiøre forbj, hvorforre det well kunde blifue staaende indtill det forfalt af sig self.

Matis Fransens afbrendte Bygeplatz og Hauge, som paa Afribsningen betegnet med *Puncter* wed *Lit: C.*, der Wejen gaar gjennem, hannem kunde anwisis Bygeplatz og Hauge paa dend gamble Gade betegnet med *D D.* — Og paa det een huer som hafuer Huuse og Bygeplatz udi bemelte Nye Hollenderby kunde bekomme saa meget Hauge-Rom som de behøfuer (ungefehr 10 000 *Quadrat* Allen), da kunde dennem saaleedis anwiisis som paa Afrisningen med gule Farwer betegnet, og de som boer wed den østere Siide udi Byen nyde saa megen Tilleg som wed samme Siide paa Afribsningen med gull Farfue er tegnet. — *Suen Hansen* kunde anwiisis til Hauge-Platz *No 1*, som er beleilig wed hans Huus. — *Bertel Basses* Bygge-Platzer og Hauer, som er betegnet med *E. F.*, blifuer af forbenefnte Størelse, naar dend bekommer Tilleg effter dend gulle Farfues Anwiising. — *Lit: G.* tillkommer *Major Rosennau*, som j liige Maade behøfver Tilleg. — *Lit: H.* Sal: *Claus Limes Encke* j liige Maade. — *Lit: I.* *Albert Petersen* hannem kunde tilleges *K.*, *Peter Petersens* Platz, som er saa liiden, at dend huercken er bequem till Bygge-Platz eller Hauge, og der jmod kunde *Peter Petersen* anwises Hauge og Bygge-Platz betegnet *No 2.* — *Lit: L.* tilhører *Nille* og kunde tilleggis effter dend gulle Farfves Anwiising. — *Lit: M.* og *N.* tilhører *Assessor Muhle*, som liige Maade kunde bekomme Tilleg. — *Lit: O.* tilhører *Caspar Bartolin*, kunde tilhandte sig *P.*, *Tønns Adriansens* Platz, som ogsaa er forliiden, og *Tønns Adriansen* gjien anwiisis *No 3.* — *Lit: Q.* *Jacob Hansen* kunde nyde *Lit: R.*, *Albret Persens* Platz, og hannem gjien anwiisis *No 4.* — *Lit: S.* *Knud Gamborre* kunde miste udi j Hjørne af sin Hauge, huor dend plantede *Alle* skulde were og bekommer der imod Tilleg, som dend gulle Farfue anwiiser. — *Lit: T.* *Claus Sigbrandts* Bygeplatz, hannem kunde anwisis till Hauge *No 5.* — *Lit: U.* *Christian Mogensen* kunde bekomme Hauge *No 6.* — *Lit: W.* *Teis Pitersen* paa liige Maade anwisis *No 7.* — *Lit: X.* *Johan Cornelissen* kunde beholde sin liiden Hauge og bekomme Tilleg wed *No 13.* — *Lit: Y.* *Claus Isbrandt* beholder sin Hauge som dend paa Rißen atfegnet er. — *Lit: Z.* *Cornelis Petersen* kunde bekomme *aa*, som tilhører *Iacob Petersen*, og derimod hannem anwisis *No 14.* — *Lit: bb* *Friderich Cornelissen* kunde bekomme *cc*, som tilhører *Carnelis Carnelissen*, og hannem derjmod anwisis *No 15.* — *Aage Pedersen* beholder sin Hauge *No 11.* — *Peder Jacobsen*, som hafuer boet paa Gaden, hannem kunde anwisis *No 10.* — *Carnelis Jacobsen* og *Larss Mortensen* kunde nyde till Hauge wed deris Huuse *No 9.* — *Paul Matzen*, *Iens Hansen* og *Hans Iansen* kunde nyde till Hauge wed deris Huuße *No 8.* — *No 16.* kunde anwisis til dend som Hans Kongl: Høyheed udi Frembtiiden wilde anbetroe Nøglen till sin Hauge. — *Sibtje Iansen* og *Boe Nelsen* kunde bekomme Hauge wed deris Huuse *No 17.* — *Peter Isbrandt*, *Crillis Iansen*, *Iens Hansen* og *Peter Iensen* kunde bekomme till Hauge *No 18.* — *Claus Iensen* og *Maren sl: Anders Andersens* till Hauge wed deris Huuse *No 19.* — *Schwachhausen*, *Claus Clausen*, *Enhart Boesen* og *Borgemester Anders Jacobsens* Huuð kunde bekomme til Hauge *No 20.*

[ved Teglværket:]

Kunde tilleggis *Assessor Wyst* for huis hand mister der *Alleen* gaar gjennem hans Wenge fra Kongewejen til Hans Kongl: Høyheeds Hauge.

DEN NORDRE LÆNGE AF PRINSENS GAARD
I stærkt ombygget Skikkelse. Fot. V. Hermansen.

FREDERIKSBERG SLOT

I. PRINSENS GAARD

INDTIL SLOTTETS OPFØRELSE

Prinsens Gaard begyndte som en Prinsessegaard, et lille landligt Eventyrslot i Hyrdestil, som en omsorgsfuld Moder indrettede for sine Smaapiger. Det var et kostbart Stykke Legetøj, med rigtige Heste og Kør, saaledes som det sømmede sig for Enevoldskongens Børn, og uden al Tvivl et sandt Paradis for de opvoksende Prinsesser.

Deres Moder Sophie Amalie var en mærkelig Blanding af godt og ondt — intrigant og magtskyg, men energisk, fuld af Foretag-somhed og med en ukuelig Livslyst og en frugtbar Fantasi. I Belejringens Dage havde hun ved sit uforsagte Mod vundet en Popularitet i Hovedstaden, der naaede sit Højdepunkt, da hun

sammen med Kongen i selve Stormnatten red Volden rundt hvor Kampen rasede haardest — men alle kendte ogsaa hendes haarde Sind og vidste, at det skyldtes hendes Uforsonlighed og Had, at Leonora Kristine holdtes indespærret i Blaataarn. Medens Kristian den Fjerdes Datter, der lige saa vel som Sophie Amalie var Barn af sin Tid, Aar efter Aar maatte nøjes med de smaa Glæder hun kunde skabe sig selv inden for Fængslets fire Vægge, nød hendes Svigerske Livet ved Kongens Side i fulde Drag. Sophie Amalie var ingen indadvendt Natur, hun befandt sig som en Fisk i Vandet i den nyfødte Suverænitetes Herlighed — byggede Slotte, anlagde Haver og arrangerede store Fester og Maskeoptog, hvori hun selv deltog med Liv og Lyst.

Umiddelbart efter Fredsslutningen 1660 begyndte hun at anlægge Dronninggaard i et skønt skovrigt Terræn ved Furesøen. Dér havde hun Hollænderi og et landligt Tilflugtssted med kongelige Appartementer og vidtstrakte Haveanlæg, hvor hendes Arrangements-Talenter rigtig kunde udfolde sig, og Prinsessernes Gaard paa Ny Amager blev en jævnere Pendant til dette Furesø-Anlæg — en Dronninggaard i Udgave for Ungdommen. Begge var under Opførelse samtidig.

At det var Sophie Amalie, der byggede Gaarden til sine Døtre, og ikke Kongen, det er ikke Tvivl underkastet. Den kaldes i Begyndelsen ligefrem »Dronningens Gaard i Ny Hollænderby«. Den i disse Aar saa indflydelsesrige Jacob Petersen, der vel var Kongens Kammertjener, men i endnu højere Grad Dronningens betroede Tillidsmand — hendes »Geheimtester Cammerdiener« som det er sagt — fik Sagen lagt i sine Hænder, og synes at have ordnet det hele, baade finansielt og bygningsmæssigt. Afgiften af Ny Amager gik, som tidligere omtalt, i de første Aar efter Krigen til Prinsessernes Gaard, men disse Beløb foreslog ikke paa langt nær; da Regnskabet blev gjort op, havde Gaarden kostet 5271 Rdr., hvoraf Kongen ved Assignment paa en Tolder havde anvist de 3000, og der blev desuden en Saldo i Jac. Petersens Favør paa 878 Rdr.

Den kgl. Bygmester Albertus Matthiesen gjorde Udkastet til Prinsessegaarden, men nogen stor Udfoldelse af Arkitekturkunst

var næppe fornøden paa en Landgaard som denne — Hofmaale-rens Indsats har, som vi snart skal se, aabenbart været den vigtigste. Dronningen har utvivlsomt her som paa Dronninggaard haft sine specielle Ønsker og Meninger om Gaardens Indretning, og krævet dem opfyldt gennem den tro Kammertjener, som var den der gav Albertus Matthiesen Instrukser. I Antegnelserne til Byggeregnskabet ankedes der over, at Bygmesteren ikke havde attesteret Haandværkernes Regninger, hvortil svarede, at Bygmesteren intet havde haft at skaffe med Byggeriet, men at alt, hvad der blev gjort, var sket paa Jac. Petersens Befaling. Med andre Ord: Bygmesteren leverede den konstruktive Tegning, medens Dronningen iøvrigt lod Gaarden indrette og udstyre som hun selv syntes.

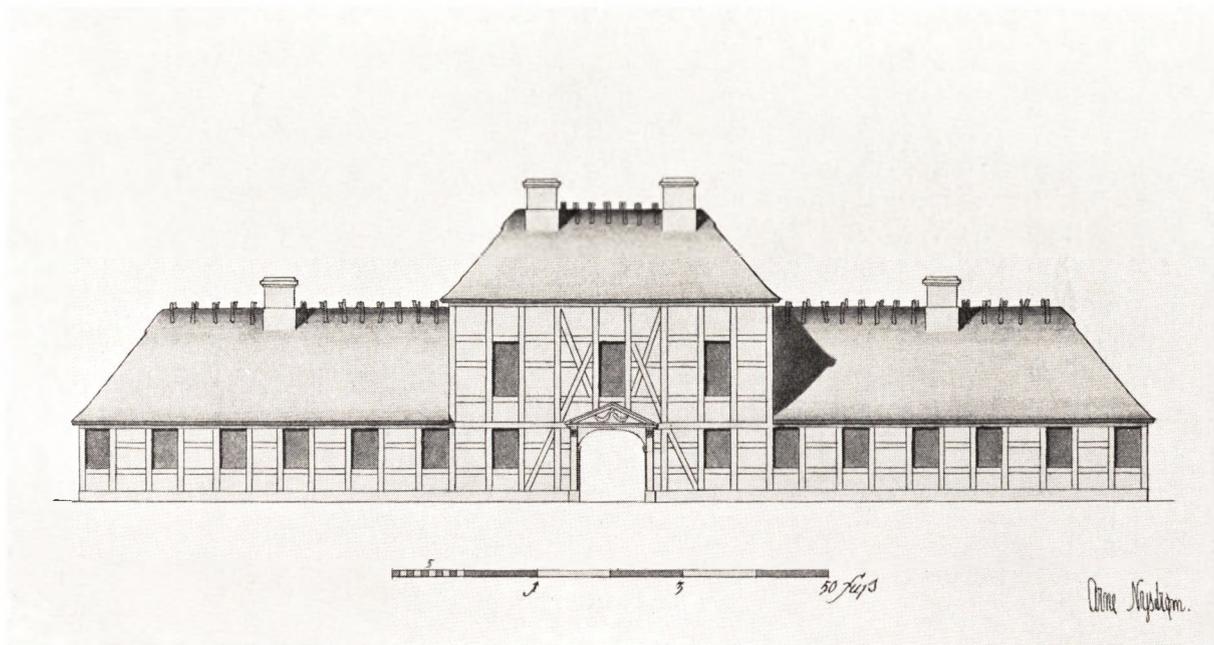
Det begyndte med, at Dronningen i 1662 overtog en Halvgaard i Ny Hollænderby, den sydligste paa Vestsiden af Bygaden — ud mod Fælleden. Ved Mandtallet i Febr. 1661 synes alle tyve Gaarde endnu besat med deres »Bomænd«, men det har formentlig været let nok umiddelbart efter den hastige Genopførelse af den under Krigen ødelagte By, da det hele endnu ikke var naaet at komme i Lave — at udvælge og erhverve en passende Plads for den nye Prinsessegaard. I Forbindelse med denne omtales nogle Aar efter »den gamle Kones Hus«, som formentlig er den oprindelige Ejers Bosted, der er blevet staaende efter Opførelsen af de nye Bygninger. Dronningen og hendes Døtre maa have været meget spændt paa at tage deres nyerhvervede Landgaard i Besiddelse og se paa Omgivelserne, thi baade Smeden og navnlig Hofmaleren har ved Juletid 1662 meget travlt med at dekorere et Rum »auf das Neue Amack in die Prinsessen Hof«, rimeligvis til Herskabernes Modtagelse under en Nytaarsudflugt. Og da den nye Gaard endnu ikke var opført, maa det have været i det Hus, der stod paa Gaardspladsen ved Overtagelsen.

Kort efter Nytaar begyndte Byggeriet. Den 12. Febr. 1663 sluttede Albertus Matthiesen Kontrakt med Tømmermanden Nickel Lüfdtzer i København om Opførelsen af Stuehuset. Mester Nickel skal »straks anfange og ophugge et Hus efter den dertil gjorte og hannem overleverede Afrids, og det opsætte ude i den

Ny Amager By og siden med Skillerum, Loftter, Trapper, Porte og Lægter ustraffeligen færdiggøre«. Denne Hovedbygning var paa 31 Tømmerfag, et Loft højt, men med en »Opsat« paa to Loft. Hvilket viser, at Prinsessernes Gaard i sin første Skikkelse var af den almindelige Lystgaardstype: en lang lav Længe med en bred Kvist eller Fronton til »Salen«, der hørte med til enhver Landgaard og maatte ligge højt for Udsynets Skyld. Og her var Udsigten ind over Staden særlig tiltrækkende, selv om denne første kongelige Gaard endnu ikke havde faaet sin endelige Plads paa det gamle Solbjerg.

Tømmermanden faar saa Penge paa Haanden til Materialer og gaar i Lag med Arbejdet. I Løbet af Foraaret faar han Huset rejst i Ny Hollænderbyen og i Juni tækkes det med Langhalm, der indkøbes hos Bønderne paa Frederiksborg Amt. Skønt man plejede at dække de store Lystgaarde med Tegl, holdt man sig her ligesom paa Dronninggaard til Straataget for at understrege det landlege Hyrdemotiv. Da hver af Prinsesserne skulde have eget Køkken, forsynedes Huset med mange Skorstene; der var tre sammenbyggede (»hos hverandre«) ved hver Ende af Stuehuset og to i Midten, hvoraf den ene var en »italiensk Skorsten« paa Salen. Det skal rimeligvis opfattes som en Kamin af italiensk Marmor, thi Skorsten betyder i ældre Tid baade Ildstedet og Aftrækket. Desuden anbragte man nogle mindre Kviste paa denne Hovedbygning, saa Ensformigheden i det lange Tag kunde brydes, og mod Slutningen af Aaret var man saa vidt fremme, at der kunde sættes Vinduer i det nye Hus.

Hovedbygningen var færdig, da man næste Sommer tog fat paa Fløjene, der hørte med til et Lystgaards-Anlæg, om det skulde være helt rigtigt. I Juni 1664 sluttes der atter Kontrakt med Mester Nickel og en anden af Stadens Tømmermestre om at opføre hver sin Længe paa 25 Bindingsfag, begge til Stalde og Udhuse, den ene med et temmelig langt »Udskud« eller Paabygning. Gaardspladsen blev indhegnet med Plankeværk og Stakitter og brølagt. »Den Stenbro paa den gamle Kongevej [ø: Islevvejen] som Træbroen tilforne haver været fra den gamle Ladegaard til Islev Mark« — altsaa rimeligvis den Stenbro der 1623

PRINSENS GAARD I SIN FØRSTE SKIKKELSE
Tegnet af Arkitekt Arne Nystrom paa Grundlag af Billedet Side 150.

var lagt paa Vejen ved Slusen og Broen udfør Nyby Ladegaard og nu ikke mere var nødvendig efter at Ladegaarden helt var nedlagt — blev opbrudt af Amtets Bønder og ført til Prinsessernes Gaard. Endelig opførtes et Falkonerhus og fire Duehuse, to større opsat i Stakitværket og to mindre under Tag-skægget paa begge Sider af Porten. Der var saaledes alt hvad et ungdommeligt Sind kunde ønske og forlange.

Nu stod Prinsessegaarden fuldt færdig til Brug for det unge Herskab. De fire Kongedøtre, den var bestemt for, var 1664 i en Alder fra 17 ned til 8 Aar. Den ældste var Anna Sophie (f. 1647), derefter Frederikke Amalie (f. 1649), Villhelmine Ernestine (f. 1650) og den yngste Ulrikke Eleonore (f. 1656). Efter at Hofmaler Villum Hornboldt i 1664 havde lagt sidste Haand paa Værket og udført sit Arbejde »efter Hendes Dronninglig Majestæts Vilje« er de unge Piger sikkert med Henrykkelse draget ind paa deres nye Landgaard.

I sit Ydre adskilte den sig ikke fra Datidens andre Lystgaarde, men indvendig maa den ved sin livlige Farvepragt have været et malerisk Skue, egnet til at fængsle og bjergtage de unge Prinsessers Fantasi. Og den var oprindelig udelukkende bestemt til deres personlige Brug. Den store Sal øverst oppe var Fællestue, men ellers havde hver sin lille Lejlighed. De fire Lejligheder dannede to Grupper, to og to sammen med en Forstue til hver; den ældste fik Gemak og Kabinet, medens den næstældste maatte nøjes med Kabinet alene, og den næst yngste var paa samme Maade favoriseret fremfor den yngste med et Værelse mere. Saaledes føjede Rumforholdene sig aabenbart bedst. Alle fik de deres eget Køkken og Køkkenkammer — de skulde lære at være huslige fra Barnsben; Hofsnedkeren maatte i 1664 lave et Egetræs-Hakkebræt til Anna Sophie »til at hakke Urter og andre Sager paa«. Iøvrigt fandtes i Prinsessegaarden ogsaa et stort Køkken til rigtigt at lave Mad i, samt et rummeligt Kammer for Oldfruen og et for Knægtene.

Salen, der gik gennem hele Bygningens Dybde, var paa seks Bjælkefag med tre Døre og med tre Vinduer til hver Side, Gulvet var lagt af lange tykke Fyrreplanker, gode til at danse paa, og

med et solidt »Underslag«. Den var holdt helt i grønt, Landlivets og Haabets Farve, baade Loft, Loftsbjælker og Vinduer var grønne med brogede Lister, Dørene havde fortinnede Beslag. Ved Salen var endvidere to smaa Kabinetter, begge med et Vindu og med røde og grønne Loftsbjælker. Trappen ned til Gemakkerne var dekoreret »graat i graat«, Loftet »med Hoveder formalet« og Væggene med Landskaber og andre Billeder.

I Stueetagen var Prinsessernes Logementer. Anna Sophie havde en Stue paa fire Bygningsfag, ligeledes i grønt med mangefarvede Lister; i hendes Kabinet, med grønt Loft og brogede Loftsbjælker, stod en graa Kaminskorsten med Prinsessens Navnetræk. Køkkenet var ligesom Trappen graat med Landskaber og Billeder, Køkkenkammeret med »Landskaber og Jagt«. Frederikkes Kabinet var holdt i Purpur, baade Loft og Vinduer, medens Bjælkerne var mangefarvede, og hendes Køkken og Køkkenkammer ligeledes dekoreret med Landskabsbilleder og Jagtscener. Vilhelmines Lejlighed var Anna Sophies lig, ogsaa med Navnechiffer paa Kaminen, men holdt i lyseblaa Toner (»blommerant«) og med blaastribede Vinduer; endelig var den lille Ulrikke Eleonores Domicil i »Livfarve« (blegrød) og alle mulige andre Kulører, men ellers som Søster Frederikkes. De fælles Forstuer, saa vel til de to ældste som til de to yngste Prinsessers Lejligheder, var gule med røde Loftsbjælker.

Det var ikke blot de unge Prinsesser der nød godt af Hofmalerens dekorative Fantasi og Farveglæde, den rakte ogsaa til Gaardens øvrige Interiører. I Oldfruens Kammer var Gesims med hængende Frugter og Dørene var prydede med Billeder og Løvværk, selv det gulloftede Mælkekammer med de dekorative røde Bjælker var prydet med »gule Blommer« paa de hvide Vægge. Det er derfor ikke helt udelukket, at de Vægmaleries man i sin Tid skal have fundet i den nordre Fløj (nu Haveinspektørens Kontorer) kan stamme fra Gaardens ældste Tid — trods senere Ombygning og Forandring. Ogsaa Gaardens Ydre fik sin Del af den kunstneriske Udsmykning. Den store Port, der førte gennem Stuehuset under Salen, havde paa sine Dørfløje to malede Drabanter i en landskabelig Baggrund (»Perspektive«),

selv Portene ind til de to Lader var forsynet med to Tærskere hver og Porten til Marken »udi Perspektive formalet«. Længere kunde Dekorationskunsten ikke godt strække sig. Dertil kom de pyntelige Stakitværker, graa med hvide Hoveder og sorte Striber nedad, de to forgyldte Fløjstænger paa Hovedbygningen og de fire store forgyldte Knapper paa Duehusene. Helt igennem et Sommerbo, der maatte tiltale det unge kongelige Herskab.

Tilliggendet til Prinsessernes Gaard strakte sig foreløbig ikke videre end til den halve Gaardspart, der hørte til den oprindelige Ejendom. Jorderne blev i Foraaret 1663 paa almindelig Bondevis hegnet med Stavre, som Marskal Körbitz fik Ordre til at lade hugge i Amtets Skove. Der var dog saa megen Agermark, at Husmændene fra Ny Amager i Septbr. 1669 fik Paalæg om hver at gøre een Dags Arbejde om Ugen til Prinsessernes Gaard og Have foruden at de maatte køre Brændevad, og Husmændene i de nærliggende Landsbyer Herstedøster og Brøndbyerne synes en Tid at have haft lignende Pligter. Hvorledes Haverne laa i Forhold til Gaarden paa dette tidlige Tidspunkt er der ingen tilforladelige Efterretninger om, ikke heller om Agerjorderne, der normalt skulde ligge rundt om i Bymarken. Om det var Tilfældet, er usikkert — muligvis er der tidlig sket en Fordeling eller Udskiftning; i hvert Fald hævder Ny Hollænderbyens Bønder i 1674, at den bedste Græsgang af deres Fællede er lagt til Prinsessernes Gaard, og Fællede laa bag ved Gaarden, i Terrænet over mod Langvaddam. Haven bestod ikke af noget samlet Anlæg — ligesom ved Frederiksdal, der ogsaa opstod i denne Tidsperiode, var der ikke een, men flere; i Begyndelsen af 1670erne nævnes tre »skønne Haver«, en større og to mindre.

De unge Prinsesser fik dog kun Fornøjelse af deres Lystgaard i de første Ungpigeaar — de blev alle tidlig giftet bort. De to ældste forsvandt fra Fædrenehjemmet allerede nogle Aar efter at Gaarden var kommen vel i Stand: Anna Sophie blev 1666 gift med Kurprinsen af Sachsen, den senere Kurfyrste Johan Georg den Tredje, og Frederikke Amalie med Gottorper-Hertugen Kristian Albrecht. Og efter at Vilhelmine Ernestine i Efteraaret 1671 havde ægtet Kurprins Carl af Pfaltz, var Gaarden i Virkeligheden

opgivet og kun Prinsessegaard af Navn. Ulrikke Eleonore var lige fyldt femten Aar og havde ikke sin Moders lidenskabelige Temperament og Sans for Forlystelser, saa hendes Interesse for Amager-Idyllen har næppe været overvældende. I 1675 blev hun forlovet med Svenskekongen Karl XI, og Sophie Amalie, der nu var Enkedronning, pressede paa, bistaaet af Griffenfeld, for at Giftermaalet kunde komme i Stand snarest mulig — det smigrede hendes Forfængelighed at faa sin yngste Datter paa en Kongetrone, nu da de andre havde maattet nøjes med mindre. Forholdet til Sverige var imidlertid spændt og den skaanske Fejde udbrød kort efter. I de følgende fire Krigsaar havde Kongen og hans Hus andet at tænke paa end Fest og Landliggeri, og efter Krigens Ophør blev Ulrikke Eleonore trods alt svensk Dronning, men hun døde i en ung Alder midt i et lykkeligt Samliv med sin Gemal og elsket af hele det svenske Folk.

Af og til blev Prinsessegaarden benyttet af Kongehuset ved Fyrstemodtagelser som en sidste Station paa Vejen før Indtoget i Hovedstaden. Saaledes blev Svigersønnen Hertug Kristian Albrecht med Gemalinde den 18. Juli 1668, ved deres første Besøg i Danmark efter Brylluppet, modtaget af Dronningen og hendes hjemmевærende Børn paa Prinsessernes Gaard, hvor Hertuginde havde tilbragt sin Ungdoms første Somre. Parret kom fra Korsør, hvor Ove Juel og Amtmanden paa Antvorskov havde hentet dem. Paa Prinsessegaarden fik de deres første Traktement og, som den svenske Gesandt fortæller, »diverterede sig dér til Natten og kom derpaa i Stillehed ind til Staden, kun ledsaget af Hoffets Folk og Gardekompagniet«. Noget lignende gentog sig, da Prinsessen af Taranto, Charlotte-Amélie de la Trémoille, som Griffenfeld i sine Storhedsdrømme havde udkaaret til Ægtefælle — hvad der som bekendt ikke blev noget af — sammen med sin Moder i Novbr. 1672 ankom til det danske Hof. Hun var bleven hentet i Roskilde af Kongens Udsendinge, der lod hende føre til Prinsessegaarden, hvor hendes Moder, som hun skriver i sine Erindringer, komplimenteredes »de la part de Leurs Majestées« — Majestæterne var altsaa ikke selv til Stede — hvorefter de fyrstelige Damer senere førtes til København. Derimod

var det Besøg, Amagergaarden i Septbr. 1669 fik af en tyrkisk Prins, af mindre fornem Karakter; det viste sig nemlig bagefter, at denne Stortyrk bare var en Plattenslager, der siden blev afløret og sat fast i Wien. Ogsaa senere betragtedes Gaarden i Ny Hollænderby (ligesom Frederiksberg Slot) af Hoffet som et af Residensstadens fremskudte Værker. Da Sophie Amalies Lig 1685 ad Kongevejen førtes til Roskilde, hørte f. Eks. en Del af Ceremonierne op efter at Toget var passeret Ny Amager: Klokke-ringningen i Hovedstaden indstilledes, Kongens to Sønner fulgte kun med dertil og en Del af Gardeeskorten vendte om.

Som Forholdene havde stillet sig blev Prinsessegaarden, der helt igennem var Sophie Amalies Værk og ikke tjente noget Nytteformaal, hurtigt overflødig. Oprindelig var der en Forvalter paa Gaarden — han nævnes 1663 og hed Thomas Dirichsøn — men allerede før den næstyingste Prinsesse blev gift i 1671, var man kommen ind paa at forpagte Gaarden ud — saaledes som det var Tilfældet med mange andre kongelige Ejendomme. I den første Enevældetid byggede og indrettede man saa meget som man snart blev ked af og maatte gøre anvendelig paa anden Maade, mens Hoffet i Reglen forbeholdt sig nogle Stuer til Benyttelse ved given Lejlighed. Forpagteren Mathias Thomsen havde indtil Prinsesse Vilhelmines Bortrejse oppebaaret et vist Kvantum Proviant, beregnet for de fire Personer, der var knyttet til Gaardens Drift: Oldfruen, Avlskarlen, en Tjenestedreng og en Pige. Denne Proviant — Husholdningsvarer in natura som Rug, Flæsk, Sild, Smør og Malt etc. — ansøgte han 1673 om at maatte beholde fremdeles, og Kongen lod da Kammerkollegiet undersøge, om der ikke i Steden for Provianttildelingen kunde gøres noget andet for at hjælpe Forpagteren, »paa det Vores elskelige kære Søster sine fulde Forpagtningspenge des bedre kan erlange«.

Overvejelserne maa antagelig have ført til, at Forpagteren fik Lov til at tage mod betalende Gæster i Prinsessegaarden, skønt der ikke synes at foreligge nogen udtrykkelig Bevilling. Et lignende »Lystherberg« holdt Forpagteren paa Gyldenlund (det senere Charlottenlund), ogsaa efter at Kongen omkring 1682 havde

overtaget Gaarden efter Gyldenløve, og i det hele var den Slags Traktørvirksomhed en eftertragtet og indbringende Forretning baade da og senere. En almindelig Kro var der allerede i Hollænderbyen. Anlægget af Prinsessernes Gaard havde gjort Ny Amager til et yndet Maal for Udflugter fra Hovedstaden, og en af Hollænderbønderne, Dirich Jansen, havde da ogsaa snart konstateret, »at der i vores By undertiden er megen Mangel og Trang for en Drik Øl at forunde baade den rejsende saa vel som de Københavns Folk naar de ankommer, hvorudover at Menigheden i saa Maade en stor Spot gaar, at de ikke en Pot Øl kan faa for Penge«; derfor vilde han have Lov til »at maatte udtappe en Tønde Øl til dennem, som det behøver«. Amtmanden, den bekendte Rigmarskal Körbitz, om hvem man maliciøst sagde, at han intet ejede, fordi han aad alting op, var af samme Mening, men kunde ikke selv give ham Lov, da Recessen forbød Krohold uden for de alfare Veje; »mens efterdi mig er vitterligt, at mange Godtfolk her af Staden [København] saa vel som fremmede oftere giver sig i Spadsering der til Byen [Ny Hollænderby], saa det vel syntes fornødent, at de efter Begæring kunde faa en Drik Øl« — saa henviste han den nærsomme og for Byens Ære saa omsorgsfulde Supplikant til Kongen, der gav ham Bevilling til at oprette Kro og falholde Øl i Ny Hollænderby (17. Febr. 1664).

Hvad Dirich Jansen har kunnet tilbyde sine Gæster, har næppe tilfredsstillet den fine Verden, der mere og mere søgte ud til Ny Amager ved Sommertid, og her fik den forladte Prinsessegaard en Tid lang sin Mission. Holger Jacobæus fortæller i sin Rejsebog omkr. 1674, at »her — paa Prinsessegaarden — lusterer mange fornemme Folk om Sommeren« og at de »bekommer herligt Traktement« — og med sine tre skønne Haver var det tilmed et dejligt Sted. Dette giver en naturlig Forklaring paa, at Magdalene Sibylle Gersdorff, gift med Statholder Jørgen Bielke, 1677 kunde tage Ophold paa Prinsessernes Gaard, skønt hun var i Unaade og forvist fra København — det skyldes altsaa ikke en Gunst, der vistes hende af Kongehuset. Hun havde som bekendt været Griffenfelds foretrukne Elskerinde, og der blev ved Stor-

kanslerens Fængsling fundet kompromitterende Breve fra hende blandt hans beslaglagte Papirer og tilmed havde hendes Mand hørt til den faldne Storheds nærmeste Kreds. Syg og daarlig var hun sammen med sin Datter kommen til Ny Amager (der jo laa uden for København) fra Kalundborg, hvor Manden nu var Amtmand, og hun forelskede sig saaledes i Stedet og Omgivelserne, at hun — da Lystherberget paa Prinsessegaarden atter blev nedlagt — tog ind i den »lystige Nelles« Hus, og her døde »bette Malene« 1685.

Vi har ogsaa andre direkte Efterretninger om, at Gaarden i disse Aar søgtes som Herberg af Folk fra de højere Samfundsklasser. En noget suspekt Ritmester Frands Munk, der hørte til den tidligere Kammertjener Jacob Petersens Omgivelser efter at denne var flygtet til Holland, og som over Hamborg rejste til København, logerede 1678 paa Prinsessernes Gaard, hvorfra han udstedte en fordægtig Veksel. Rimeligvis har Jacob Petersen anvist ham Stedet, som han nøje kendte og som var bleven til under hans Opsigt, og Tilfældet viser, hvor højt det stod i Anseelse og hvor fornemt det var — thi den Slags Eventyrere færdedes kun i det bedste Selskab, den Gang som i vore Dage.

Var Prinsessegaarden og de landlige Omgivelser et søgt Tilflugtssted ved Sommertid saa havde Fastelavnen paa Ny Amager med det egenartede Folkeliv om Vinteren ogsaa sin Tiltrækning baade for Hoffet og det store Folk. Det var maaske endda Prinsessegaardens Opførelse midt i den hollandske Nybyggerkoloni som havde gjort Indbyggerne i Residensstaden opmærksom paa de traditionelle Lege og Løjer, der selv om de var kendte andet Steds fra, holdtes i mest uforfalsket Hævd af de danske Hollændere. Sophie Amalie var saa interesseret, at hun bestilte Hollænderne ind for at gøre deres Opvisninger paa Slotspladsen i København uden for Aarstiden — i Oktbr. Maaned — under Kurprins Johan Georgs Besøg i 1663, og Kristian den Femte med sit Hof aflagde jævnlig Fastelavnbesøg paa Ny Amager — i 1692 var Majestæten selv udklædt i Amagerdragt. Kongen belønnede altid Bymændene med nogle Tønder Øl. Længer ned i Tiden sørgede entreprenante Folk ogsaa for de Tilskuere, der ikke hørte

Hoffet til, men alligevel mødte op i store Skarer. Fastelavnsmandag 1689 lod den engelske Kok — hvilket vil sige Spisevært eller Traktør — stege en hel Stud paa Ny Amager, som han udskar og serverede med et Glas Vin til, men han lod sig ogsaa betale for »saadant usædvanligt Traktement« — gratis var det ikke. Ogsaa den »Kobbelrenden«, der Fastelavnsmandag 1683 ageredes af de kgl. Staldfolk, formodentlig paa Ridebanen, har rimeligvis været til Moro baade for Kongen og hans kære Under-saatter.

Prinsessegaarden var saaledes ikke blot til Lyst for Hoffet alene, men ogsaa for de fornemme og for det store Folk — og paa flere forskellige Maader.

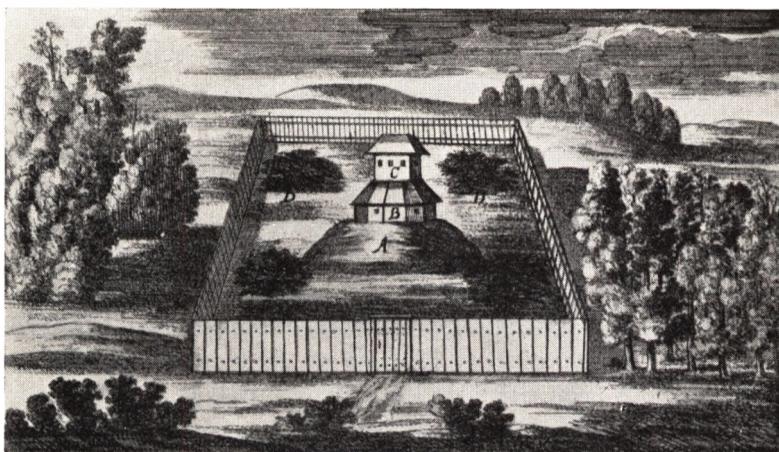
— — —

Et nyt Afsnit i Gaardens Historie oprinder ved Ulrikke Eleonores Giftermaal og Bortrejse til sit nye Fædreland. Hun var den sidste af de fire Prinsesser Gaarden oprindelig var bestemt for, og som det Ungdomssæde den var gaar den nu over til den mindreaarige Kronprins Frederik (f. 11. Oktbr. 1671). Den fører siden Navn af »Prinsens Gaard« og dette afstedkommer atter en ny Variant for Ny Amager og Vester Amager — nemlig »Prinsens Amager«, der af og til dukker op i de følgende Aar. Desuden finder man Betegnelsen »Lille Amager« eller blot »Amager« for Kolonien Ny Hollænderby, saa det folkekære Sted fik efterhaanden mange Navne. Ulrikke Eleonores Bryllup fandt Sted paa den hallandske Herregaard Skottarp ved Halmstad i Maj 1680 og umiddelbart efter fik den lille Prins udlagt Gaarden trods sin unge Alder. Saadanne interne Ejendomsoverdragelser inden for Kongehuset lader sig under Enevælden ellers kun sjældent bestemt datere, men i dette Tilfælde kan det dog fastslaaes, at Prinsen fik Tantens Gaard som sin særlige Ejendom endnu samme Sommer. Den i forrige Afsnit omtalte Chr. Eggertsen beretter nemlig i Begyndelsen af Aug. 1680, at der »nu paa Hans Prinselig Højheds Gaard udi Ny Hollænderbyen ej længer med Gastgiveri vedligeholdes« — hvorefter vi faar at vide, baade at Gaarden er overdraget til Prinsen og at Gæstgiveriet er ophævet.

Eggertsen, der var Brygger i København, vilde gerne overføre

det nedlagte Sommerherberg, der nu havde vundet Hævd og Anseelse, til sin egen Gaard paa Ny Amager, hvor der baade var Lysthave, Fiskediger og hvad der ellers hørte til et fornemt Landsted. Marskal Körbitz, der maaske selv havde fundet Vederkvælgelse ved et Glas i Haverne til den gamle Prinsessegaard, støttede ham saa godt han kunde. De Folk, som vilde lustere paa Ny Amager kunde ikke nu som forhen »søge hen til den Gaard, som Hans kgl. Højhed nu ejer, dør at lade sig traktere med Vin, Mad og en Drik fremmed Øl«, skriver han, og rejsende Folk som om Aftenen ikke kunde komme ind i Byen, fordi Portene var lukket, havde intet andet Sted at søge hen end til en Husmand, som havde kgl. Privilegium paa at holde »en gemeen Kro«, men som ikke kunde »tage imod Folk af Kondition« — hvormed sigtes til Dirich Jansen eller hans Efterfølger. Eggertsen fik da ogsaa sit Ønske opfyldt, men paa den udtrykkelige Betingelse, at den privilegerede Kro ikke maatte præjudiceres (Bevilning 2. Oktbr. 1680). Som ovenfor berettet (Side 86) flyttedes dette Lystherberg, der i sin Oprindelse nøje var knyttet til Prinsessernes Gaard, kort efter over til en anden af de store Landgaarde i Ny Hollænderby, nemlig Jens Juels, og overtoges af Ny Amagers mangeaarige Krovært Gerhard Kobrow, en »fornemme Mand«, der blev en Slags historisk Forudsætning for senere Tidens Lars Mathiesen.

Fra 1682, to Aar efter Prinsens Overtagelse af Gaarden, foreligger der en Synsforretning over Jorderne, optaget i Marken til Brug for den nye Matrikel, men den er ikke let at blive klog paa i Enkeltheder, og som sædvanlig ved den Slags Marksyn tør man næppe stole altfor trygt paa Verdenshjørnerne. Fasanhaven, som var nyanlagt og endnu ikke taget i Brug for sit Formaal, laa dog utvivlsomt paa samme Plads som sidenhen — hvad der ikke paa Forhaand er givet med alle de Forandringer der senere fandt Sted — altsaa i ret stor Afstand (ca. 900 Al.) fra Gaarden, og mellem denne og Fasanhaven førte en Vej over Gaardens egen Grund — »Prinsens Vej« som den kaldes i Matriklens Markbog i Modsætning til Kongens Veje paa den gamle Ladegaardsmark. Syd for denne Vej laa (over mod Valby) et Vænge med ti Agre

KANINGAARD MED KANINBJERG I MIDTEN

Stik af Wedel i Tüntzers Der Dianen hohe und niedere Jagtgeheimnüz II. Rimeligvis viser Billedet Kanineriet ved Prinsens Gaard, skønt det ikke udtrykkelig angives.

paa godt 10 Tdr. Land og Nord for (i Retning mod Ladegaards-aaen) tre Agre, der ligeledes tilsammen maalte lidt over 10 Tdr. Land. De brugtes til Kornavl, men laa uden for det egentlige Fællesskab. En anden Prinsevej (eller Markvej) førte til en Kaninhave Sønden for Vænget, straks ved Fasanhaven, ved Kongevejen som løb ned her fra Langvaddam. Imellem Gaarden og Vænget var en Lysthave, hvori to Fiskeparker med to »Vandhuse« og en »Vandkunst«, og af selve Vænget var indtaget 4000 Kv.-Al. Jord til Køkkenhave. Østen for Gaarden laa endnu en liden Urtehave tilligemed en Rendebane og et særskilt indhegnet Kaninbjerg. Iøvrigt hørte til Prinsens Gaard to Pladser i Bymarken, i Bredagrene og i Store Tornagre, der begge var udlagt til Haver, indhegnede og tilplantet med unge Træer. Hele Tilligendet, indbefattet de betydelige Arealer Kær og Engbund, maa have været omtr. 50 Tdr. Land. Desuden havde Prinsens Gaard ligesom de andre Gaarde i Hollænderbyen Andel i Fælleden over mod Langvaddam.

I dette Virvar af Haver og Anlæg er Lysthavens to Fiske-damme og Fontænen faste Punkter til Orientering. De ses endnu paa Planer fra Tiden ved Aarhundredets Slutning (jfr. Side 114).

Endvidere genfindes Rendebanen, som er den nuværende Runddel, og Kaninbjerg, der laa op mod Kirkegaarden, paa senere Kort (sml. Side 90). Kaninjagt og Kaninhold var meget yndet i Datiden — paa Egne hvor der kun fandtes en begrænset Mængde Harer, maatte Kaniner gøre det ud for Vildt. Ved de store Lystgaardsanlæg, baade herhjemme og i Udlandet, fandtes derfor ikke sjældent afspærrede Pladser til Kaniner, f. Eks. paa Dronninggaard, hvor man dertil anvendte en Holm i Furesøen, hvor Dyrene i Fred kunde formere sig og ikke slippe væk — den egentlig rationelle Fremgangsmaade ved Opdrætning af Kaniner. Ved Prinsessegaarden, hvor Forholdene var mindre, nøjedes man foreløbig med en Kaninhave og et Kaninbjerg.

Da Fasanhaven og Haveanlægene i Bymarken paa dette Tidspunkt var nye, maa man antage at Arbejdet med den tidligere Prinsessegaards Indrettelse til en passende Sommerbolig for den unge Kongesøn var begyndt straks efter Overtagelsen 1680. Da var Prinsen imidlertid endnu kun et Barn paa ni Aar og kærede sig næppe stort om Lystgaarde og Havebrug, men trods sin Ungdom fik han alligevel fra 1679 ret store Beløb i »Haandpenge« af Kongen. Fra Begyndelsen af 1680erne blev det til Apanage (»Deputatpenge«) med egen Etat, og da kom der Fart i Udviklingen paa Amagergaarden. Prinsens Hofmarskal Henning Ulrik Lützwow stod for Kassen og holdt Øje med Pengenes Anvendelse. Gaarden blev i Prinsens første Tid ligesom tidligere bestyret af en Oldfrue og drevet af en Avlskarl med en Tjenestedreng og Pige til Hjælp og udvidet Folkehold i Høsttiden, og den kunde afkaste saa meget, at Præsten kunde lønnes og Folkene faa deres Underhold, men til de mange Nyindretninger der sattes i Værk rakte Avlsindtægterne naturligvis ikke — her maatte Deputatpengene holde for. Det var iøvrigt Skik den Gang — og tillige langt ned i Tiden — at man ved Betalingen nedskar Bygningshaandværkernes Regninger med ret store Beløb, hvad de tilsyneladende fandt sig i, men formodentlig holdt de sig skadesløse ved at skrue Priserne tilsvarende op.

Først sikrede man sig de to øverste Stole i Kirken paa Mands- og Kvindesiden for Prinsens Gaard — som et Tegn paa, at Gaar-

dens Folk var Byens fornemste — og Besætningen blev kompletteret med fire nye Kør. Som Drengene i den Alder var Prinsen dog mere interesseret i Fugle og andet Smaakra, og Bestanden af den Slags var saa stor, at der holdtes en særlig og meget betroet Fuglevogter. Der var i de følgende Aar alle Arter af Fugle, lige til ostindiske Gæs og sjældne Raceduer i et Utal af Duehuse, men eftersom Tiden gik kom der større Dyr til — noget af det første der købtes var en sort Ræv — og det blev et helt Menageri, der langt ned i det attende Aarhundrede opretholdtes som et fast Inventar i Frederiksberg Have — og i det nittende blev genoplivet i Anlægget af en Zoologisk Have, der saaledes paa en Maade kan føre sin Oprindelse tilbage til den lille Kronprins Frederiks Interesse for den levende Dyreverden.

Selve Gaarden blev i de nærmest følgende Aar underkastet et gennemgribende Eftersyn og paa mange Maader forbedret og nyindrettet. Det gamle Straatag forsvandt — Taget paa det hele Hus »for og agter«, som Tømmermanden udtrykker sig, blev 1683 omlægtet over en Længde af 36 Bindinger og to nye Kviste opsat, hvorefter det blev dækket med glaserede Tagsten og behørig »skellet«, medens Blytækkeren oplagde ikke mindre end 4 Skippund (640 kg) Klumpebly omkring Skorstene og lignende Steder. Det var foreløbig kun Taget paa Hovedbygningen det gjaldt, men efterhaanden forsynedes ogsaa de andre Bygninger med Tegtag. Baade Fuglevogteren Mons. Joh. Tantzler og Urtegaardsmanden Berendt Petter Berg havde nu Værelser i Hovedbygningen, thi Indretningen fra Prinsessernes Tid med de fire Ungpigelejligheder var naturligvis fraveget i den Periode, Gaarden brugtes til Lystherberg. Siden fik ogsaa Prinsens Marskal sit eget Gemak paa Gaarden. Iøvrigt blev Stalde og Fuglehus ombygget, Vandrender og Vandspring udbedret.

I 1685-86 forsynedes Salen med en ny »Kaminskorsten« og i Prinsens Soveværelse blev opsat Stukkaturer — ikke for noget særlig stort Beløb, men det var dog en første Behudelse af kunstnerisk Udsmykning udover Hofmalerens Dekorationer. I 1687 fortsatte Chr. Nergeser med Billedhuggerarbejde i Prinsens Kabinet og Lorenz Cardes med en Plafond, malet paa Lærred og en

»perspektivische Frise und Gallerey«. Den unge Kronprins, der nu gik i sit syttende Aar, viste ikke blot udpræget Interesse for sin Gaard i Ny Hollænderbyen, men ogsaa en utvetydig Sans for Arkitektur og Dekoration, der yderligere skulde udvikles paa hans senere Italiensrejser.

Der var bestandig Smaating at rette og ændre ved Gaardens Bygninger, som næppe var særlig vel vedligeholdte i de onde Aar i 1670erne; Abraham Wust paa den nærliggende Teglgaard leverede jævnlig Mur- og Tagsten, omend i begrænsede Mængder, Murermester og Tømmermand havde stadig noget at gøre paa Gaardens Enemærker. Men efter nogle Aars Anstregelser var man nogenlunde naaet til Ende med de større Istandsættelser og viede navnlig Haverne med alle de mange Smaahuse og Indretninger sin fortsatte Opmærksomhed. Bestandig købtes der Træer og Buskvækster fra Holland, undertiden ogsaa fra Paris, og der fandtes ikke blot muret Gevækst- eller Pommeranshus i Haven, men ogsaa »Melon-Kister« og andre Mistbænke. Paa Toppen af Kaninbjergget blev 1685 opsat et Lysthus og samme Aar tales om »den nye Have«, hvilket viser, at man allerede da begyndte paa de Udvidelser af Haveanlægene, der i de følgende Tiaar skulde føre til saa storstilede Resultater. I Haverne var alt Inventar pyntelig malet og straaede omkap med Blomsternes Farverigdom — selv Stokkene til Støtte for de nyplantede Træer blev strøget med rød Farve. Som Datidens Havestil fordrede det var Anlægene smykket med Postamenter og store Urtepotter, dekoreret (bl. a. af Maleren Fred. Ernst Wedel) med Festons og Løvværk, undertiden ogsaa med Prinsens Navnetræk, og i den store Have laa fra 1688 to Skulptur-Løver paa et Par tre Al. høje stærkt dekorerede Fodstykker. Ellers var der de obligate Grotter og Fontæner, og en Udsigtsaltan paa Fuglehuset, forsynet med Hyrdetidens »Lustbetten« og fire smaa Kaskader af Hvidblik. En Skydebane manglede ikke heller saa lidt som en Fuglestang med stafferet Fugl paa Toppen. Allerede 1681 gav Kongen Sølvtøj som der »blev skudt om paa Hans kgl. Højheds Gaard«.

Fasanhaven blev ikke glemt. Den var ny, da der 1682 blev

optaget Marksyn til Matriklen, og 1684 blev ansat en særlig Fasanmester — Hans Siegmund Wendt hed han — og samtidig bygget et Hus med Tegltag til ham. I 1689 blev hele Fasaneriet lavet om. Der tales da om »den nye Fasangaard«, og to nye Huse (for Fasanerne) hver paa 8 Bindinger og 13 Al. lange, blev opført efter Tegning med Frontispice og Telgtag, medens et ældre Hus (formodentlig fra Fasanhavens første Dage) blev flyttet ned til Gaarden og brugt som Vognskur. Samme Aar toges henimod 300 Løv- og Frugttræer hjem fra Holland, deriblandt baade Valnød og Mandeltræer, og en Del af dem udplantedes i Fasanhaven, hvor der ogsaa af udkommanderede Soldater opkastedes et »nyt Bjerg«, hvorfra man havde Overskue over hele Fasanhaven og som endnu kan paavises. Ved Prinsens Gaard som andet Steds i de Tider brugte man Soldater fra de sjællandske Regimenter som Arbejdsfolk i Haven og anvendte dem tillige ved Byggearbejderne og ved Vagtholdet i Fuglehuset; men de fik hver Uge deres særlige Afregning for Arbejdet, ganske vist kun 5-6 Skilling om Dagen hver — men det var ogsaa Penge i de Dage. Fiskeparkerne sørgedes der ligeledes for: i 1686 udsattes der 120 Gedder og 220 Aborrer i dem, i 1690 500 Skaller og 600 Aborrer.

Fuglene var dog bestandig Prinsens Hjertebørn. Der indkøbtes stadig flere og Bestanden øgedes. Fuglehuset var kendt viden om — det er sammen med Kanineriet den eneste Mærkværdighed ved Prinsens Gaard, Resen ved at berette om i sin Atlas Danicus (1688). Hvor det oprindeligt laa og hvordan det var indrettet, er ikke muligt at udgranske, da det bestandig blev forandret og udvidet, men det havde i hvert Fald stadig sin Plads umiddelbart ved de smaa Haver. I Foraaret 1684 blev det nedbrudt og opført igen, 11 Al. langt og 4½ Al. bredt, og det forsynedes med et Vandspring til de fjedrede Væseners Brug og til Prinsens egen Fornøjelse. Faa Aar efter (1686-88) blev det atter helt renoveret og Fuglehuset kom da til at udgøre Halvdelen af Gaardens søndre Fløj, medens den anden Halvdel blev indrettet til et Gemak for Kronprinsen, saaledes at Fuglehus og Gemak kom til at strække sig over 26 Fag eller hele Fløjens Længde. Den havde tidligere

været straaetækt, men blev nu omlægtet og belagt med Tegl, og saaledes helt ombygget.

Denne Gaardens Seværdighed var i sin nyeste Udgave aabenbart udstuderet af den unge Prins selv og ganske efter hans Hoved. Midt i Fuglehuset var en Klippeformation med Grotte — en Slags Fuglebjerg som Ramme om Fuglelivet — og foran plaskede Vandet i en Fontæne, anbragt i et Grønsvær med hjerteformede Bede i Hjørnerne. Gemakket laa i Fortsættelse af Fuglehuset, i Fløjens vestlige Del. Det var et stort Rum med to Kaminer og to Kabinetter (eller Forgemakker) i Gavlen og rigt udstyret. Gulvet var lagt med Fliser og Stukkatoren fik et ret betydeligt Beløb for sit Arbejde, saa der var ikke sparet paa Udsmykningen. Malerne Lorenz Cardes og Fred. Ernst Wedel sørgede for Dekorationen. I det nye Gemak var Krone og Navnetræk i Hjørnerne, i Loftet en Oval med Fugle (af Cardes) og i selve Fuglehuset en allegorisk Fremstilling af de fire Elementer. En Løngang mellem Fuglehuset og Haven med Buetag og Gulv af grøn Astrag, der ogsaa omtales i Regnskaberne, lader sig derimod ikke lokalisere — muligvis var det blot et midlertidigt Arrangement.

Disse Arbejder var just bragt til Ende og Gaarden sat i en for en Prins og Tronarving værdig Stand, da de to Tanter, Kurfyrstinderne af Sachsen og Pfaltz i Sommeren 1688 kom paa Gæsteri til Danmark, hvor de modtoges med megen Stads og mange Festligheder. I Programmet var ogsaa indlagt et Besøg paa deres gamle Prinsessegaard, hvor den syttenaarige Neve bl. a. opvartede dem med Teaterforestilling (27. Aug.) — saaledes som Hofreporteren i den københavnske »Mercurius« kundgør det:

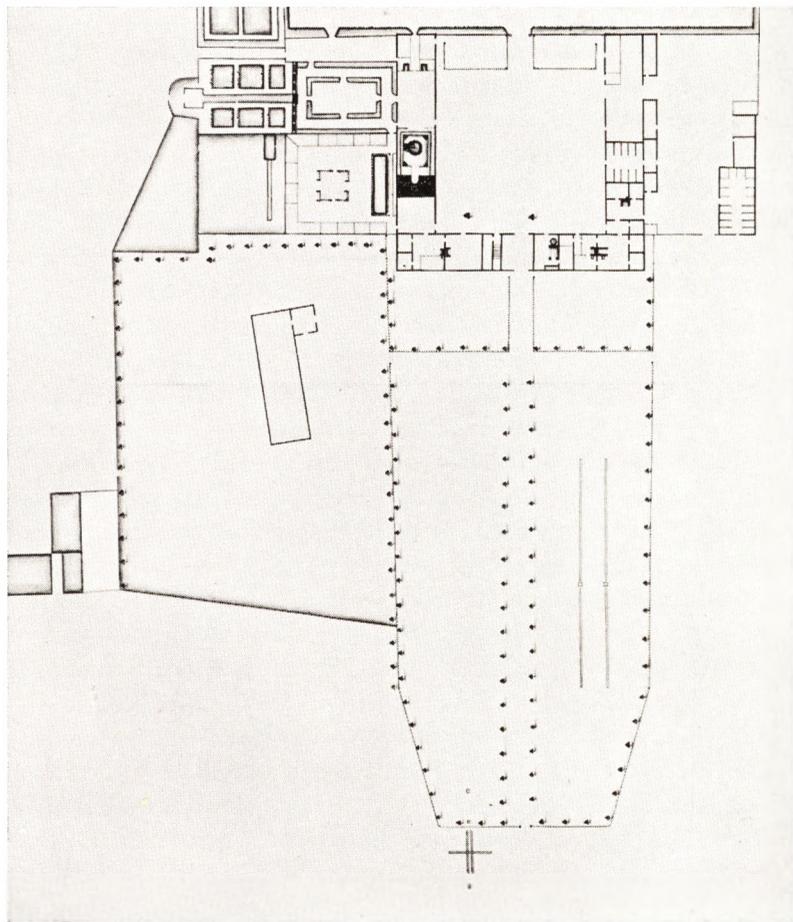
Amager og i Dag vil disse Gæster fryde:
 Vor Krone-Prins dem did til Lysten lader byde,
 Der Opera er holdt og alt paa Konge-Vis,
 Saa Værten tjener nok af sine Gæster Pris.

Operaen var en »Berg-Comoedie«, der opførtes i det nyindrettede og udvidede Fuglehus, hvor Interiøret netop passede til et Bjergmandsstykke. For Arrangementet stod Italieneren Se-

bastian — uden al Tvivl Sebastiano di Scio, en Medicinal-Komediant i Stil med Tandbrækkeren Salomon von Qvoten. Han opholdt sig gennem en lang Aarrække jævnlig i Danmark og hans Tilstedeværelse i den danske Hovedstad kan netop konstateres i 1688. Han agerede Komedie og handlede desuden med *secreta medica* — selv Dronningen konsulterede ham — og i 1694 fik han i København døbt en Søn, som han loyalt opkaldte efter den danske Konge. Denne »italienske Harlekin« var saaledes vel kendt ved Hoffet og i Kongefamilien.

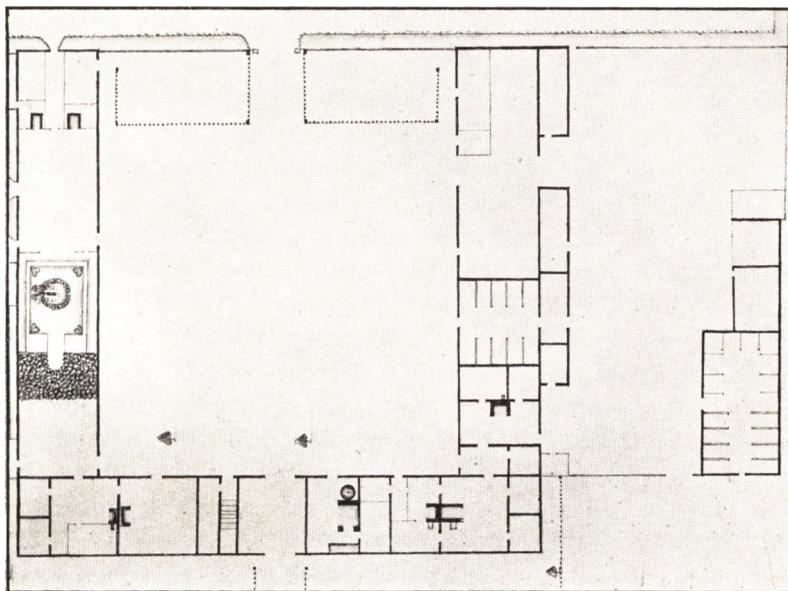
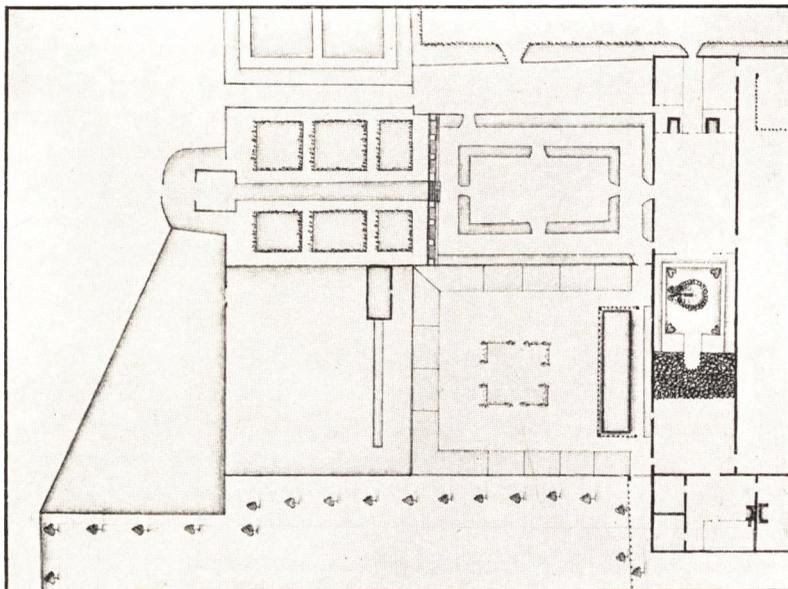
Fuglehuset var i Sommerens Løb blevet midlertidig indrettet for dette særlige Formaal. En Portal og et stort »Perspektiv« var rejst i Haven midt for Huset. Indvendig — hvor Klippepartiet gik ind i Udstyret som plastisk Dekoration — var opbygget et *Theatrum* (∴ Scene) paa fire store Bjælkebukke, 11 × 18 Al. i Firkant og med Lem i Gulvet. Lorenz Cardes, der havde dekoreret Portalen og udført Perspektivet, fungerede ogsaa som Teatermaler. Han fremstillede tre Bagtæpper: en Klippeegn, et Skovstykke med Bjerge og en Erts-Grube; endvidere Fortæppet (»das grosse Vorhang vor die Klippe«), der viste Fuglehuset og en Fontæne i Perspektiv, og desuden en stor farvestraalende Drage — et spændende Fantasi-dyr der jævnlig forekom i Dattidens Haupt- und Staatsactioner — tilligemed de nødvendige Rekvisitter: Hakker, Skovle, Hamre og to Skubkarrer med paa-malede Jernbeslag. Fortæppet var 8 Al. højt og 10 Al. bredt — det omtrentlige Prosceniemaal for vore hjemlige Hofteatre. Hvad Udstyret angaar var man saaledes paa den sikre Side, og det var det vigtigste selv i denne fornemme og dannede Verden. Om det var Opera eller Komedie, ved vi ikke, ej heller om det var en Bande Scio selv havde samlet eller han blot var Teatermester. Noget kunde tyde paa, at den højtansete Hofdansemester Fred. Pilloy, Fader til Aktøren i Lille Grønnegade, havde at gøre med denne Forestilling — og det er mere end rimeligt at den ogsaa bød paa Ballet, hvad Kunststart det saa end var.

Ogsaa udendørs var gjort store Forberedelser til dette Fest-ophud. Vel var Kongens Fødselsdag fejret paa Gaarden den 15. April 1686, men dette var Kronprinsens egen Fest, den første i

PRINSENS GAARD OMKR. 1697 MED RIDEBANEN OG DE
GAMLE HAVER

Situationsplan, set mod Vest fra Ridebanen, den nuværende Runddel. Paa den modstaaende Side Grundplan og Haver i større Maalestok. I Gaardens søndre Fløj ses Fuglehuset med Stensætning (Klippepartiet) og en Fontæne, udenfor i Haven Menageriet; der er Bure paa de tre Sider, op mod Muren et langt smalt Duehus, foran en rektangulær Dam, i Midten en Plads hegnet med Trær. Bag Menageriet en Bygning, muligvis Orangeriet. I Fløjens anden Halvdel Prinsens Kabinet med to Kaminer og to Kamre foran. Her udenfor to smaa Haver, skilt ved et Plankeværk, den sydligste med en kuppelformet Afslutning med Lysthus. Paa Ridebanen to Ringrider-søjler og (udenfor) Fuglestangen.

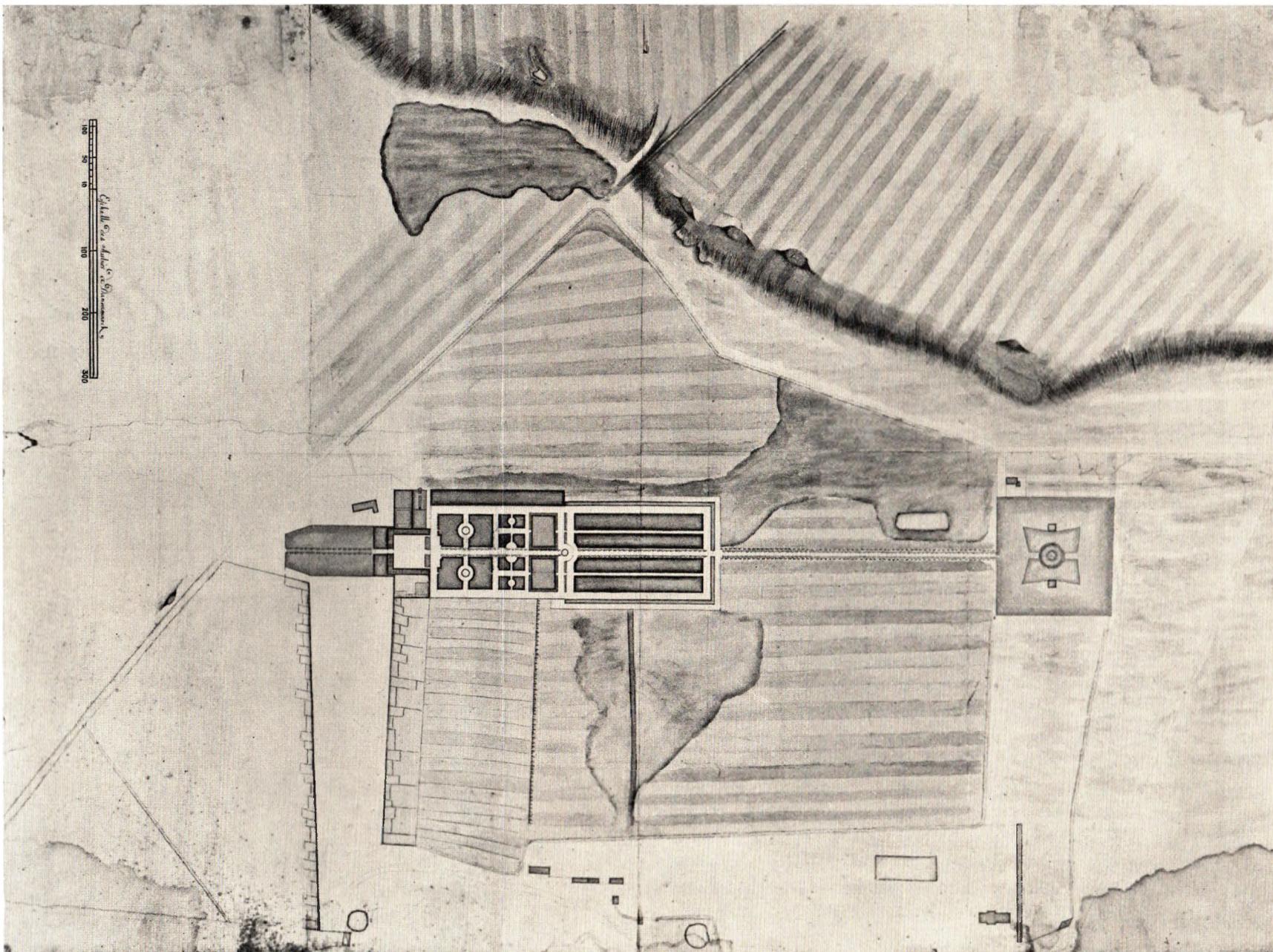
PRINSENS GAARD OMKR. 1697

Nederst Grundplan, øverst Menageriet og de smaa Haver, set mod Vest.

større Stil efter at han havde overtaget Gaarden paa Ny Amager. Ridebanen var sat i Stand, Skydebanen udsmykket med et 24 Al. langt Løvværk af savskaarne Bræder og Lysthuset paa Kaninbakken helt ombygget, i to Etager. Og desuden var der opstillet endnu et dekoreret og med udsvejfet Løvværk prydet Tømmer-Perspektiv, større end det foran Fuglehuset, formodentlig for at skjule den ikke videre skønne Udsigt til bare Marker og Kær; Tømmermanden forklarer, at det stod ved »Skovhaven over Vandet«.

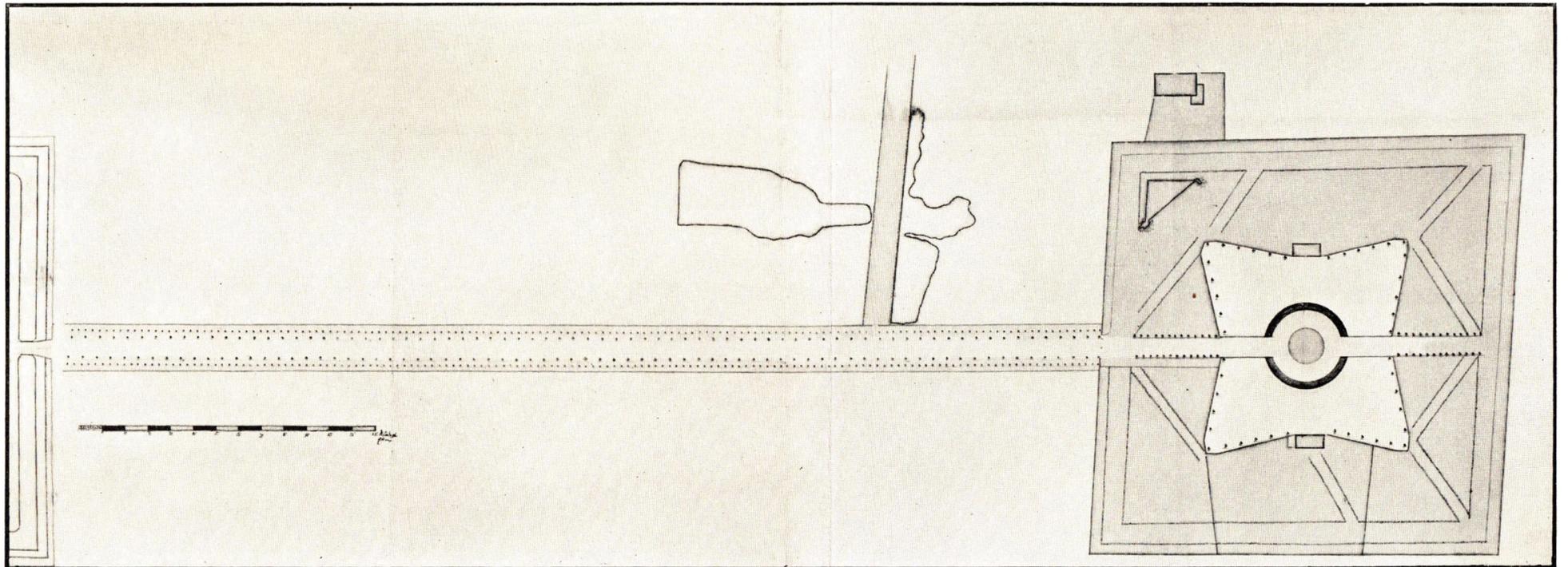
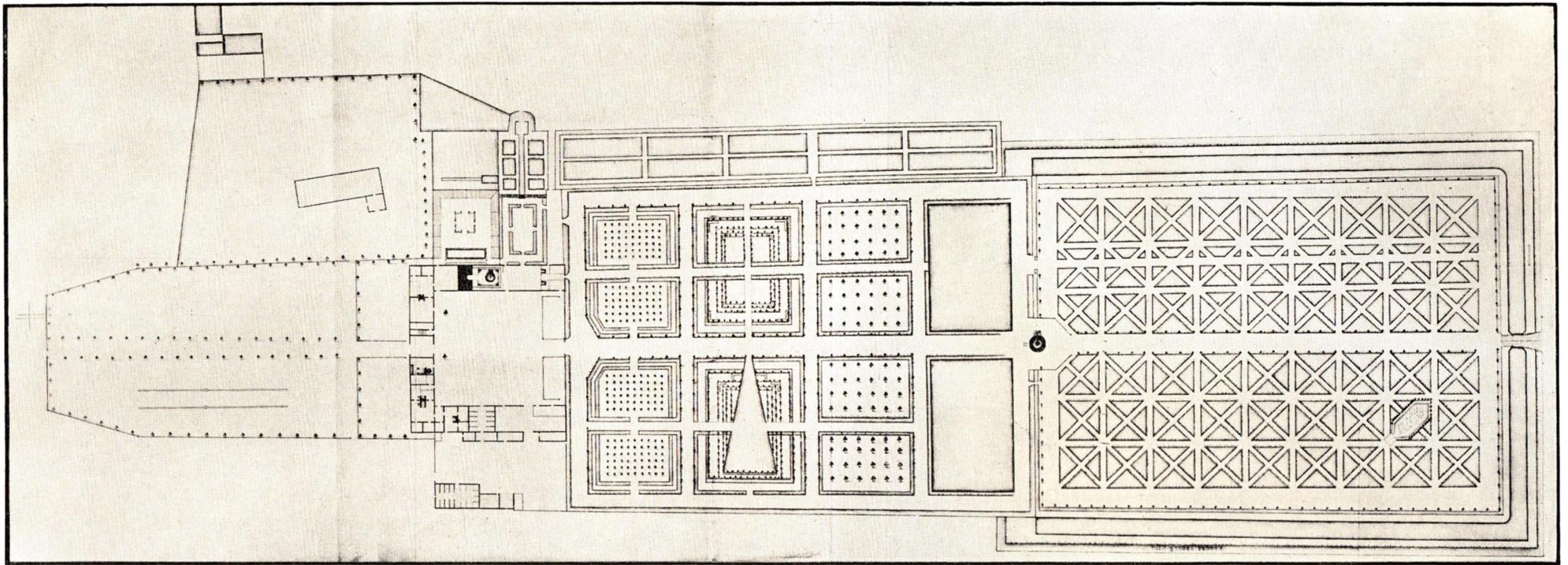
Det er vanskeligt at orientere sig med Ord alene, og vi har da ogsaa andre Hjælpemidler. Ganske vist besidder vi ingen Kort eller Planer netop fra denne Tid, men ti Aar efter, da Kronprinsen gør Alvor af sin store Haveudvidelse, der fører til Frederiksberg Haves Anlæg, faar vi Kortmateriale i Overflod. En Mængde Planer, der enten skyldes Heinr. Scheel selv — Manden der gav Forslag til Hollænderbyens Opbygning efter Branden — eller har været i hans Hænder, er sammen med en Mængde Tegninger og Kort over andre Lokalteter langt senere afleveret til Krigskancelliet af hans Sønnesøn. Vanskeligheden ligger bare i at afgøre, hvad der er Projekter og hvad der er Virkelighed, og at bestemme, hvorledes de hører sammen i Rækkefølge.

To af dem viser dog utvivlsomt Forholdene som de allerede var i det her skildrede Tidsrum — delvis i hvert Fald — og gengives derfor her. Den ene Plan (muligvis Kopi af en ældre) viser hele Tilliggendet til Prinsens Gaard og stemmer ganske godt med Matriklen 1688, den anden indskrænker sig til Gaard, Haver og Fasaneri, men er til Gengæld meget omhyggelig opmaalt og nøjagtig udført i alle Enkeltheder, rimeligvis af Scheel selv. Ens for dem begge er Beliggenheden af de smaa Haver, ligeledes »Prinsens Vej« og Fasanhaven — kun de mellemliggende Anlæg, »den nye Have« og »Skovhaven« som Tømmermanden kalder den, er forskellige. Men de to Fiskedamme og Fontænen er sikre nok og forekommer paa samme Plads i begge Tegninger, og i det store og hele har Haveanlægene antagelig i Virkeligheden set saaledes ud som den formentlige Scheel'ske Opmaaling viser det, lige indtil den store Udvidelse i Slutningen

PRINSENS GAARD MED TILLEGGENDE JORDER

Syd opad. Husene i Hollændergaden, til Dels ogsaa Vejene
paa Terrænet, er senere indtegnet. Stadsarkivet.

OPMAALING AF PRINSENS GAARD OG HAVER OMKR. 1697

Den nederste Plan ligger i Fortsættelse af
den øverste, Syd opad. Hærens Arkiv.

af Halvfemserne. »Prinsens Vej« danner Aksen i Anlægget, den ligger i Øst til Vest, fra Hovedbygningens Indkørselsport gennem Alleen til Fasanhaven. Syd for Gaarden ligger de smaa Haver, Vest for ligger den nye Have og Skovhaven. Man vil bemærke, at der er skabt Udsyn fra Fuglehuset og Prinsens Kabinet gennem den nye Have og at dette Vue er videreført hinsides Fiskedammene ved en Udhugning gennem Skovhavens Kvadratur. Denne Foranstaltning ser unægtelig ud som Lapperi paa et oprindeligt strengt symmetrisk Hele. Ogsaa Gaardens Grundplan og Indretningen af de gamle Haver stemmer overens med foreliggende Efterretninger — medens en anden flere Steder i Litteraturen om Frederiksberg gengivet Grundplan maa være et Forslag til Nyordning afpasset efter Planerne til Frederiksberg Haves Anlæg. Denne sidste Grundplan findes vedføjet det følgende Afsnit (Side 148).

— — —

I Januar 1690 døde den betroede Fuglevogter Johan Tántzer og Prinsen bekostede Begravelsen. Han kom til at hvile ved Ny Amagers Kirke og er vel nok den første af de mange Berømt-heder, der fandt et sidste Hvilested paa den senere Frederiksberg Kirkegaard. Dog — om han just kan siges at høre til Berømt-hederne, er maaske tvivlsomt, men en vældig Jæger var han. Herom bærer et stort Pragtværk i Folio fra hans Haand »Der Dianen hohe und niedere Jagtgeheimnüz« tilstrækkelig Vidne. Første Del (1682) er dediceret Kongen, og indeholder en Karakteristik af alle Dyr der gøres Jagt paa, lige til Bjørne og Ulve, anden Del (1686) er tilegnet Kronprinsen og er en udførlig Beskrivelse af Datidens Jagtmetoder. Værket er rigt illustreret, første Del med ret tarvelige Kobbere, medens Stikkene i anden Del er af langt højere Kvalitet og alle udførte af Fred. Ernst Wedel — en af de Kunstnere, der gennem flere Aar arbejdede paa Prinsens Gaard.

Man synes nu foreløbig at være falden til Ro paa Gaarden i Ny Hollænderby. Prinsen brugte mange Penge til personlig Luxus, næsten flere end han ofrede paa sin Gaard, men endnu i 1691 havde man dog Anvendelse for Byggematerialer og der

sysledes bestandig med Fontæner og Vandleddninger. Prinsens Interesse for sin Landgaard og det lille Samfund, hvis Midtpunkt den var, kølnedes ikke, og han følte sig bestandig nær knyttet til Hollænderbyen — hvert Aar plejede han at skænke Kirken paa Ny Amager to store Vokslys paa tilsammen 1 Lispund. Men han var aabenbart optaget af Planer for den nærmeste Tid af anden Art. Den 8. Jan. 1692 tiltraadte han sin første Udenlandsrejse, der over Tyskland gik til Italien og hjemover gennem Frankrig og Holland. Navnlig gjorde Rom og Venezia stærkt Indtryk paa ham — ikke blot de skønne ranke Venezianerinder, der erobrede den unge Fyrstesøns ubefæstede Hjerte, ogsaa Kunsten i sin frodige Renæssanceudfoldelse bjergtog ham. Han ejede ikke Bedstefaderens Interesse for Videnskaben, men til Gengæld var han i Besiddelse af god Smag og vaagen Sans for det skønne, navnlig i Arkitektur og Havekunst. Den havde allerede manifesteret sig paa hans egne Enemærker i Ny Hollænderbyen. Han rejste naturligvis særdeles standsmæssig som den unge gavmilde Fyrstesøn han var; baade Deputatpenge og de særlige Rejseressourcer, som han fik af sin Fader — der i de onde Efterkrigsaar havde lært at spare — gik med og mere til endda, saa der blev ikke meget tilbage til Gaarden derhjemme. Kongen maatte træde til og bestride Udgifterne baade til de ostindiske Ræves og Fuglenes Underhold, og hvad der ellers kunde forefalde af Udgifter til »Smaatøj« mens Ejermanen var borte.

I April 1693 var han atter hjemme, og hans korte Rejse til Tyskland i Eftersommeren 1695 havde det særlige Formaal at fæste en Brud. Det blev den meklenborgske Prinsesse Louise og Brylluppet blev under stor Pragtudfoldelse fejret paa Københavns Slot 5. Decbr. 1695. Samme Foraar havde Kronprinsen afsluttet sin Ungkarletid ved en Fest paa Ny Amager, som der længe gik Ry af. I Forening med Broderen Prins Kristian havde han paa sin Moders Fødselsdag den 27. April arrangeret en pragtfuld »Karrusel« paa Ridebanen til Forældrenes Ære — et af de gamle Ridderspil, som Renæssancetidens Hoffer havde taget op igen. Prinserne anførte selv de to Partier i Turneringen, hvis Deltagere var klædte i gyldent skrammererede Kjortler og med

vajende Plumager paa Hattene. Rigets højeste Dignitarer var Dommere og Sejrherrerne belønnedes med kostbare Præmier, bl. a. en Kaarde med Guldfæste og en Ridehest. »Det ganske Hof blev siden paa Prinsens Gaard magnifique trakteret« — som det hedder i et udsendt Flyveblad — »og ved hver Skaals Drikken blev Stykkerne [hvilket vil sige Salutkanonerne], som paa Banen var plantede, lønbrændt«. Til Minde om denne storstilede Hof-fest blev der endda slaet en Medaille.

Sligt kostede naturligvis Penge, men den unge Kronprins saa stort paa det og øste ud med rund Haand. Naar Riegels i sin »Fierde Friederichs Historie« fortæller, at Kongen holdt ham saa knapt, at han end ikke kunde bygge »en taalelig Indkørsel« til sin Gaard, saa er der nok noget om det, men Forfatteren ved ikke rigtig Besked om Tingene alligevel — her som andet Steds i sit Værk. Trods de daarlige Tider spædte Kongen til af Statens Kasse for at klare hans Udgifter. I 1697 lod han Rentekammeret betale Sønnens Gæld for Aarene 1690-96 med 17016 Rdr. 80 β dansk — et meget betydeligt Beløb efter Datidens Forhold. Kreditorerne trængte paa og Gælden maatte betales. Det var særlig Kræmmere i København og Hamborg, der havde større Beløb til gode — Penge der var gaaet til Pynt og personligt Udstyr, Baand og Galoner etc.: derimod var det kun Smaasummer han skyldte Bygningshaandværkerne — de Poster har han aabenbart klaret først og ladet de rige Kræmmere vente. Der var dog ogsaa 3000 Rdr., som han havde laant af den kgl. Køkkeninspektør Christen Nielsen, i disse Aar tillige Teglværksejer i Vedbæk, og det er muligt, at denne paa en eller anden Maade var interesseret i Prinsens Byggeri. Alt dette blev imidlertid bragt ud af Verden, Køkkenmesterens Fordring ved en kgl. Obligation, og faa Aar efter var Prinsen som Konge selv raadig over sine Finanser.

Heller ikke Prinsens Giftermaal mindskede hans Interesse for Gaarden paa Ny Amager — tværtimod øgedes den Aar for Aar. Efter sin Frierfærd til Tyskland 1695 tog han først ind paa sin Lystgaard, inden han fortsatte Rejsen til Jægersborg, som i disse Aar var den foretrukne Sommerresidens. I Foraaret 1696, faa Maaneder efter Brylluppet slog de nygifte sig ned paa Ny Amager

i »den angenehme Maj-Maaneds-Tid«, og samtidig begyndte en større Istandsættelse af Hovedbygningens Sal, der blev nygibset og betrukket med Tapet for at den kunde staa fin til senere Besøg. Chr. Nerger modellerede to Søkør (Wasser-Ochsen) i »Pousser-Huset«, et Lysthus ell. lign., der ikke tidligere omtales, og i Haven blev Skulpturerne nymalede — de fleste var nemlig kun af Træ; Væksthuset forsynedes med Jernovn, Menageriet blev sat i Stand og i de følgende Aar udvidet til en hel lille zoologisk Have, indhegnet med Gitter og Staaltraadsnet, hvori der baade var Bjørne og Rensdyr.

Kronprinsen tænkte nu for Alvor paa en Udvidelse af Haveanlægene — de blev for smaa og indestængte til de store Hofsteder, der begyndte at florere paa Ny Amager. Kongens Fødselsdag 15. April 1697 blev fejret her ved et stort Gæstebud; Udsigten fra det kongelige Taffel var »gennem en Allé af Figentræer og Statuer paa en Kaskade som nedstyrtede fra et højt Lysthus« og »paa venstre Haand musicerede nogle Søguder i en illumineret Grotte«. Et saa eksotisk Paafund lod sig næppe sætte i Scene i Haven i det tidlige Foraar, og har utvivlsomt været arrangeret indendørs — rimeligvis paa selve Taffelbordet — men det var ellers den Slags der hørte til som Baggrund for Baroktidens store Havefester. Haverne var derfor her som paa andre store Lystgaarde en meget væsentlig Ting. Prinsen havde set mange skønne Bygværker og prægtige Haveanlæg i Italien og Frankrig, baade Villa d'Este i Tivoli og Ludvig den Fjortendes Versailles, og disse Indtryk gav ham Impulser til nye Foretagender, først og fremmest at skabe en kongelig Have af anselige Dimensioner til den lille Gaard, han op gennem sine første Ungdomsaar havde faaet kær.

Det begyndte med at han købte en Del af Amagerbøndernes Mark (Juli 1696), hvortil Aaret efter (Juli 1697) lagdes Skulten Claus Isbrandtsens Gaardspart, som erhvervedes dels for Penge dels for Vederlag i Jord — altsaa ved en Slags Udskiftning Parterne imellem. Skultens Gaard laa nærmest op mod Prinsens Hovedbygning, med nogle Stalde og Udhuse imellem, og den var gaaet op i Luer under Ildebranden, medens Prinsens Gaard skaa-

nedes; Skulten købte forøvrigt kort efter en anden længere nede i Byen paa samme Side af Gaden. Det var de første Arealer, Kronprinsen erhvervede til sit udvidede Haveanlæg, men allerede paa dette Tidspunkt, umiddelbart efter Byens Brand, var det bestemt, at Hollænderbønderne skulde afgive deres Jorder, saa det var let at indtage af de kgl. Hømarker hvad man yderligere fik Brug for til de nye Anlæg.

I det tidlige Foraar 1697 gik man i Lag med Arbejdet under Ledelse af Ingeniørkaptajn Scheel. Det første Anlæg af den senere Frederiksberg Have blev saaledes til under hans Ledelse, og der er ingen Tvivl om, at han ogsaa havde sin Andel i Planlægningen. Han dirigerede og havde Tilsyn med det store Opbud af Soldater, der gennem Aarene 1697-98 Uge efter Uge, fra tidligt Foraar til langt ud paa Høsten, arbejdede ved Prinsens Gaard. Den 29. Juli 1697 var Kongen i egen Person derude for at se paa Arbejdet. Det var Mandskab fra Kronprinsens Regiment (altsaa Prinsens eget) og fra Sjællandske Regiment, og Antallet svingede i den Tid der kunde arbejdes omkring 300 Mand. Prinsen var aabenbart vel fornøjet med Scheel, som til Nytaar 1698 indkasserede et stort Gratiale. Ved samme Tid er han kommen i Forbindelse med Ernst Brandenburger (eller »Branburger« som han selv skriver sig), der i Septbr. 1697 fik udbetalt en første Afregning paa 500 Rdr. paa sin første Kontrakt for Arbejder ved Prinsens Gaard.

Scheel og Brandenburger blev paa den Maade knyttet til Frederiksbergs Slots og Slotshaves første Oprindelse. Hans Heinrich Scheel (1668-1738) er allerede nævnt i foregaaende Afsnit, men tidsmæssig optræder han her for første Gang i Frederiksbergs Historie. Han var da en ung Mand, blot nogle Aar ældre end Kronprinsen, og Søn af en Voldmester eller Ingeniør. Efter eget Udsagn kom han i militær Tjeneste omkr. 1685, nævnes 1687 som Underkonduktør og avancerede siden støt til Konduktør (1690) og Overkonduktør (1694). I Slutningen af 1696, ikke tredive Aar gammel, blev han udset til Lærer i Fortifikation ved det ridderlige Akademi (Landkadetakademiet), hvilket viser, at han var en Mand med udpræget Færdighed i sit Fag. Anlæg af

større Haver var i Slægt med Fæstningsbyggeriet — Henrik Ruse (Rysensteen) anlagde baade Kastellet og Haverne ved Dronninggaard — saa det var kun naturligt, at Prinsens Øjne ved Anlægget af sin nye Have faldt paa den dygtige unge Lærer i Befæstningskunsten. For sin Virksomhed ved Akademiet fik han (Jan. 1697) Titel af Kaptajn, men vedblev at være Overkonduktør indtil Decbr. 1699, da han fik Bestalling som Ingeniør-Kaptajn. Iøvrigt endte han som Generalløjtnant.

Ernst Brandenburger var heller ikke nogen almindelig Murermester og fortjener næppe den Despekt, han undertiden behandles med. Han var Bygge-Entreprenør i stor Stil, endda med eget Teglværk efter at han Aar 1700 havde overtaget Køkkeninspektørens Brug i Vedbæk. Og han var mere end det — han var kgl. Embedsmand. Den 9. Juli 1698 gav Kristian den Femte ham Bestalling paa »at være Vores Entreprenør ved Vores Bygninger udi Vort Rige Danmark, saa og tillige at hannem maa være tilladt particulier Arbejde enten overhoved eller stykvis at entreprenere og antage, og ved al samme Arbejd, som det i en eller anden Maade kunde forefalde, Svendene og andre der til behøvende Folk, som han dem bedst enten her eller fra andre Steder kan bekomme, ubehindret at holde«. Han hørte saaledes til den kgl. Bygningsetat og fik Løn efter Reglementet som andre Embedsmænd, men havde ved Siden af Ret til fri Virksomhed. I 1704 (6. Maj) forfremmedes han til kgl. Bygningsinspektør og kom dermed paa lige Fod med den nedenfor nærmere omtalte Johan Conrad Ernst, der 14. Oktbr. 1693 havde faaet Bestalling som kgl. »Bygningsmester« i København. Brandenburger forblev i Embedet til sin Død 1713.

Han synes at have begyndt sin Virksomhed for Hoffet og Staten paa Prinsens Gaard, hvor han havde overtaget de fleste større Byggearbejder, navnlig Murer- og Tømrerarbejdet, i samlet Entreprise, i Stedet for, at man tidligere traf Aftaler med de enkelte Haandværkere. Hans første Kontrakter fra 1697-98 gjaldt næppe andet og mere end Forbedring og Fornyelse af Husene i Gaard og Have og de Forandringer, som de nye Haveanlæg førte med sig. En af disse Kontrakter, dateret 1. Febr. 1698, angaar

»etwas so in den Garten bey Walby aufgesetzt werden sollte«, men indeholder intet om Slotsbygning paa Bakken. Men i Foraaret 1699 var der taget Beslutning om ogsaa at opføre en ny Hovedbygning, og denne Opgave kunde Kronprinsen ikke magte paa egen Haand. Kongen maatte træde til og bevilgede 25. Marts 1699 Sønnen 14000 Rdr. af sin partikulære Kasse, »zu dem Bau des Hauses Friedrichsberg«. Det er første Gang dette Navn forekommer, og der er næppe Tvivl om, at det er Kongen, der har opkaldt det nye Slot efter sin Søn og Tronarving. Fem Maaneder efter døde han (25. Aug. 1699), men da var Forberedelserne til Opførelsen af det første Frederiksberg Slot allerede i fuld Gang.

II. FREDERIKSBERG SLOT OG HAVE

Hvorledes disse Haveanlæg og Byggearbejder udvikler sig i deres første Oprindelse, er ikke let at efterspore. Overgangen fra Prinsens Gaard og Have til Anlægene ved Slottet og dets Opførelse paa Solbjerget markeres ikke ved noget skarpt Skel, da det er de samme Lokalteter paa forskellige Udviklingstrin; men tillige skifter Planerne idelig Karakter, da Prinsen aabenbart ikke paa Forhaand har været enig med sig selv om, hvorledes han vilde have det. Det gik her som saa ofte med den Slags Byggeri *con amore* — der kom bestandig Ændringer og Forbedringer til. I Foraaret 1697, da Prinsen begynder Arbejdet paa de store Haveanlæg, er der som sagt ikke Tale om noget Slot eller overhovedet om nogen ny Hovedbygning — det drejer sig blot om at skaffe mere Have. Haverne til Prinsens Gaard laa da hen som Opmaalingen Side 115 viser det, for de største Anlægs Vedkommende med Hovedaksen i Øst til Vest som en naturlig Forbindelseslinje mellem Gaarden og Fasanhaven. Men i Aug. 1697, da Scheel udarbejdede sin Plan til Hollænderbyens Regulering efter Branden, er Aksen i det nye og meget større Anlæg lagt om i Syd til Nord, saaledes at Hovedalleen munder ud i den nuværende Andebakkesti, hvorved en Del af Teglværkets Grund

maa inddrages under Kronprinsens Have. Men endnu kun paa Papiret — man er ikke naaet stort længer end til Forberedelserne.

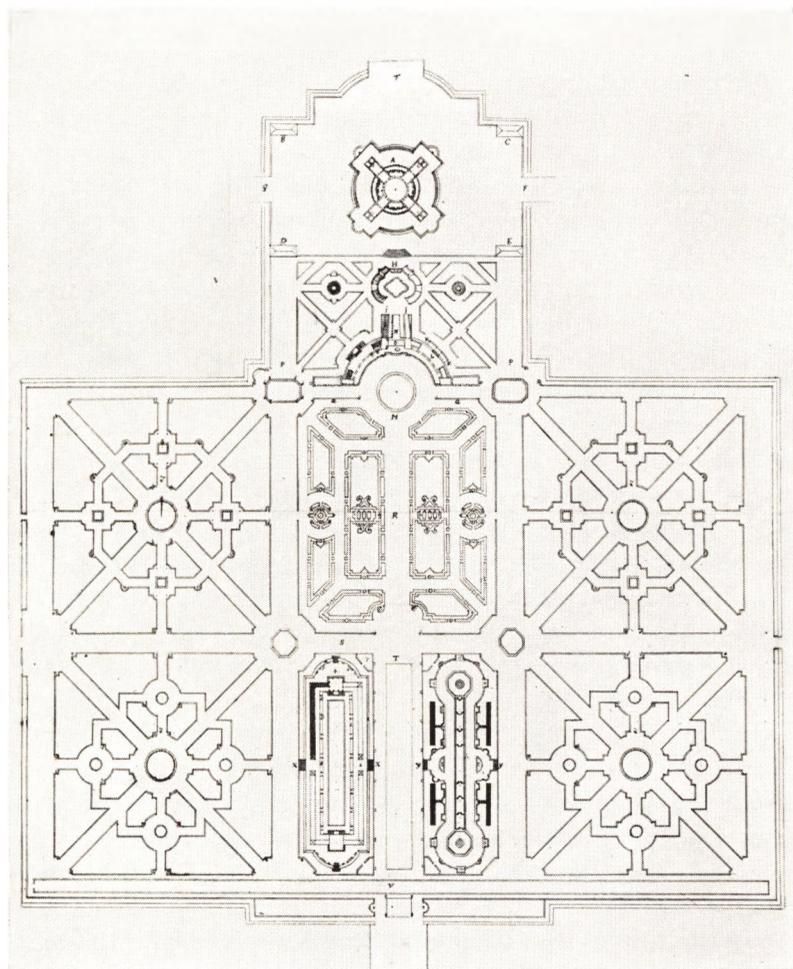
Grunden til denne Ændring maa søges i den yngre Nicodemus Tessins Mellekomst. Æren for at have paavist hans Medvirkning ved Frederiksberg Slots og Haves første Anlæg tilkommer den svenske Kunsthistoriker Ragnar Josephson — til Trods for, at Tessins Udkast til Haveanlægget med en udførlig Beskrivelse (hvori hans Navn udtrykkelig anføres) fra gammel Tid har ligget upaaagtet i vore egne Arkiver. Tessins Anvisninger fik dog kun Betydning for Anlæggets Hovedtræk, hverken Haven eller Slottet kom til at se ud som han havde tænkt sig. Denne betydelige Kunstner, hvis Minde navnlig lever i det pompøse Stockholms Slot, stod netop i de Aar i nær Forbindelse med det danske Kongehus. Efter Sophie Amalienborgs Brand 1689 bestemte Kristian den Femte sig for Opførelsen af et nyt Kongeslot paa denne Plads, og overdrog Tessin at give Forslag dertil og lade udføre en Model; fra Juli 1694 til Maj 1696 fik han for dette Arbejde udbetalt omkr. 5500 Rdr., og i Efteraaret 1696 sendtes den unge kgl. Bygmester Joh. Conr. Ernst til Stockholm for at afhente Modellen, der var meget kunstfærdig udført og i stor Maalestok — over 6 m lang.

Den var imidlertid endnu ikke færdig, og Ernst forblev i Stockholm Vinteren over for at sætte sig ind i alle Enkeltheder under Tessins egen Vejledning, da denne ikke selv kunde tilse Slottets Opførelse i Danmark og derfor maatte have en Mellemand, som nøje var inde i hans Planlægning af det store Bygværk. Den unge danske Bygmesters Belæring blev for saa vidt ufornøden som Tessins Kongeborg aldrig blev til Virkelighed, men at han modtog Impulser og høstede Belæring i sit Samvær med den store svenske Arkitekt er kun naturligt. Hans Ophold i Stockholm fra Oktbr. 1696 til Maj 1697 fik derimod direkte Betydning for Kronprinsens Haveanlæg paa Ny Amager. Omkring Aarsskiftet kom man nemlig i Tanker om at spørge Tessin til Raads, og gennem Prinsens Kammerjunker og nære Ven, Ulrik Adolph Holstein, den senere Storkansler, fik han straks efter Nytaar tilsendt en Haveplan med Anmodning om at udtale sig

om den. Vi kender ikke denne Plan, men den maa have omfattet største Delen af Gaardens Jordtilliggende og med Valby Bakke inddraget i Anlægget, thi her oppe paa Toppen var projekteret en Pavillon. Nogen ny Hovedbygning var der stadig ikke Tale om. Ernst kan i hvert Fald ikke have været Mester for dette nye Projekt, da han sad i Stockholm, saa man ogsaa her nærmest maa gætte paa Scheel.

Tessin kasserede den imidlertid og gik selv i Lag med den taknemmelige Opgave. Terrænforholdene, og navnlig den høje Bakke med de vandrige Enge ved sin Fod, lovede udmærkede Resultater for et Haveanlæg i Le Nôtres Versailles-Stil med Kaskader og Vandspring og pragtfulde Vuer. Selv kendte han lidt til Egnen fra sit sidste Ophold i Danmark nogle Aar forinden (1694) og Ernst kunde mundtlig give ham nærmere Besked om Stedets Situation og Beliggenhed. I et Brev fra Slutningen af Januar 1697 udbad Tessin sig yderligere Oplysninger og udtalte sine Tanker og Ideer om det nye Anlæg. Først hævdede han, at »la vue principale«, d. v. s. Anlæggets Hovedakse, burde udgaa fra Bakken, saa man maa antage, at den gamle Akse i Øst-Vest er opretholdt i den Haveplan, han fik tilsendt. Dernæst vilde han vide, hvor stort det Hus paa Toppen skulde være, og om det var nødvendigt, at det fik den ottekantede Form som vist paa Planen — hvoraf ses, at det var en Pavillon eller Lysthus Prinsen havde tænkt paa. Endvidere om der skulde være Terrasser op ad Bakkens Sider, thi det vilde være ubekvemst ikke at kunne køre op til Bygningen, om Vejret var daarligt — hvoraf ogsaa ses, at Talen ikke kan være om nogen ny Hovedbygning, hvortil man i alle Tilfælde maatte have Tilkørsel. Og endelig forskellige Spørgsmaal: om Fontæner og om Tilstedeværelse af saa store Engdrag, at man deraf kan skabe Kanaler, om der er Skov som skal kappes etc., og slutter saa med endnu en Gang at fastslaa, at Haven utvivlsomt vil gøre sig bedst, om Hovedaksen udgaar fra Bakken, dog saaledes, at Alleen fra Gaarden til Fasanhaven opretholdes som Tverakse og beplantes paa begge Sider uden at afbrydes. Det er et Rudiment fra den gamle Have, som man har ønsket bevaret.

Tessin fik de ønskede Oplysninger omgaaende — der var ingen Tid at spille, Mandskabet stod færdig til at gaa i Lag med Arbejdet saa snart Frosten gik af Jorden. Midt i Marts er Tessin færdig med sit Projekt og i April bliver det afleveret i København. Forslaget er i den store Stil, udformet af en Kunstners Haand. Hele det vældige Areal optages for største Delen af fire Busketter eller Labyrinter i fransk Stil, der maaler næsten 300 Alen i Gennemsnit og altsaa — som Tessin selv siger — er paa Størrelse med de største i Versailles. Ind mod Hovedalleen ligger to Broderiparterrer (lave Kunstbæde, indrammet af Grønsvær), der uhindret giver Udsyn over hele Havens Længde, betragtet fra Bakkens Top, og fra hvis Midte man kan se gennem de fire store Busketters Tver- og Diagonalalleer. At skabe saadanne Vuer var Kendetegnet paa den store franske Havekunst. Paa den anden Side af den 20 Al. brede Tveralle («Prinsens Vej») fortsættes Broderiparterrerne af to lave Busketter, der er særlig indhegnet til Herskabernes private Brug og hvor Havens Skulpturkunst er samlet. Hovedalleen Syd til Nord er her ikke mindre end 55 Al. bred med et »Tapit vert« i Midten, 30 Al. bredt og 230 Al. langt, og garneres af Statuer paa Piedestaler, hvoraf Tegningen viser otte paa hver Side. Buskettet til Venstre bestaar af et hævet Midtparti, en Slags ophøjet Promenade med Løvhytter og Buegange, nedenfor er der Fontæner, smaa Kaskader og en Kanal, øverst i Rundingen to Buffetter, saa der kunde souperes i det frie — og heller ikke er en »petite retraite« forglemt i det ene Hjørne. Buskettet til Højre er derimod helt og holdent viet Skulpturen — Billedhuggerarbejderne staar her i deres Nicher, omgivet af Vand-Pyramider, Kaskader og Kanaler. Nederst i Haven (mod Bredegade) løber i hele dens Bredde en indhegnet Bane til Mail-Spil, af samme Udstrækning som den i Haven ved Enghien, den berømte Badeby ved Paris. Dette krocketlignende Boldspil var meget yndet i Datidens fine Verden og kendtes ogsaa herhjemme; i Haven til det ældste Frederiksdal var mange Aar forinden en særlig dertil indrettet Plads. Størst Vanskelighed har Tessin haft med at faa Skik paa Terrænet op mod Pavillon, Siderne af den stejle Valby Bakke. Her foreslog han

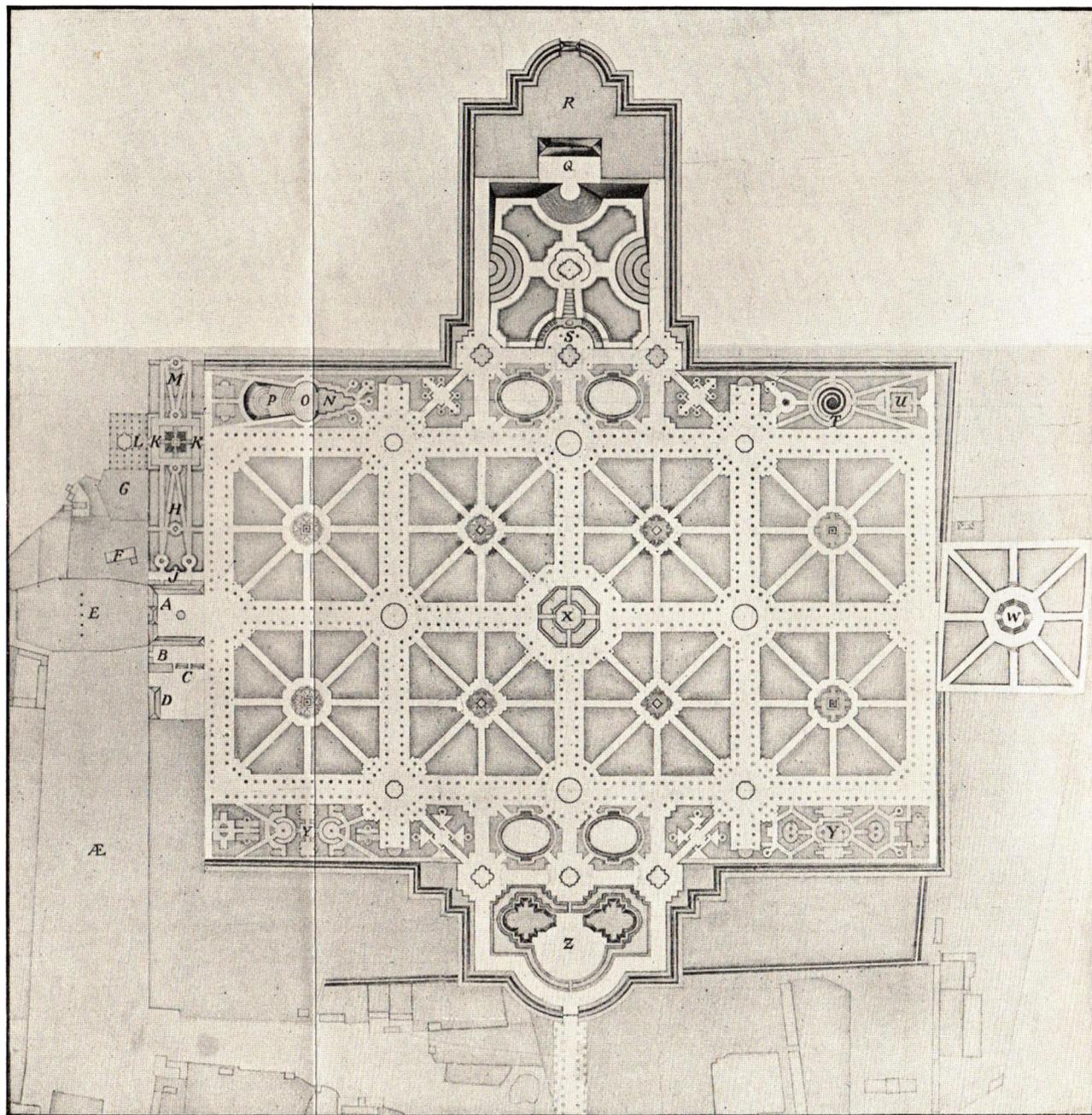
TESSINS HAVEPLAN
Tegning i Hærens Arkiv.

et meget indviklet System af Trapper og Kaskader, og nedenfor var anbragt Havens store Fontæne med en Grotte bag. Som Skik var i Datiden skulde ikke blot hele Anlægget, men ogsaa de enkelte Busketter indhegnes af lavt Plankeværk, thi det var Tessins — og ligeledes Kronprinsens — Mening, at Anlægget, og

navnlig de fire store Busketter, skulde være tilgængelig for Almenheden.

Projektets Afhængighed af Le Nôtre og Versailles er iøjnefaldende, men dets Storladenhed imponerer. Tessin har søgt at skabe en i Sandhed kongelig Have i Smag med de berømteste i Europa, et Anlæg der skulde overgaa Rosenborg Have, som paa dette Tidspunkt var i fuldt Flor, men anlagt uden egentligt System. Skønt Projektet ikke kom til Udførelse, fik det dog sin store Betydning for Kronprinsens nye Have, først og fremmest derved, at Hovedaksen lagdes om i Syd til Nord. Som Terrænet skikkede sig var det iøvrigt den eneste mulige Løsning. Med Valby Bakke som point de vue var Udsynet nok saa pragtfuldt som i Versailles, hvor Afslutningen af Tapit vert gaar over i Mark og Skov. Her var ingen Skov, men Serrislev gamle Bymarker med græssende Kør og yderst ude det blaa Sund — og Udsigten hindredes den Gang ikke af nogen Bebyggelse. Men der var ogsaa et andet Udsyn fra Bakken, ind over Vesterfælled mod Hovedstaden med dens irgrønne Taarne og røde Tegltage, der var lige saa imponerende, og Tessin forstod meget vel, at heri laa en Vanskelighed, naar Arealerne bag Prinsens Gaard skulde benyttes, og forsøgte paa anden Maade at raade Bod derpaa.

I Detaillen gik man imidlertid helt bort fra Tessins Projekt. Vi ved ganske nøje, hvorledes Kronprinsens Have fra sit første Anlæg saa ud, og kan konstatere, at den i det store og hele bevaredes i sin oprindelige Skikkelse gennem hele det attende Aarhundrede. Den Haveplan, der førtes ud i Virkeligheden, findes vedføjet som Bilag. Den foreligger i to, paa Terrassen nær ganske ens Udfærdigelser, medens en tredje mangler det aftrappede halvrunde Anlæg helt mod Nord (ved Bredegade) og derved nærmer sig mere til Tessins oprindelige Forslag; det maa formentlig være den ældste. Alle stammer de dog fra 1697, efter at den svenske Bygmesters Plan var kommen til København, og skal man gætte paa Havearkitekten, bliver det atter Scheel. At denne Plan virkelig kom til Udførelse ses deraf, at den stemmer med Häussers og Thurahs Opmaalinger fra 1740erne, blot er Terrassepartiet paa Bakkeskrænten anderledes. At dette Parti i

DEN ENDELIGE HAVEPLAN

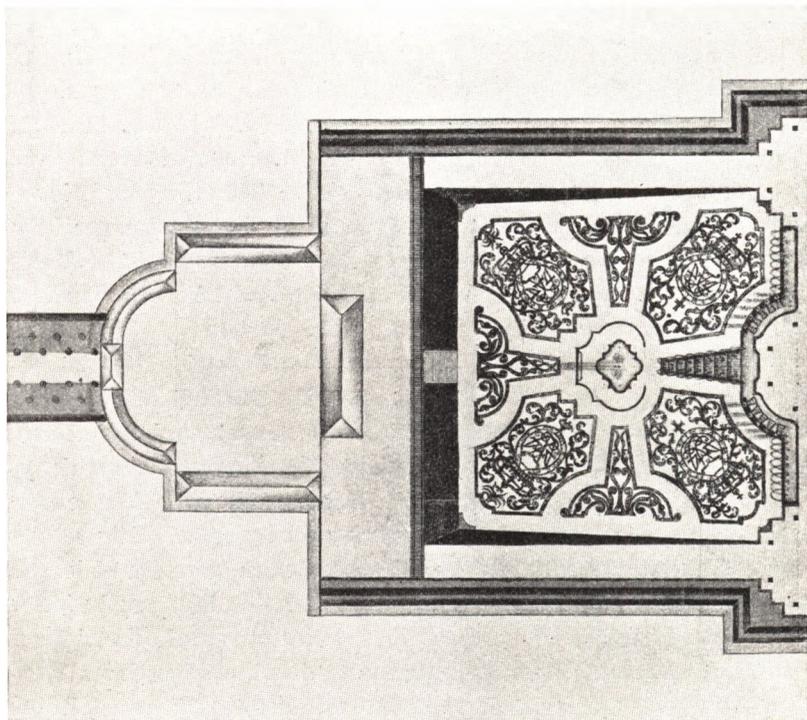
Original i Hærens Arkiv. Som alternativ Plan til Terrassepartiet er det Side 128 gengivne Udkast paaklæbet. Beskrivelsen efter en i Tøjhusmuseets Kortsamling beroende Rentegning af Planen, der ogsaa har et afvigende Terrasseparti.

- A. Den gamle Bygning, hvori 12 Værelser for Herskabet og 13 for Betjentene.
- B. Gartnerhus.
- C. Plads og Huse for de engelske Jagthunde.
- D. Stald til 24 Jagtheste.
- E. Ridebanen.
- F. Kirken.
- G. Melonhave.
- H. En lille Blomsterhave.
- I. Tre Væksthuse.
- K. Plads og Huse for sjældne Fugle og Dyr, i Midten et Lysthus paa en beplantet Høj.
- L. Plads for sjældne Høns, Ænder, Svaner og Duer.
- M. Græsklædt Plads for »wilde Thiere« saasom Hjorte og Raadyr.
- N. O. P. Teaterplads: N. Scenen, O. P. Tilskuerplads og Loger.
- Q. En ny Bygning (»ein neues Gebäue«), der kommer til at ligge paa en 30 Al. høj Bakke.
- R. Plads for Vogne og Tjenerskab.
- S. Blomsterkvarterer og to ovale Damme.
- T. En Bakke med Sneglegang eller Snekkebjerg (»ein Berg vor grosse Schnecken«).
- U. Indhegning for Fugle (»Vogelhered«).
- W. Fasanhaven.
- X. Øen.
- Y. Pladser, hvortil Publikum henvises, naar Herskaberne opholder sig i Haven.
- Z. Kaninplads og Kaninbjerg (☉: Andebakken).
- Æ. Gaden i den afbrændte Hollænderby.

Mellemtiden er omlagt maa man antage. Ogsaa Tessin havde som sagt haft Vanskelighed ved at finde en god og enkel Løsning her, og der foreligger endnu fire (eller rettere fem) forskellige Udkast foruden hans. Et af dem — med Navnetræks-Rabatter, Fontæne og høj Kaskade — har saa stor Lighed med Marselius' bekendte Stik fra 1718, at man i det oprindelige Anlæg saa nogenlunde maa have fulgt dette Udkast og heri fraveget den samlede Plan. Iøvrigt giver Marselius ikke hele Haven, kun den Del der ligger nærmest neden for Slottet, og skønt hans Prospekt ofte er anset for fantasifuldt og uforstaaeligt, giver det utvivlsomt et ret paalideligt Billede af Havens øvre Del saaledes som den saa ud i den ældste Tid. Christoph Marselius, som Kongen 1704, samtidig med at Brandenburger blev Bygningsinspektør, gav Bestalling som kgl. Arkitekt («Voris Architecte»), maa ogsaa have haft et nøje Kendskab til den nye Slotshave, som endnu i de Aar var i sin Vorden.

I Stedet for de fire store Busketter, som i Tessins Udkast behersker Anlægget, er der i den endelige Plan anbragt otte mindre. Broderiparterrer og Skulpturbusketter er strøget, saaledes at hele Havens Midtparti er stærkt forenklet. Hovedalleen er smallere, Tapit vert savnes og Udsynet fra Bakken vil være begrænset, naar Haven en Gang vokser til. Man nøjedes med Udsigten fra den i Midten vandomflydte Ø, hvorfra man gennem Alleerne kunde se hele 16 Fontæner. Derimod var der lagt særlig Vægt paa at skaffe Plads til Fugle og Dyr, Prinsens gamle Kærlighed, og faa anbragt et Friluftsteater, hvor der kunde opføres Hofballetter og Komedier uden at ty til midlertidige Foranstaltninger som i 1688. Disse Anlæg anbragtes ved Havens sydlige Langside. Nærmest Valby Bakke ligger til Venstre i Planen Teaterpladsen med Scene, Parterre og Loger, til Højre et Snækehjerg og en Fuglegaard, og midt derimellem to ovale Damme omgivet af Blomsterparterrer. I Nord (nærmest Bredegade) er der to ensartet beplantede Anlæg, hvortil »partikulære Personer kan trække sig tilbage, naar Herskaberne er i Haven« — som det hedder i Beskrivelsen. Mellem disse er ligeledes anbragt to ovale Damme og Blomsterkvarterer, Magen til Anlægene ved

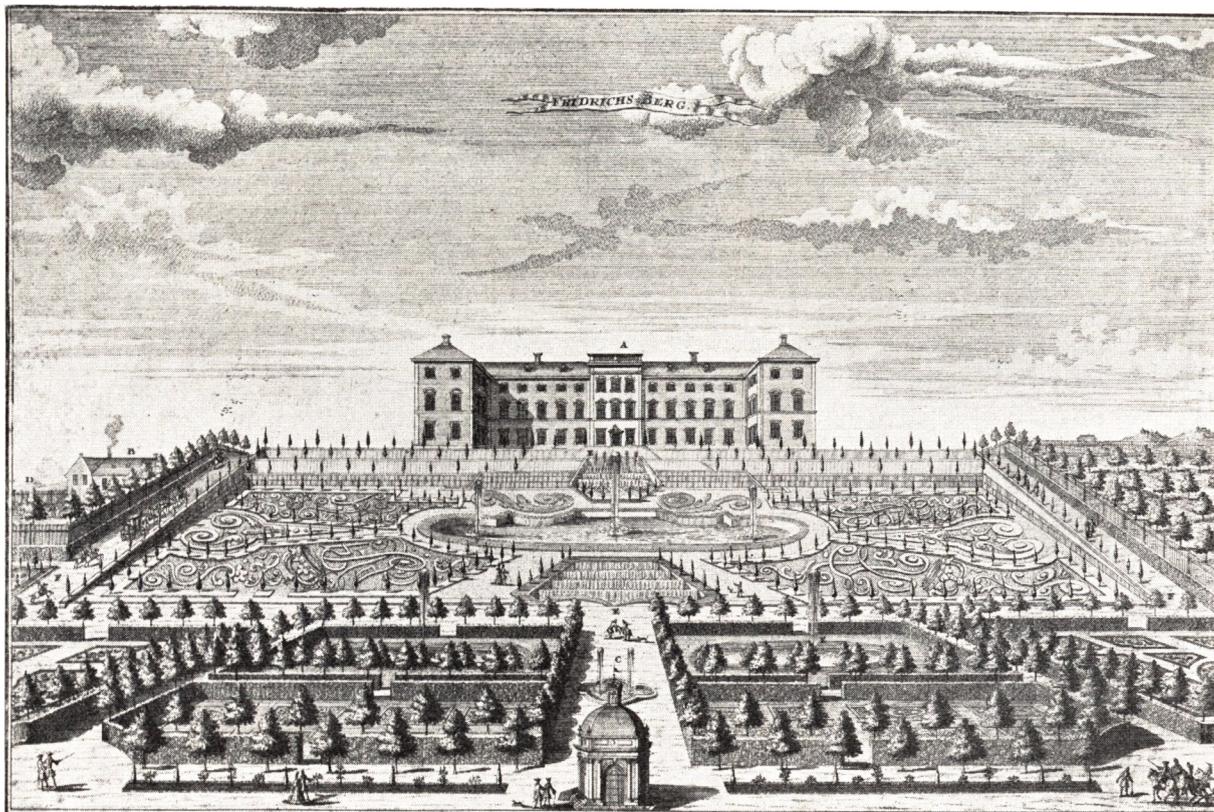
Teaterpladsen. Endelig er der længst mod Nord et udløbende halvcirkelformig afsluttet Parti, hvori en Høj omgivet af Vand, bestemt til Kaninholm. Den er endnu bevaret i den nuværende Andebakke. Kaninhaven med Kaninbjerget kunde da omdannes til Melonhave, og de mindre Haaver Syd for Gaarden foresloges

UDKAST TIL TERRASSEPARTI
Hærens Arkiv.

bevaret, væsentlig som Standplads for Fuglehuse og Indhegninger til Høns, Ænder, Svaner og Duer samt Menageri og Dyrepark. Fasanhaven blev opretholdt med sine Fasanhuse og sin Udsigtshøj i Midten.

Tessins Plan blev unægtelig forringet — det blev ikke den kongelige Pragthave i den store Stil, som han havde udstuderet

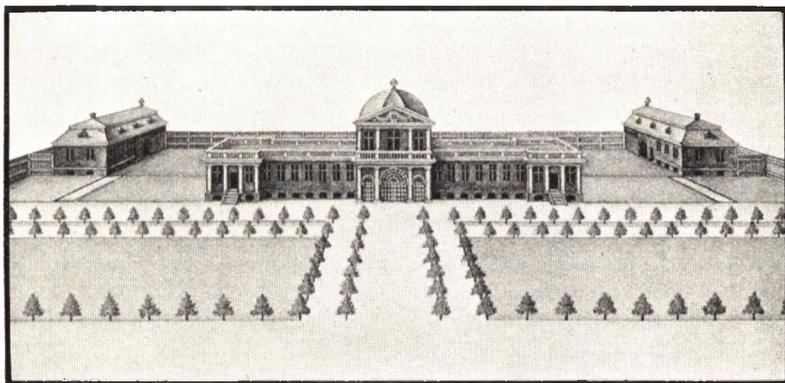
MARSELIUS' PROSPEKT AF FREDERIKSBERG 1718

A. Slottet, B. Stalde og Remiser, C. Pavillon »mitten im Garthen«, D. Lille Dyrehave, E. Kaskader og Fontæner, F. de to »Wege den Berg auff zu fahren«.

Prospektet viser kun Havens øverste Del; Pavillonen der havde sin Plads paa Øen i Havens Midte er trukket op i den øvre Del, formodentlig for at faa den med paa Billedet. Sml. Planen over Terrassepartiet paa modstaaende Side.

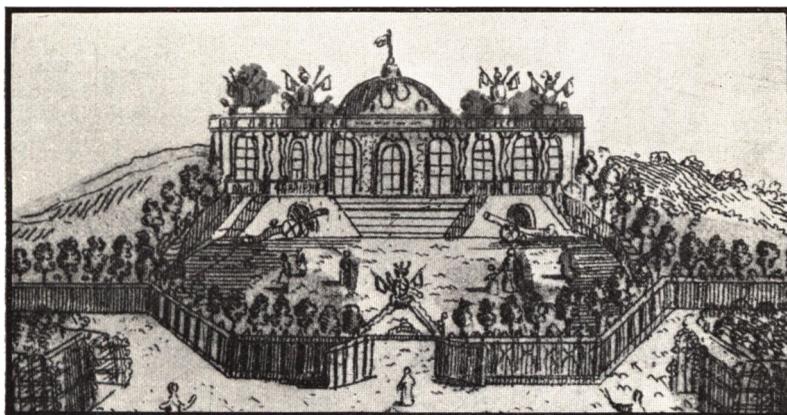
paa sine Rejser og som han havde haabet og ønsket at kunne skabe her i det høje Nord. Men der blev Plads i den til at p'øje Ejermandens Interesser og der er næppe Tvivl om, at Prinsen har haft sine bestemte Meninger om, hvorledes den skulde indrettes. Anlægningen i grove Træk stod som allerede nævnt paa i Aarene 1697-98. Det første Aar gik med de store Jordarbejder, som Terrænets Planering og Tilrettelægning nødvendiggjorde, med Gravning af Kanaler og Damme, Rendelægning til Fontænerne etc. I det tidlige Foraar 1698 var man naaet saa vidt, at der kunde paakøres Gødning, hvorefter man gik i Gang med Plantningen af de første 600 i Lybæk indkøbte Træer; om Efteraaret var tyve Mand i Færd med at plante et større Parti Linde fra Rostock, saaledes at Maleren næste Foraar kunde stryge 1000 store og 126 smaa Pæle til Støtte for de unge Træer. Anlægget blev dog først færdigt efterhaanden — større Indkøb af Træer fortsattes i de følgende Aar. Mest var det Lind og andre hjemlige Træsorter, men ogsaa mange fremmede Vækster fandt en blivende Plads i Kronprinsens nye Have. Der staar endnu nogle meget gamle Linde i Haven, men næppe fra den allerførste Beplantning. Gartner var i disse Havens første Aar Hans Henrik Bruhn. Den engelske Legationssekretær Vrigny, der besøgte den 1702, indrømmede at den var stor og vilde blive smuk, naar de endnu unge Træer voksede til, men der vilde gaa Aar, inden man kunde finde et skyggefuldt Sted. Hvad der iøvrigt interesserede ham mest var Kaninøen, fuld af Kaniner i alle Farver, og Fasaneriet med nogle smukke Arter, som Kongen havde faaet i Foræring fra Hertugen af Celle; fra Højen i Fasanhaven, beretter han, kunde man den Gang tælle 25 Landsbyer og Kirketaarne.

Heller ikke ved Pavillonen paa Bakken fulgte man Tessins Forslag, der unægtelig ogsaa var — som han selv udtrykte sig — »un peu bizarre«. Hans Forbillede her var Marly, det franske Lystslot nær Paris, der blev ødelagt under den store Revolution, og som han aabenbart mente nærmest svarede til Ønsket om en ottokantet Pavillon. Han regnede ikke med den jævne danske Bramfrihed og de herhjemme herskende beskedne For-

PROJEKT TIL PAVILLON PAA BAKKEN

Tegning i Hærens Arkiv. Pavillonen er vist med røde Mure, hvide Søjlepilastre, Balusterværk i hvidt og gult, blaa Kuppel; Udbygningerne røde med blaa Tage.

SKITSE TIL PAVILLON PAA BAKKEN

Tegnet af Roslin, rimeligvis efter et Udkast af Tessin.

Udsnit af et »Vue perspective du Chateau & du Jardin du Roy de Danemark à Copenhague«, stukket i Paris 1764.

dringer. Tessin tænkte sig en rund Bygning, 26 Al. i Diameter, med en stor Sal egnet til Baller og andre Festligheder, kuplet som en Dom, med fire Portiker og af to Etagers Højde. Ud herfra straaledede fire lavere Fløje med forskellige Appartementer, Kabinetter, Paaklædnings- og Soveværelser. Herskaberne skulde kunne overnatte paa Stedet, om Festerne trak ud. I Erkendelse

af, at det kun skulde være en Pavillon eller et »Maison de Plaisance«, havde han lagt Vægt paa at skabe en Bygning, der kunde være af god Virkning i Haveanlægget, navnlig paa lang Afstand, ved sin clair et obscur, sin Silhuet- og Kontrastvirkning. Derfor maatte den ikke gerne forhøjes til flere Etager, Kuppelen skulde tegne sig mod den blaa Luft. Og ved Fløjenes Anbringelse tog han mindre Hensyn til Lyset i Huset end til Udsigten, ikke blot ud over Haven men ogsaa ud over Hovedstaden, for paa den Maade at klare Vanskeligheden med Udsigt i to Retninger. I det hele opfattede han det som et Petit Trianon, blot en Prydbygning, et Anneks til den egentlige Hovedbygning. Og for dog at skaffe nødvendig Udenomsplads anbragte han fire særskilte Smaabygninger omkring Pavillonon, henholdsvis til Porthus, Køkken, Damefløj og Domestikbygning.

Tessins Forslag til Havepavillon tilfredsstillede imidlertid heller ikke — ogsaa Kronprinsen fandt Planen for bizar, og man eksperimenterede for at finde en bedre Løsning. Der foreligger Udkast til en Pavillon paa Bakken, hvori Kuppelsalen gaar igen, men kun med to Fløje i een Etage med Kælder og fremspringende Endepartier (se Side 131). Her er taget ganske særlig Hensyn til Udsigten, thi hele Taget er en Altan. Man erindre, at Kronprinsen ogsaa havde en Altan, endda med »Lustbetten«, paa sit Fuglehus. Mellem denne Bygning og en Pavillon paa et langt yngre Kobberstik, der viser et højst fantastisk Perspektiv af Frederiksberg Have, rimeligvis en Skitse af Tessin, der længe efter hans Død er omtegnet og stukket i Paris — er der en vis Lighed. Om Tessin har leveret varierende Forslag til Pavillonon, ved vi ikke, men det er ikke udelukket. Tegningen af den eenlængede Kuppelbygning er næppe hans egen, men tænkeligt er det, at den er udført efter hans Anvisninger. At den er vist i rød Farve, betyder intet — det var Sædvane at overmale Murbygninger den Gang for at skaane Stenene mod det variable og regnfulde danske Klima. Ogsaa Prinsens Gaard var oliemalet, og netop i rød Farve.

Medens man straks gik i Lag med Haveanlægget, hastede det ikke saa stærkt med Bygningen. Endnu i Foraaret 1699 var man

ikke naaet videre end til Forberedelserne. Man begyndte med at rejse en Teglovn paa den lerholdige Jord og indrette et Stenbrænderi med stor Arbejdsstyrke; den 14. Marts fik Teglmesteren udbetalt de første 80 Rdr. paa sin Kontrakt — og dermed begynder Udgifterne til Byggeriet. Men den første Sten blev først lagt efter Nytaar 1700. I Løbet af Sommeren 1699 indkøbtes Kalk og Stilladsbræder og hvad der ellers kunde blive Brug for, alt imedens Oldtids-Gravhøjene kørtes ud og »Bjerget« tildannedes for at passe ind i Anlægget. Paa alle Planerne findes Bygningen paa Bakken afsat som et rektangulært Hus, men det betyder næppe noget reelt — det er blot en Markering. Da Haveplanerne var færdige, var Overvejelserne om Husets Form næppe tilendebragt. Men de førte aabenbart til, at Planerne om dette »Maison de Plaisance« efterhaanden gled over til at blive Planer om en ny Hovedbygning med Bibeholdelse af Prinsens Gaard som en Slags Ladegaard eller Udbygning — saaledes som det ofte er Tilfældet paa en Landejendom, der forsynes med tidssvarende Beboelsesbygning. En medvirkende Aarsag hertil var utvivlsomt Omlægningen af Haveanlæggets Hovedakse, hvorved Prinsens Gaard kom til at ligge i en Udkant af Haven og ikke blev noget samlende Midtpunkt; og desuden var Forholdene paa Gaarden knebne og smaa trods de mange Forbedringer siden Kronprinsens Overtagelse.

Man er i vore Dage vant til at spørge om Arkitekten naar Talen er om et anseligt Bygværk, og man venter et stort Navn naar Talen er om et berømt Slot. Men Forholdene var anderledes for et Par Aarhundreder siden og Huset paa Valby Bakke var til at begynde med ingenlunde nogen Pragtbygning. De kgl. Bygmestre var i Grunden de eneste Arkitekter med Navn, ofte ogsaa kun af Navn, da de kongelige Bygherrer ikke sjælden viste en udpræget Trang til at gribe ind i Arbejdet. Andre Bygmestre har i vore Dage faaet Navn af Kunstnere, fordi man har gravet deres Navne frem i Arkiverne uden at kende noget til dem; Dieussart f. Eks., der byggede det første Sorgenfri, var kun en Altmuligmand, der endte som Materialskriver under v. Platen. Der var visselig ikke mange Tessin'er i Norden, men der var mange

udmærkede Haandværkere, navnløse men derfor ikke evneløse. Et Navn som Philip de Lange, der først er fremdraget i vor Tid, er et smukt Eksempel herpaa — flere af hans Bygninger indtager en fremtrædende Plads inden for det attende Aarhundredes Arkitektur. Det er derfor ikke helt uden Grund, at Kunsthistorikeren F. J. Meier har gættet paa Ernst Brandenburger som Arkitekt for »Huset Frederiksberg« i dets ældste Skikkelse, en Antagelse der efterhaanden har naaet vid Udbredelse.

Nyere Forskere har imidlertid reageret herimod netop ud fra det Synspunkt, at der maatte findes en mere værdig Bygmester til det navnkundige Slot. Man har foreslaaet Hans Steenvinkel d. y. († Jan. 1700), men helt uden Holdepunkter i det foreliggende Aktmateriale. Han var af gammel Bygmesterslæggt, det var Vilh. Fred. v. Platen — hvis Navn ogsaa er knyttet til det første Frederiksberg — ikke, han var oprindeligt Hofmand, sidst Kammerjunker hos Prinsesse Sophie Hedevig, da Kristian den Femte i Begyndelsen af 1698 udsaa ham til Overbygmester og sendte ham til Udlandet for at uddanne sig. Mere hørte der ikke til for at blive Leder af det kgl. Bygningsvæsen. Ved Siden af var han fra 1706 Hofmarskal, fra 1712 tillige Direktør for Generalpostamtet og døde som Amtmand. Endelig har man ogsaa heftet sig ved Scheel som Arkitekt for det ældste Frederiksberg, ikke mindst fordi han en Menneskealder senere efter Thurahs Udsagn forestod Ombygningen af Charlottenlund Slot. Han var dog først og fremmest Ingeniør, og lige saa stor Berettigelse der er for at tillægge ham Anlægget af Frederiksberg Have, lige saa liden Grund er der til at tiltro ham Opførelsen af Bygningen — intet peger i hvert Fald i den Retning.

Fordyber man sig i Aktmaterialet kommer man ikke uden om Brandenburger, men man kan heller ikke afvise Ernst's Indflydelse. Ernst var endnu kun en ung Mand, men var i hvert Fald med i Byggeriet — saaledes leverede han Tegningerne til Vestibulens dekorative Udstyr og forestod selv Arbejdet — og han havde personligt drøftet Planerne om Frederiksberg Have, vel ogsaa Pavillonen, med Tessin i Stockholm. Ragnar Josephson søger at paavise Tessins Indflydelse paa det ældste Frede-

riksberg via Ernst ud fra stilistiske Motiver — en lidt dristig Argumentation, da vi ikke med Sikkerhed ved, hvorledes det saa ud, og end ikke har et fuldstændigt Overslag at holde os til, kun en Række Regnskabsposter, som det er umuligt at faa et samlet Billede ud af. Vi kan ganske vist fastslaa at Vindusaabninger og Baand bibeholdtes og videreførtes ved Ombygningen 1707-09, men vi kan ogsaa konstatere at Chambranlerne, et afgørende stilistisk Kriterium, først da blev opsat omkring Vinduerne, medens derimod det kronede Skjold med de to Løver over Indgangsportalerne gaar helt tilbage til det første Frederiksberg — og den svenske Forsker har jo Ret i, at denne sidste Opstilling minder om Tessin.

Det er sikkert haabløst at søge efter Arkitekten til det første Frederiksberg. Sagen er ikke saa enkel — mange Omstændigheder har spillet ind under den første Planlægning. Ikke blot har Planerne skiftet, der har ogsaa været flere om dem. Sikkert er det imidlertid, at Brandenburger udarbejdede det første Overslag og desuden lod udføre en Model til Huset. Vel var han endnu »kun« Bygningsentreprenør, men ogsaa Philip de Lange kaldes saaledes, skønt han i mange Tilfælde var Arkitekt for sine Bygværker og selv leverede Tegningerne. Hverken Kronprinsen eller Brandenburger havde iøvrigt nogen Pligt til at spørge de kgl. Bygmestre, da den første Planlægning faldt før Tronbestigelsen; Kronprinsen havde sin egen Etat, uafhængig af Kongens, og Brandenburger havde Ret til fri Virksomhed uden for sit Embede. Ved det forudgaaende Byggeri paa Prinsens Gaard raadforte Bygherren sig næppe med andre end de Haandværkere og Kunstnere, der arbejdede for ham — og saa sin Kasseimester — og i Overensstemmelse hermed blev Kontrakterne om det første Frederiksberg sluttet med hans Kammersekretær Ulrik Dose, som derved fik det finansielle Tilsyn. Kronprinsens Foretagender var noget ganske for sig selv. Man kommer utvivlsomt Virkeligheden nærmest, om man antager, at det i første Omgang er Kronprinsen selv der har udkastet Ideerne til det nye Hus paa Bakken og drøftet dem med sin betroede Bygmester, som derefter har udformet dem konstruktivt og bygningsmæssigt.

Men at der skete en Forskydning i disse Forhold efter at Kronprinsen var bleven Konge, er kun rimeligt. Den kgl. Bygmester som saadan maatte naturligt gøre sig gældende, og det kan ikke have været andre end Ernst, da Platen var i Udlandet. Og Ernst lod sig næppe gaa i Bedene af nogen. Brandenburger er aabenbart paa et tidligt Stadium skudt i Baggrunden, maa-ske helt sat fra Ledelsen, og usandsynligt er det ikke, at det er Ernst der staar bag ved en Del af de Ændringer, Kongen krævede under Opførelsen og som nærmere omtales nedenfor. Den »Baumeister« der 1701 synede Brandenburgers Murerarbejde maa ogsaa være Ernst. Men noget helt sikkert om Slottets første Planlægning lader sig næppe oplyse, og det er for saa vidt ogsaa uden større Betydning som Huset allerede under Opførelsen undergik meget væsentlige Ændringer og først fik sin endelige Skikkelse ved Ombygningen under Ernst's Ledelse.

Brandenburgers oprindelige Overslag over Husets Opførelse — den »Aufsatz«, han udarbejdede i Egenskab af Kronprinsens Bygmester — eksisterer ikke mere, men der foreligger flere Kontrakter om Arbejdets Udførelse med de enkelte Haandværkere, Tømrer, Snedker og Maler, medens Brandenburger selv overtog Murerarbejdet. Hans Kontrakt er dateret 11. Jan. 1700 og gaar ud paa, at han skal lægge Fundamentet under Jorden af Marksten, men over Jorden af hugne Sten, og opføre Huset af Grundmur til alle fire Sider med Brandmure og Skorstene. Taget skal dækkes med Sten, udmures og understryges med Kalk, og til Pinse — som dette Aar faldt 30. Maj — skal han være saa vidt fremme, at Bjælkerne kan lægges og Spærene rejses. Grunden forpligtede Dose sig til at lade udgrave inden Udgangen af Februar — det vil sige, at største Delen af Funderingen og Murerarbejdet skulde tilendebringes i Løbet af tre Maaneder. Den samme paafaldende Hast i Arbejdet forudsættes i Kontrakten for Ombygningen 1707-09. Det naaedes imidlertid næppe og Grunden var øjensynlig den, at Kongen først da han saa Murene rejse sig blev klar over, hvor smaat og tarveligt det hele var planlagt. Det gik her som ved Rosenborgs Opførelse et lille Aarhundrede før — knap var man begyndt at bygge før Kristian

den Fjerde ændrede de oprindelige Planer og lod »Lysthuset i Haven« gøre baade længere og bredere.

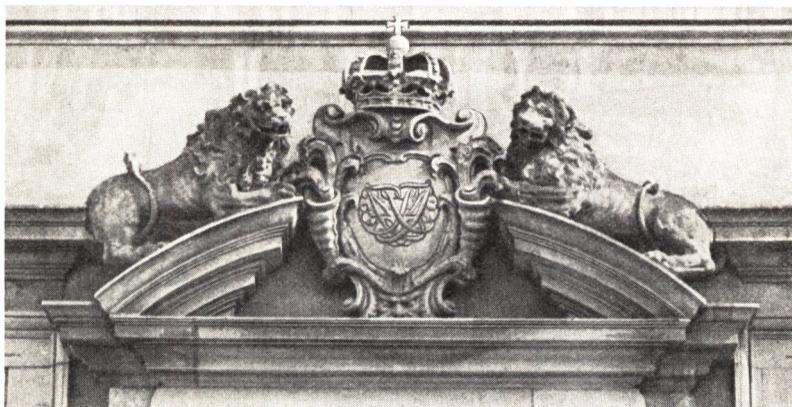
Af en Redegørelse for de af Kongen — efterhaanden som Opførelsen skred frem — udtrykkelig krævede Forandringer og Forbedringer, faar man et levende Indtryk af, hvor enkelt det første Udkast til Huset paa Valby Bakke maa have været. Huset blev efter Majestætens Ordre gjort en Al. højere og Murene en halv Sten tykkere og i Stedet for de gængse Lybækker-Tegl blev anvendt hollandske glaserede Tagsten, medens Kælderen, der skulde haft fladt Brædeloft, udstyredes med Hvælvinger. Udvendig blev der — for dog at faa det Ydre lidt pynteligere end Overslaget forudsatte — i den øverste Etage anbragt Pilastre til begge Sider, som det synes med Fodgesims, Kapitæl og Arkitrav af gullandske Sten. Dette at Pilastrene ikke gik helt ned til Sokkelen, kendes ogsaa fra senere Tidens Arkitektur og ses endnu i Møstings bekendte Gaard i Smallegade, bygget af Harsdorff. Mærkeligere er det, at den »udvendige Liste paa Huset« var projekteret af Træ, men efter Kongens Ordre blev udført i brændte Sten. Der menes dog næppe Baandet mellem Etagerne — en saadan »Cordon« blev først ved Ombygningen 1707 ført rundt om Bygningen — men Fodlisten over Kælderen (eller Vandkanten), der ved samme Lejlighed fra det gamle Hus blev fortsat omkring de nye Fløje, dog saaledes at de brændte Sten erstattedes af gullandske Natursten.

Endvidere blev Husets seks Gavle udsmykket med Billedhugerarbejde, og to »aabne Gallerier«, som var tænkt udført med Træ-Søjler og Jern-Gitterværk, blev udført i hugne Sten og belagt med Marmor-Fliser. Kælderen blev ogsaa lagt med Fliser, Værelsernes Kaminer beklædt med Marmor, samtlige Døre udstyret med hollandske Laase m. m., Renderne gjort af Kobber, ikke af Bly etc. etc. — altsammen Forbedringer af den først vedtagne Plan. Endelig blev hele Huset oliemalet udvendig som Skik og Brug var. Porthus var overhovedet ikke medtaget i det første Overslag, men Kongen forlangte et saadant og tillige, at Terrassens Støttemur mod Haven skulde udføres til alle tre Sider, d. v. s. ind mod Slottet og ved Sideramperne. Selv om alt dette

unægtelig ikke giver noget anskueligt Billede af, hvorledes det første Frederiksberg saa ud, saa fremgaar det imidlertid deraf klart, at det i første Omgang var projekteret langt ringere end det blev.

Det ser saaledes ud til, at man først under selve Arbejdet er gaaet bort fra den oprindelige Tanke om en fordringsløs Havepavillon og har bestemt sig for et mere gedigent Sommerslot. I det Ydre blev det til et Hus i to Etager, i een Fløj men med Udbygninger ved begge Ender, der sprang frem baade ved Nord- og Sydsiden, og med Midtrisalitter, der løb op i Frontoner, paa begge Façader, saaledes at Bygningen fik seks »Giebel« (Gavle eller Frontoner). Ved en Jævnførelse med Ombygningen 1707-09 kan man yderligere regne ud, at dette ældste Frederiksberg var ca. 75 Al. langt og endnu udgør den midterste Kærne af den nuværende Hovedbygning — tillempet og stemt ind i Helheden. Bygningshistorikeren Fr. Weilbach har forsøgt at rekonstruere dette første Hus paa Grundlag af de foreliggende spredte Oplysninger, men Resultatet er ikke overbevisende — navnlig synes Anbringelsen af de aabne Gallerier, der giver hans Facade en ejendommelig sydlandsk Karakter, ikke at kunne forliges med Indholdet af Ernst's Ombygningskontrakt. Det eneste sikre er, at Frederiksberg Slot, trods alle Ændringer og Forbedringer, i første Omgang ikke blev noget imponerende Bygningsværk. Vrigny, der saa Slottet 1702 da det endnu ikke var helt færdigt, mente at det af et »Maison Royale« at være ikke kunde regnes for noget særligt, men det var en smuk Bolig for en Privatmand.

Var Huset kun jævnt som Sommerbolig for en Suveræn, saa havde det dog en ikke helt almindelig kunstnerisk Udsmykning, der øgedes eftersom Byggeriet skred frem. Udvendig prydedes Frontispicerne med Billedhuggerarbejde og paa Spidsen af Gavlene luede forgyldte Kugler af en Alens Diameter. De samme Portaler med Løver og kronet Skjold (af Billedhugger Andreas Roht) sad den Gang som nu over Indgangsdørene, der skulde flankeres af fire Statuer, hvoraf dog næppe mere end een (af Leonhard Schwabe) blev færdig, medens de udvendige Trapper og deres Reposer kantedes af »Dukker« eller »Dokker«, smaa

FRONTON OVER INDGANGENE MOD GAARD OG HAVE

Fotografi ved N. Maare.

lave Baroksøjler. Indvendig blev der gjort endnu mere ud af Udsmykningen. Gamle Malerier, navnlig fra Glückstadt, restaureredes af Skildrerne Wilcken Riboldt, Otto Villars og Baltzer Masius, og ophængtes i Gemakkerne; der tales i 1705 om ikke mindre end 124 saadanne gamle Stykker, der skal renoveres. Flere af dem fik et ekstra Baglærred og blev derefter anvendt som Plafonder i øverste Etage, medens de nedre Appartementer forsynedes med nye Loftsmalerier og Dørstykker. Kongen var en stor Ynder af Plafonder — han havde dem som ung Prins baade i den gamle Gaards Fuglehus og Kabinetter. Til det nye Slot leveredes de baade af Over-Kontrafejerer Jacques d'Agar, Magnus Berg, Henrik Krock og Coffre. Den danskfødte Benoît le Coffre, der hørte hjemme i den franske Kunstnerkoloni under Kristian den Femte og hvis Hustru blev Aktrice ved den første danske Skueplads i Lille Grønnegade, malede bl. a. det berømte Maskeradebillede, som bærer en Datering, der utvivlsomt maa læses som 1704, hvilket godtgør at det skriver sig fra det første Frederiksberg. Coffre fik iøvrigt en god Del af Udsmykningen overdraget, foruden Loftsbilleder ogsaa »ti Ovidianske Historier« og to Portrætter af Frederik den Fjerde i »kongelig Habit«. Andre Portrætter til det nye Slot, baade af Kongen selv, hans Fader og hans Bedstefader, alle til Hest, foruden et Billede med

Motiv fra Mønten i København, leveredes af Skildreren Magnus Jørgensen. Et Jagstykke, ogsaa med Kongen til Hest, og fire Dørstykker med Landskaber blev udførte af Fred. Vilh. Boehme, medens Jacob Coningh malede norske Prospekter til Anbringelse paa det nye Sommerslot: Sponvigen, Sarpsfossen, Frederiksstad, Frederikshald og Moss.

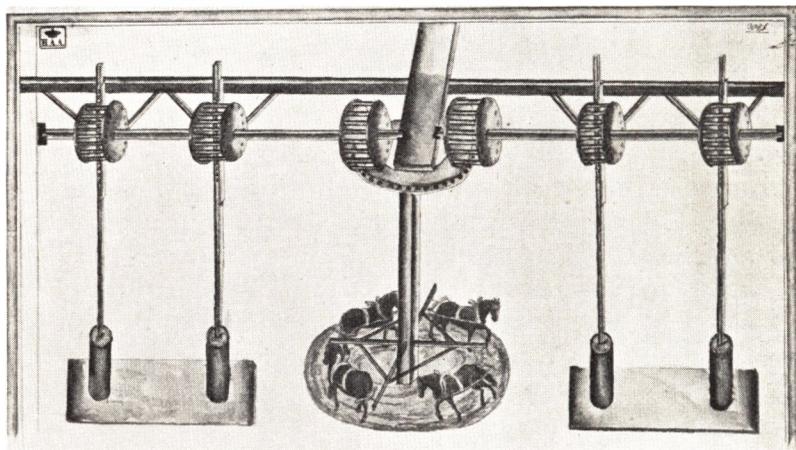
Slottet var kun lidet og Udbygningerne i Samklang hermed kun faa — de kom foreløbig kun til at bestaa af et Porthus. Man havde syslet med Tanken om at give det nye Sommerslot en lukket, halvrund afsluttet Gaardsplads, omgivet af sammenhængende Udbygninger — saaledes som det ogsaa blev til Virkelighed en Menneskealder senere. Det ses af et af de mange Udkast til Terrasseanlægget — det der er gengivet foran Side 128, hvor Tessins fire Udbygninger er placeret tæt sammen omkring Slotsgaarden, og i Midten ud mod Valby et Porthus. Men det blev alligevel i første Omgang kun til en stakitindhegnet Slotsgaard med Porthus alene — Porthuset fik Fortrinsret frem for de andre Udbygninger fordi det tillige gik ind som Led i Slottets og Havens Vandforsyning.

Porthuset blev bygget samtidig med det første Frederiksberg Slot — d. v. s. det var en af de Tilføjelser til Brandenburgers oprindelige Overslag, som Kongen forlangte under Opførelsen. Iøvrigt er der paa den Havetegning, man maa anse for den endelige, vist et Porthus, medens der paa Scheels Forslag til Ny Hollænderbyens Genopførelse efter Branden er projekteret et Hus lige ved Gadekæret, der kunde anvises den Mand, som Kronprinsen »udi Fremtiden vilde anbetro Nøglen til sin Have«, hvilket falder i Traad med at Scheel i Overensstemmelse med Tessins første Udkast tænkte sig den egentlige Hovedindgang til Haven fra Bredegade. Porthuset blev iøvrigt en solid muret Bygning med Blytag, som Maleren strøg grønt for at det kunde ligne patineret Kobber, og med et stort Ur, forfærdiget af Urmageren Johan Mercki, som Kongen betalte med henimod halvfjerde Hundrede Rigsdaler. Porthuset ses paa Thurahs Stik i den danske Vitruvius kunstnerisk udstyret med Atlanter og Vaser, og det synes som om denne Udsmykning stammer fra dets første Til-

værelse. Det var ellers til at begynde med ligesom Hovedbygningen strøget med Oliefarve.

Dette Porthus havde en særlig og meget vigtig Funktion foruden den at tjene som Indkørsel til Slottet. Under dets Tag blev nemlig anbragt en Vandbeholder, der maa have været af anseelige Dimensioner, da der gik mere end ti Tons Bly med til Forfærdigelsen. Her var ogsaa installeret en Del af Vandmaskinerne, der førte Vandet videre til Køkken og Slotsgemakker og til Fontænerne i den nedenfor liggende Slotshave. I Barokhaverne gjaldt det ikke blot om at have mange smaa Fontæner og rislende Væld, men de store Vandspring skulde sende deres Straaler højt til Vejrs over Trætoppene, saa Solen kunde spille i dem over alt det kompakte Grønne. Og Datidens Fontænemestre var hverken uden Snille og Opfindsomhed i den Retning eller savnede Sans for det imponerende.

Vandforsyningen var allerede for Prinsens Gaard et Problem. Der skulde skaffes Vand til Menageri og Fuglehus, og tillige til Haven, navnlig efter at Vandspringene var begyndt at florere, og iøvrigt var der baade i Gaard og Have Brug for talrige Opstandere, der kunde levere Vand, og som man i de Dage ogsaa kaldte Springvand og Fontæner — saa hvad man træffer paa af den Slags betyder ingenlunde Pryd-Arrangementer altsammen. Render og Vandledninger var man bestandig i Lag med og den kgl. Fontænemester Gotfried Fuchs havde i Begyndelsen af 1690erne fast Kontrakt med Kronprinsen om Vedligeholdelsen af det hele System; han var en Autoritet paa sit Omraade og tillige Brandchef — eller Brandmajor som det hed — i Hovedstaden. Vand var der nok af i Terrænet, og Bakkens Top laa saa højt, at den med Fordel var anvendelig til Fordelingen ud over Haven — det gjaldt blot om at faa det derop. I 1684, faa Aar efter Kronprinsens Overtagelse af Prinsessegaarden, omtales »Vandværket ved Valby Bakke«, som var et muret Bygningsværk, men mere faar man heller ikke at vide om det. Sammen med Porthusets Opførelse byggede man imidlertid en ny »Vandkunst« (hvilket vil sige Trykvandsanlæg) med »Feuer-Machine«. Adskillige opfindsomme Projektmagere lagde deres Hoveder i

PROJEKTERET HESTEGANGS-PUMPE TIL SLOTTETS VANDFORSYNING

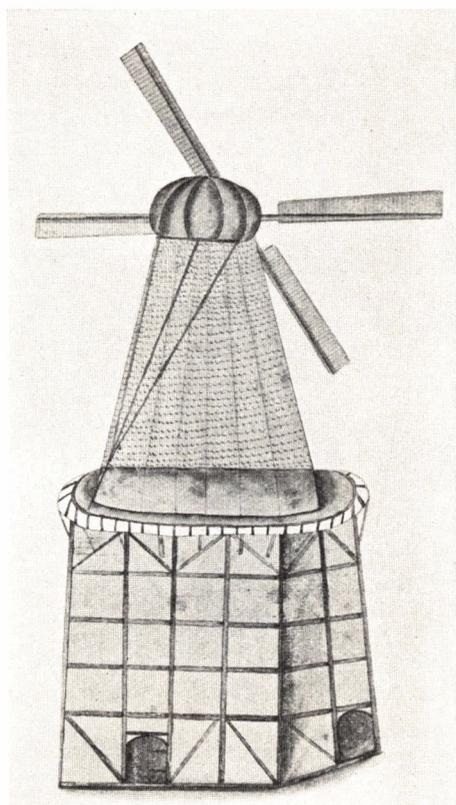
Tegning i Nationalmuseet.

Blød i den Anledning, bl. a. Anders Gamborg, en Mand der ogsaa gav sig af med Teaterteknik og meget andet; han studerede 1707 de Maskiner, hvormed Vandet blev »opdrevet« paa Frydenlund og i Lyngby, for yderligere at forbedre Vandforsyningen til det nye Slot — medens Fuchs 1709 konstruerede en kunstfærdig Brandsprøjte paa Hjul, der var kongelig udstyret med Majestætens Portræt, omgivet af Krigsarmaturer »med ægte Guld stærkt forgyldt«, og altsaa i tilforladelig Barokstil.

Vandet fik man ved den vestlige Side af Bakken, hvor Terrænet var moset og rigt paa Kilder. I 1706 var der Tale om at grave en 5 Al. dyb »Park« eller Dam paa 420 Al. i Kvadrat, saa at alle de omliggende Kilder kunde føres til den. Den er rimeligvis ogsaa kommet i Stand og har gjort Tjeneste indtil det i Aarene nærmest efter 1717 toges under Overvejelse at indrette et nyt Vandværk og i Forbindelse dermed grave en ny Park. Den omtales 1741 som gravet for mere end tyve Aar siden og laa ved den sydvestre Side af Søndermarken.

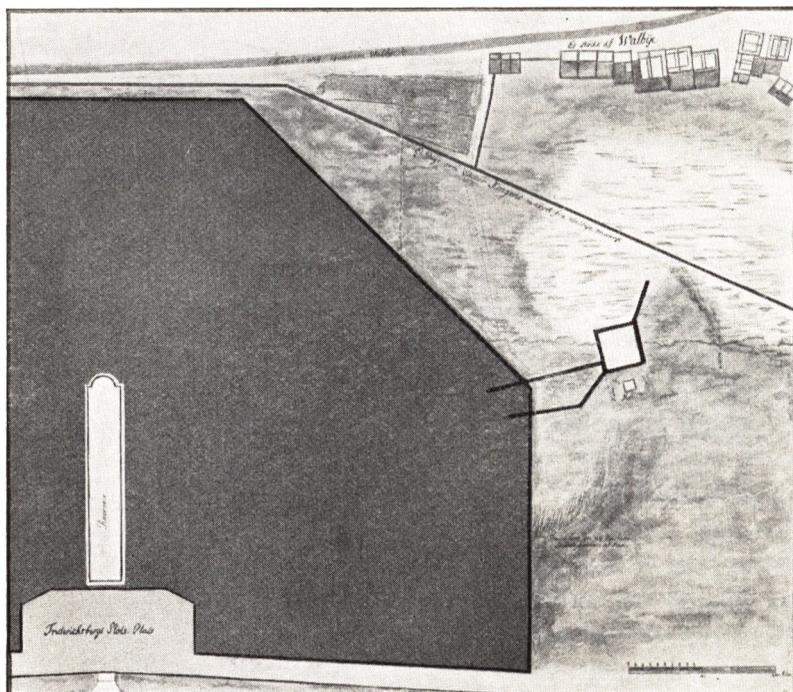
Størst Vanskelighed havde man med at bringe Vandet op til Bakketoppen. En Række endnu bevarede Tegninger viser, at der var Forslag fremme om Vandets Videreførsel baade ved

haanddrevet Gangspil og ved Hestekraft; nogle af dem er fra 1704 og skyldes aabenbart den opfindsomme Fabrikmester paa Holmen Ole Judichær. Rimeligvis har man ogsaa hjulpet sig med denne primitive Drivkraft, indtil der i Forbindelse med den nye Park i 1720-21 byggedes en Vindmølle som Pumpeværk. Kongen lod denne »Vandkunst-Mølle« udføre af en Tømmermandssvend, der skilte sig saa vel fra sit Hverv, at Lavet efter Kongens Ordre 1722 maatte optage ham som Mester uden andet Mesterstykke end Møllen. Fra denne gik der Render op ad Bakkens Sider ind gennem »Plantagen« som Søndermarken den Gang kaldtes.

VANDKUNST-MØLLEN
Tegning i Nationalmuseet.

En Tid lang ordnede man sig paa den Maade, men omsider blev man klar over, at Dammen fik sit største Tilløb fra selve Mosen og fra Valby Gadekær, og begyndte at stille større Fordringer til det Vand, der anvendtes paa Slottet. Man indrettede da omkr. 1730 et Stampeværk til at valke Klæde paa i Vandkunst-Møllen. Der ansattes en Møller, som havde Erfaring i de Dele, han fik Gage af Kongen og der byggedes et Hus til ham som Embedsbolig. Men som det ofte gik med den Slags industrielle Bedrifter i Datiden: der kom ikke noget rigtigt ud af det,

PLAN OVER VANDVERKSANLÆGET

Tegning i Nationalmuseet, Syd opad. Viser Dammen med Renderne ind gennem Plantagen (Søndermarken) og nedent under Møllens Plads. Udfor Slotspladsen ses det store rektangulære Bassin.

Møllen blev solgt og paa Häussers Opmaaling 1741 (Side 210) angives den som demoleret. Hvorefter Slotsforvalteren anbragte sin gamle Søster i Huset tilligemed en af Slotshavens Daglejere. Og en ny Vandmaskine anbragtes ved Bakkens Fod et Stykke Nord for den gamle Mølle, hvor man formodentlig pumpede Vandet direkte fra Kilden. Endnu i det nittende Aarhundrede kaldes den gamle Park for »Mølle-dammen«. Reservoirer under Porthusets Tag var kun et enkelt Led i Vandforsyningen — et endnu vigtigere Tilbehør var det rektangulære Bassin i Søndermarken ret Syd for Slottet. Det laa der længe før Søndermarken blev beplantet, mens Mosedraget endnu groede op ad Bakkens Vestside — allerede i 1707 foretog den nævnte Gamborg Ekskur-

sioner i Omegnen for at optage Kort over det Distrikt omkring Frederiksberg, hvorfra Vand kunde føres »op i den store Bassin«. Det fungerede langt ned i Tiden som Vandreservoir, men er nu overdækket og sat ud af Drift.

— — —

Løsningen af disse Vandproblemer hang sammen med Porthusets Opførelse — selve Hovedbygningen var i 1704 saa vidt færdig, at den kunde tages i Brug. Da Byggeregnskabet foreløbig gjordes op i Juni Termin 1703 havde Slottet kostet 58700 Rdr. Deraf var gaaet 12000 til Møbler, og Udgifterne til Teglværket — der havde leveret over 1 Million Sten medens 800000 maatte købes andet Steds — var 3250 Rdl. Den samlede Sum var dog i Febr. 1704 steget til godt 65000 Rdr., hvortil yderligere maa lægges henved 10000 Rdr., som i de følgende Aar endnu anvendtes paa den kongelige Sommerbolig, bl. a. til en særskilt Køkkenbygning og til Ombygning af Prinsens Gaard — saaledes at Huset Frederiksberg i sin første Skikkelse ialt kostede 75000 Rdr. eller mindst $\frac{3}{4}$ Million Parikroner i vore Penge — Haven ikke iberegnet. Man havde sparet indtil det urimelige i den oprindelige Plan, men da man først var begyndt at pille ved den, lod man staa til og lod Daleren rulle.

Faa Uger efter Hjemkomsten fra sit Besøg i Norge i Sommeren 1704 tog Kongen den 25. Septbr. for første Gang Ophold paa sit nye Lystslot. Indvielsen skete øjensynlig uden Festligheder af nogen Art, hvortil der var saa meget mindre Grund som det kun var et nyt Hus, Kongen tog i Besiddelse paa sin gamle Prinsegaard. Besøget varede seks Uger, lige til 6. Novbr., da Sommeren uigenkaldeligt var forbi. Næste Aar den 2. Septbr. kom Majestæterne igen, og de to kongelige Fødselsdage i Oktober, Kongens den 11. og Prins Carls den 26., fejredes paa det nye Sommerslot. Besøget gentoges i Eftersommeren 1706, da Hoffet ankom i August; man celebrerede Dronningens Fødselsdag den 28. med Musik og Fyrværkeri og forblev der indtil Kongen atter forlagde Residensen til Københavns Slot den 15. Septbr. Udover disse kortvarige Sensommerbesøg gjorde Frederik den Fjerde ikke Brug af det første Frederiksberg, der var

blevet til under saa mange Omskiftelser — først efter sin anden store Udenlandsrejse til Italien i Aarene 1708-9 gensaa han det i en anden og bedre Skikkelse.

Havde Kongen uden større Anstalter taget sit nye Hus i Brug, saa lod Undersaatterne ikke Begivenheden gaa upaaagtet hen. Frederiksberg Slot nød fra første Begyndelse en særlig Folkeyndest, der ogsaa satte Spor i Litteraturen. Paa Kongens Fødselsdage 1704 og 1705 fik han Lejlighedsdigte og Hilsener, der havde Tilknnytning til hans nye Sommerslot, hvoraf i hvert Fald fire er bevaret til vor Tid. I 1704 sendte den gamle stridbare, men ingeniunde ubetydelige Rektor Mogens Wingaard Kongen en »Amagers Fryde-Sang« og den litterært interesserede Præst Johan Dauw lod trykke en tysk Madrigal, hvori Frederiksberg triumferede over at være foretrukken for Københavns Slot ved denne celebre Lejlighed. I 1705 »offererede« Præsten i Munkebjergby Jens Sørensen Bergendahl Majestæten et større Digt i ærværdige Aleksandriner, hvori han priser det »kunstrig Fridrichs-Bjerg« og den »træfflig Skildre-Kunst« der her udfolder sig. Men Prisen bærer dog Bendix Diderichsøns lange Poem om »det kostelige og kongelige Slot Friderichsberg« paa næsten tusinde Vers, der udkom til Fødselsdagen 1705, og senere nød den Ære at blive optrykt i Wielands Samling af smukke danske Vers. Bendix Diderichsøn fik sin Belønning i et Præstekald Aaret efter. Han havde været Kapellan pro persona ved St. Hans Kirke i Odense, siden Feltpræst og indgav i Aarene omkr. 1705 mange Ansøgninger om fast Kald; han haabede, at Kongen vilde »ihukomme de naadige mundtlige Løfter til hannem« — maaske i Anledning af hans store Poem — og i Novbr. 1706 bevilgede Kongen ham da ogsaa Føvling og Holsted Sogne kald i Riberhus Amt. Alle disse Lejlighedsdigte er lutter lavstammet Hofpoesi i Smag med saa meget andet af den Slags i Datiden, og dertil lidet oplysende for den der gerne vilde vide lidt nærmere Besked om Forholdene; end ikke Bendix Diderichsøns vidt udspundne Skildringer giver nogen virkelig Indsigt i Slottets Indretning. Større og mindre Brudstykker af dette Digtværk er gengivet mange Steder i Litteraturen om Frederiksberg.

Amagers Fryde-Sang

Allerunderdanigste Gratulation

Den Stormægtigste Monarch

FREDERIK

Den FÆRDE /

Konge til Danmark og Norge, de Bænders og Bøtters Hertug
udi Sleibog, Bøfsten, Stormarn og Bymersten; Brevse udi Oldenborg
og Helmenborst

Da Hans Kongl. Majest. Allerhøvedeligh. holdt sin Fødsels-Fagraa i Frederichsberg
den 11. Octobr. Aar 1704.

Imprimatur.
P. VINDINGIUS.

I allestedes Underdanighed fremstillet
Mogens Wingard.

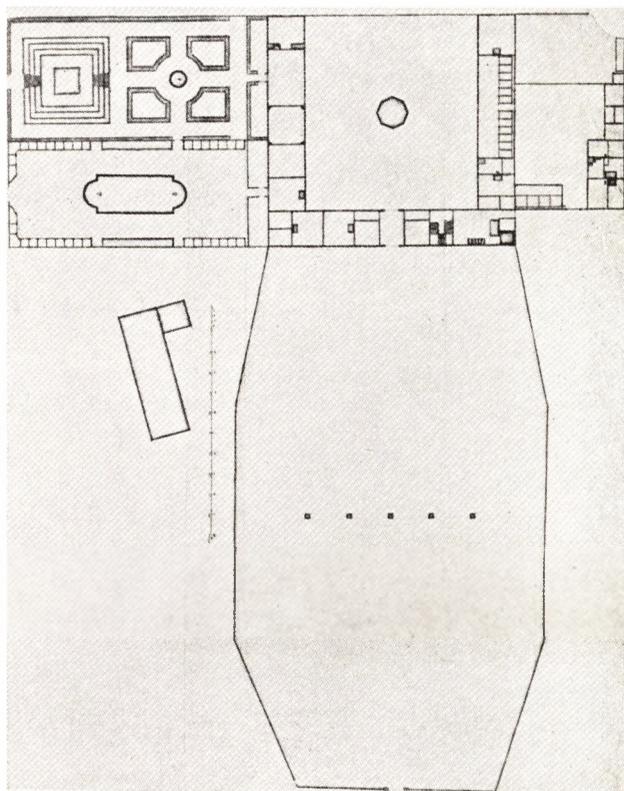
Glams Pegasus er af din Fled
Det beste Vand du euer /
Strend i / jeg fand saa løstlig Med
Til det jeg oberbever.
Jeg pønsse paa Amager Bøe /
At den sig saa oberbever /
Net som den sae paa Himmel. Skøe /
Dg imod Solen suebever.
Amagers Døst det bog en er /
Om Gaas Hals at ryste /
Til Ratten og at bruge Svær /
Dg Tønden fia i Afste.
Det er en Fasteløvens Lob /
Eg Fasteløvens Gude /
Huer Stadsens eige Fødsle. Hob
Eg Kende / som Huer bide.
Den Kængens store Fødsels-Dag
Han paa Frederichsberg holder /
Det heele Land til Løst. Behaa /
For Glæden Han dem holder.
Haa Frederichsberg holdes skal
Den Kest med Kæm og Glæde /
Huer Kongen og Hans Mand i Wahl
Til vie ind det Sæde.
Det er et Slot af Kongens Røst /
Som Kongen har ladet bygge /
Dg nep er et Slot i Kiøbenhavn
Dets Løstlighed land rønge.
Kont ligg det / huer mand i eing
Kand see saa vidt mand Døer /
Huer alle Eingest rundt omkring
Din Sun og til sig boer.
Løst / Landet i dit Bøe llaar /
Dg dig til Løst indbyder :

Huer gaandle Kiøbenhavn og saar
Der Deres Hæer finder.
En god Galop fra Kiøbenhavn
Det angæter land stænde /
Huer mand land binde Prus og Gæst
Fra alle Kongens Lande.
Et Vine-Haf ober Porten er /
Huer Vandet klærest foringer :
Dg stines som det forte Meer /
Som Kølou fast omringer.
En smukt Løst. Hæbe du og see /
Huer de smaa Sagle brimle /
Huer de smaa Døer og andet meer
Eg udi Huden trimle.
Et Frederichsberg rar og stion /
Er Fegerberg og seere /
Naar Løst paa Træerne er grøn /
Dg Døren sig forneere.
Haa naar nu Frederichsberg og med /
Som det fast ligger nemer
Med Kiøbenhavn saa løstlig sted :
De andre der fra siener.
Kend dig derfor Amager Land /
At du den Hæe holder
Krem for huer Bøe mod Søe og Strand :
Det de paa dig forreber.
Nu Kongen Svee og Løst see /
Hans Fødsels Søe lmao lende
Op mange luttos / og ham see
Med Sine vel til Einde.
Som til igen Løstlig Søe /
Vend frem med Hæd og Løst
Vend frem for os paa Vorder Poet /
Kong Frederich til Løst.

Trykt hos Willabz Jerin, Universit. Bogtr.

AMAGERS FRYDE-SANG

Mogens Wingaards Fødselsdagsdigt til Frederik IV 1704.
Eksemplar paa Kgl. Bibliotek.

PROJEKT TIL NYINDRETNING AF PRINSENS GAARD OG DE
SMAA HAVER

Set mod Vest. Tegning i Stadsarkivet.

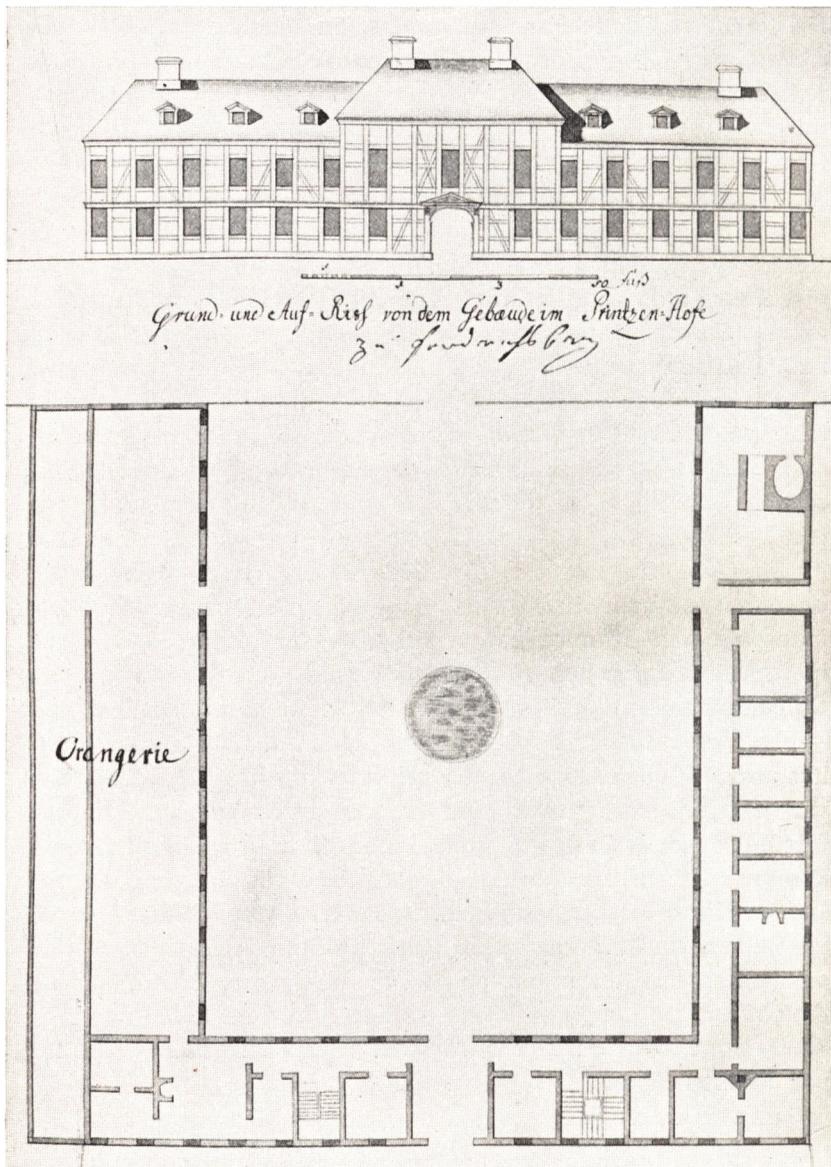
Gaarden har næppe nogensinde været indrettet som Tegningen viser.

Hvor kortvarige disse første Besøg end havde været, havde de givet Monarken Indtryk af de Mangler, der trods mange Forbedringer under Opførelsen klæbede ved det nye Slot: der var stadig for trangt, naar Hoffet skulde være mandstærkt til Stede — det gik kun, naar man opholdt sig der en ermitage, uden større Tjenerskab. Det havde rimeligvis ogsaa oprindeligt været Tanken, Planerne med det lille Sommerslot havde bare ændret sig. Køkkenet var installeret i Kælderen og et »Ermitagebord« førte ved Hjælp af Trisser og Hejseværk dets Produkter op i Spisesalen.

Kristian den Fjerde havde et saadant Elevatorbord i det »blaa Lysthus« ved Rosenborg (den nuværende Herkules-Pavillon) og Kristian den Femte et lignende paa den første Eremitage i Dyrehaven. Det mekaniske Bord paa det oprindelige Frederiksberg Slot var kostbart udstyret og belagt med en Sølvplade paa ikke mindre end 1720 Lod.

Der trængtes imidlertid til mere Plads for Hoffolkene og til Udvidelse af Køkkenregionerne. Paa det første var der ganske vist inden Slottet toges i Brug raadet Bod ved at anbringe en Række Logementer oppe under Taget, men det forsløg ikke, og man bestemte sig for tillige at ombygge den gamle Prinsegaard til dette Formaal. Allerede ved de nye Haveplaners Iværksættelse var der taget Bestemmelse om at nyindrette Prinsens Gaard, bl. a. skulde Trappen i Hovedfløjen flyttes og Fuglehuset i den søndre Fløj forsvinde, da der i Haven blev etableret Huse og Indhegninger til samtlige Dyr. Det ses af hosføjede Projekt, der er forskellig fra den ovenfor (Side 112) gengivne Grundplan og hører sammen med de mange Havetegninger. I 1705-6 lod man da ogsaa Brandenburger ombygge den gamle Gaard, som blev gjort en Etage højere, derved at man paa begge Sider af Sals-Ophbygningen hævede Taget omtrent i samme Højde som denne — saaledes som det ses paa en Tegning fra ca. 1740 (næste Side), hvor ogsaa Grundplanen er ændret og netop paa en Maade, der var tjenlig til den nye Bestemmelse, saa det er tvivlsomt, om det første Projekt til Ombygning er bleven fulgt. Den blev ikke kønere ved denne Forandring — den tabte sin Rejsning og sin særlige Karakter som landlig Lystgaard, men man fik Plads til en Del af Hoffunktionærerne i den fordums Prinsegaard, der endnu i et halvt Aarhundrede vedblev at ligge som Opkørsel til Slotshaven for Enden af Frederiksberg Alle. Den kaldes nu ofte »das untere Haus« i Modsætning til »das obere Haus«, Slottet paa Bakkens Top.

Samtidig med Ombygningen af Prinsens Gaard tog man fat paa Anlægget af en særskilt Køkkenbygning Sydøst for Slottet. Ogsaa den fik Brandenburger i Entreprise og den var færdig med alle Indretninger og Værelser for Personalet omkr. Nytaar

GRUNDPLAN OG OPSTALT AF DEN OMBYGGEDE PRINSENS GAARD

Tegning fra det fyrstelig Stolbergske Bibliotek i Wernigerode, senest fra 1740erne. Tilbygningen ved Sydsiden af Orangeriløjen er antagelig et glasdækket Halvtag.

1706. En Køkkenbygning var allerede projekteret af Tessin som en af de smaa Hjørnebygninger paa Gaardspladsen omkring hans Pavillon — nu kom den til at ligge til den anden Side, lidt fjernere fra Slottet paa Bakkeskrænten ned mod de smaa Haver ved Prinsens Gaard.

Ogsaa i Slotshaven foretoges vidtløftige Byggearbejder i de første Aar, Kongefamilien havde Sommerophold paa Frederiksberg. Alt var endnu i sin Vorden, Anlægene udbyggedes. Bl. a. fuldførtes 1704-5 Muren til Støtte af Sideramperne op mod Slottet, den store Kaskade med ikke mindre end 94 Trin eller Afsatser anlagdes, og 1704-6 byggedes et stort nyt Lysthus paa den lille Ø i Slotshavens Midte, hvortil fire Broer førte ud fra Hovedalleerne. Det var ikke noget ringe Bygningsværk — det var udstyret med Piller, Gesimser, Galleri og et Utal af Messingknopper, et yndet Udsmykningsemne i Baroktidens Bygningskunst. Leonhard Schwabe leverede otte Kapitæler og en Del andet Billedhuggerarbejde (eller Billedskærerarbejde) til dette Lysthus, som blev afdækket med 421 Kobberplader, og Hofmaleren fik et større Beløb for det udvendige Malerarbejde og den indvendige Dekoration — og endelig satte Fontænemester Chr. Grim en Vejrhane paa Toppen. Det er dette Lysthus, der ses i Forgrunden paa Marselius' Prospekt og som med sit kuppelformede Tag minder om Midtpartiet af den Pavillonbygning paa Bakken, man oprindeligt opererede med. En Række Aar efter (1723-24) tilbyggede den kgl. Bygmester J. C. Krieger fire Kabinetter til dette monumentale Lysthus i Frederiksberg Slotshave, udstyrede med Stukkaturarbejde og marmorerede Paneler.

— — —

Hvad selve Slottet angik saa var det bestandig for lille — de mange Lapperier hjalp ikke, man maatte skride til radikale Forbedringer og Udvidelser, om Huset skulde slaa til ved den store Hofholdning. Frederiksberg Slot var i sin første Skikkelse stadig mærket af de oprindelige Pavillon-Planer, og skønt Planerne bestandig havde været i Vækst, baade under Opførelsen og i de første Aar af dets Levetid, saa forsløg det ikke for en Suveræn med Sans for storstilet Bygningskunst. Desuden var man maa-

ske ogsaa bleven klar over, at Bygningen, man havde faaet sat op paa Bakkens Top og som nu skulde være et Slot, ikke rigtig svarede til den vidtstrakte Slotshave.

I Sommeren 1707 gik man da til en gennemgribende Ombygning. Saa lidet tog man Hensyn til Landets Penge, at man gav sig til at omkalfatre en Bygning saa at sige fra Grunden af, skønt den var ganske ny og kun havde været beboet i tre korte Somre. Der havde imidlertid været for mange Bygmestre og Resultatet var blevet derefter — denne Gang var det Ernst alene, der stod for Byggeriet og formede Huset i de store Træk. I Mod-sætning til sin Overordnede, Hofmarskal og Overbygningssinpektør von Platen, var Ernst udelukkende Bygmester, og naar han siden sin Virksomhed ved det første Frederiksberg var bleven udnævnt til Assessor i Hofretten (1703), var det næppe for andet end for at skaffe ham Rang og Titel; juridisk Uddannelse spurgtes der ikke om hverken ved Højesteret eller Underinstan-serne — der eksisterede overhovedet ingen juridisk Eksamen, Kendskabet til Lov og Ret erhvervedes ad praktisk Vej. I Mellem-tiden havde han ogsaa været i Norge, idet han 1703 i Egenskab af kgl. Bygmester udarbejdede Forslag om Genopførelsen af Bergens By efter Branden 1702 og desuden om Anlæg af en ny og bedre Vej mellem Bergen og Kristiania. Det var ikke Pro-jekter alene, han opholdt sig paa Stedet, tog Overblik over For-holdene og beregnede Bekostningerne.

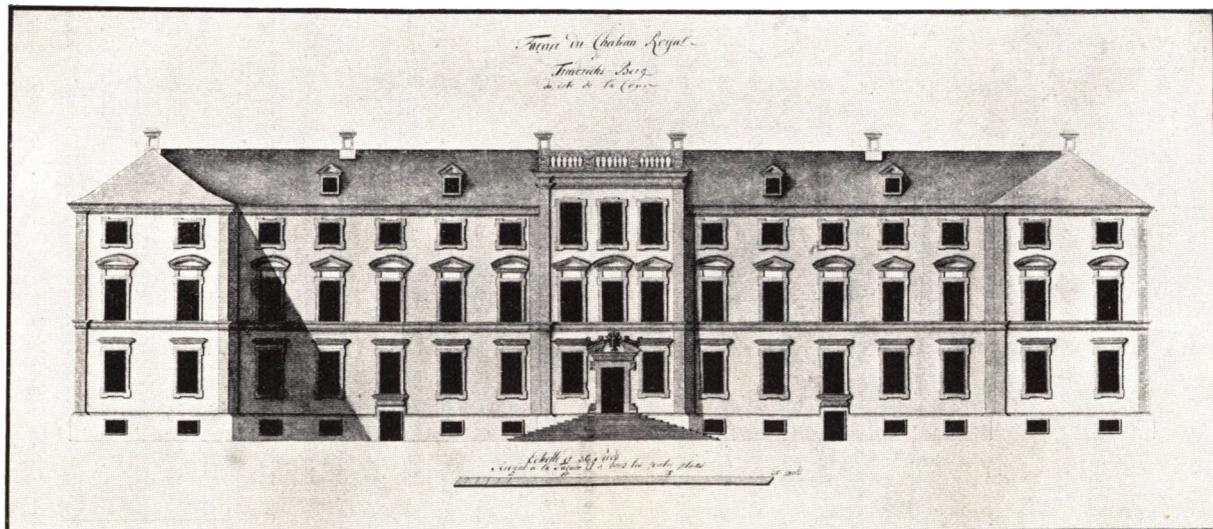
I Juni 1707 var han saa vidt fremme med Forberedelserne til Slottets Ombygning, at han havde Tegninger og Overslag færdige og kunde tænke paa at oprette Kontrakt med Hofmarskal-len. Her gjorde Platen sin Indsats i Form af Forslag til Detail-ændringer, som Ernst dog mente bare forstyrrede Stilen i hans Udkast; nogle af dem blev imidlertid vedtaget og i Septbr., da Arbejdet allerede var i Gang, blev Kontrakten endelig afsluttet. Planen gik ud paa at forlænge Slottet ved begge Ender, at løfte Taget og sætte en ny Etage paa, hvilket ogsaa medførte en Del Ændringer i Rummenes Fordeling indvendig; endvidere at for-andre Køkkenbygningen neden for Bakken og derfra føre en underjordisk Løngang op til Slottet, saa man ikke behøvede at

transportere Maden i det fri, saaledes som man senere gjorde ved Sorgenfri — og endelig at bygge en Hoved-Afløbsrende til Spildevandet fra Slottet. Ved Ernst's Ombygning fik Slottets Ydre en væsentlig anden Karakter. Om der havde været nogen bevidst tilstræbt Stil i det første Frederiksberg, er umuligt at sige, men nu blev det, ved de Ændringer det gennemgik i det Ydre, til en Bygning i klassisk tillempet italiensk Barok.

Ved Ombygningen gik man i store Træk frem saaledes. De fire fremspringende Endepartier, der løb op i Frontoner, blev nedbrudt til Grunden og Murene atter opført i Flugt med Facaderne, saaledes at disse fik en forøget Længde, der svarede til Fremspringenes Bredde. Endepartierne havde ligesom Midtrisalitterne — eller de midterste Frontoner som Ernst kalder dem — tre tætsiddende Vinduer, nu blev der i det Stykke Facademur de repræsenterede kun to. Muren i Midtfrontonernes øverste Etage, som var trukken tilbage, skulde ligeledes nedbrydes og atter opføres lodret paa Muren i underste Etage, men under Arbejdet viste det sig, at heller ikke Underetagens Mure uden Skade for Bygningen kunde blive staaende og man maatte derfor nedrive de midterste Frontoner indtil Kælder-Horisonten og atter opføre dem i fuld Højde.

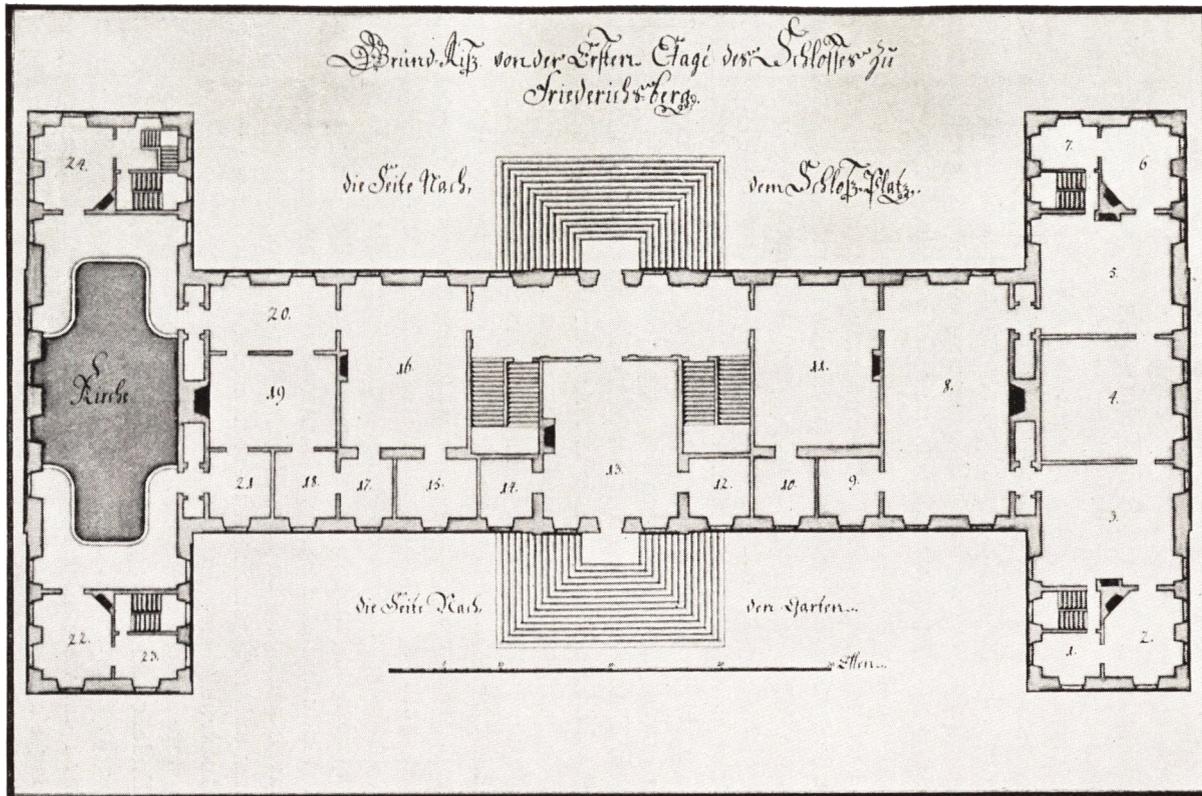
Derefter tilbyggedes paa tværs af den forlængede Hovedfløj to nye Endefløje, 15 Al. brede og 54 Al. lange, der sprang 15 Al. frem for Facaderne, medens de gamle kun naaede ca. $3\frac{1}{2}$ Al. uden for Hovedfløjens Mur; Spor af dem er fundet ved Udgravning i vor Tid. Fundamenter, Murtykkelser og Etagehøjder i Fløjene blev nøje reguleret efter den staaende Bygning, og alle Vindusaabninger og Afsatser maatte efter Bygmesterens Forskrifter horisontalt følge de gamle, skønt Stenene man anvendte var mindre end dem i den oprindelige Bygning. Endvidere blev Taget paa det gamle Slot fjernet og en Attik, en øverste lav Etage, paasat baade Hoved- og Endefløje. Den havde en Loftshøjde paa $4\frac{3}{4}$ Al., kun i Midtpartiet var der 7 Al. for at der her kunde indrettes en gennemgaaende Sal i Lighed med den der allerede var i den gamle Bygnings anden Etage over Vestibulen.

Oven paa denne Sal, hvor Attiken altsaa gik op over den Kar-

FREDERIKSBERG SLOT EFTER OMBYGNINGEN
FACADE MOD SLOTSGAARDEN

Tegning i Hærens Arkiv. Murene er vist i graa Farve, medens Pilastre, Gesimser, Dør- og Vindusindfatninger er gule, Taget blaat. Paaskrift med en Haand fra 18. Aarh.: Friderichsberg wie es sich voritzo befindet, d. v. s. efter Ernst's Ombygning, men før Slotsgaardens Fløje opførtes.

GRUNDPLAN AF NEDERSTE ETAGE EFTER OMBYGNINGEN

Tegning i Ingeniørkorpsets Arkiv fra Tiden før Slotsgaardens Fløje opførtes. NB. Staar omvendt i Forhold til Facadetegningen.

nis, der blev lagt under Taget Bygningen rundt, anbragtes en Altan gennem hele Husets Bredde, der ud mod begge Facader afsluttedes med Smedejerns-Balustrader. I Taget blev der otte Smaakviste, fire mod hver Side, og iøvrigt anvendtes Vinduskarmene i det gamle Slot, kun til Fløjene og Attiken lavedes nye. Det viser, at Vindusaabningerne i det første Slot var de samme som i det ombyggede. I det hele anvendte man Bygningsdele fra det oprindelige Slot i stor Udstrækning — det var jo altsammen ganske nyt. Taget blev dækket med Kobber, Render og Nedløbsrør af samme Materiale.

Udvendig blev over Kældervinduerne i de nye Dele af Facaderne lagt en Fodliste (eller Vandkant) af gullandske Sten, der nøje svarede til Fodlisten i det første Slot, og saaledes kom til at løbe rundt om hele Bygningen. Vindusaabningerne i nederste Etage indfattedes af Chambranler med profileret Afdækning (corniche architravée) medens de i anden Etage fik Chambranler med overliggende Fronton baaret af to Konsoller — og mellem de to Etager anbragtes et bredt Baand (Cordon) omkring hele det udvidede Slot. Vinduerne i Attiken fik Chambranler alene. Af de gamle Mure afluggedes den yderste Skal for at fjerne den indtrukne Olie fra Overmalingen, hvorefter alle Murene fik et tyndt Lag Kalkpuds. Det var et af de Ændringsforslag Platen fik sat igennem. De ydre Trapper til begge Sider, fjorten Trin høje inklusive Reppen, skulde udføres af ølandske Sten, men da Indførsel af denne Stenart vanskeliggjordes ved de truende Krigsforhold, maatte man anvende Bremersten baade her og til Vindusindfatningerne. Portalerne over Indgangsdørene, der maatte nedtages ved de mellemste Frontoners Nedbrydning, blev atter anbragt paa Plads i det nye Slot.

Indvendig blev Hovedtrapperne i det første Slot erstattet af to store italienske (fritstaaende) Trappepartier i Hovedfløjen og i Endefløjene anbragtes fire »Escaliers dérobées«, d. s. Løntrapper, hvilket her vil sige mere private Trapper. De større Rum blev i det væsentlige bibeholdt, anden Etage blev den egentlige Kongeetage med Audiensgemak og Opholdsværelser for Majestæterne, og i Attiken indrettedes en Række mindre Logementer.

De tidligere Gallerier i nederste Etage omdannedes til Kamre, saaledes at der i det vestre blev tre, i det østre fem, og Eremitagen henlagdes i en af de nye Fløje. I anden Etage anbragtes nye rigt udstyrede Gallerier, panelerede og med Plafonder, som Førgemakker til de store Repræsentationsrum.

Ved Ombygningsarbejdernes Begyndelse nedtog Hofsnedker Claus Harders i Sommeren 1707 Plafonderne i Gemakker og Gallerier, endvidere hele Eremitageindretningen og hvad der ellers af Døre og Paneler m. m. igen skulde anvendes. Snedker- og Malerarbejdet var særlige Entrepriser uden for Ernst's Kontrakt. Plafondernes Antal, der allerede i det første Slot var stort, blev yderligere forøget, idet der hos Krock og Coffre bestiltes endnu 20 Loftsmalerier til en samlet Sum af 4000 Rdlr., hvoraf de sidste dog ikke var færdige før i Slutningen af 1712. Det er derfor ikke nogen større Overdrivelse, naar det i en Livsskildring af Henrik Krock fra 1740erne fortællles, at der paa Frederiksberg Slot »er udi hvert andet af det højkongelige Herskabs Gemakker et Plafond af hannem forfærdiget«. Og foruden Plafonder leverede han ogsaa Dørstykker. Iøvrigt var det for en Del de samme Kunstnere, der medvirkede ved Ombygningen som ved Husets oprindelige Opførelse, bl. a. Chr. Nerger, Leonhard Schwabe, Krock og Coffre, og desuden Giovanni Battista Aprile (der leverede to Plafonder) samt Ribolt, der navnlig fungerede som Konservator. Stukkaturarbejdet i Slottets Gemakker, der løb op til over 3000 Rdlr., udførtes af Italieneren Domenico Carbonetti, bistaet af Francisco Quadri og Broderen Pietro Carbonetti. Og alle disse Kunstværker rummedes i »kongelig møblerede« Gemakker, som Thurah siger, tapetserede med Gyldenlæder og udsmykkede med Marmorkaminer og kostbare Spejle. Den farverige Marmorering af Paneler og Dørindfatninger, der er kommet frem efter den sidste Restaurering, hører ogsaa Slottets ældste Periode til.

Under Kongens Ophold paa det første Frederiksberg holdtes Gudstjeneste »i Gemakket« som det hed, og først efter at Ombygningen var begyndt, bestemte man sig for at indrette en særlig Kirkesal i det udvidede og nyindrettede Slot. Kirken blev der-

for ikke medtaget i Ernst's Kontrakt, hvori det hedder at der i begge Endefløje skal være et Soveværelse, to Forgemakker og to Kamre og Kabinetter foruden Løntrapperne. Saaledes blev ogsaa Etagerne i den vestre Fløj indrettet, men i den østre blev første Etage og den underliggende Kælder lavet om til Slotskapel. Saa vidt man kan forstaa var Fløjen under Tag, Murene rejst og Bjælkelagene paa Plads, da man tog sin Beslutning. Det nederste Bjælkelag maatte altsaa helt fjernes. Derefter huggede man ud i Murpillerne Rummet rundt og 24 Pilastre med Baser og Kapitæler blev indmuret, medens »Over-Brætterne« (Forskalkningen mellem første og anden Etage) blev »udbrækket og gjort igen med Buer« — det vil sige, at man i Stedet opsatte en kraftig Hulkel under Loftet (hvis Midte dækkedes af Plafonden) med Stikkapper for Vindusaabningerne. Saaledes som det endnu ses efter Restaureringen. Kirkerummet blev omtr. 33 Al. langt og udfyldte altsaa ikke hele Fløjens Længde — der blev Plads baade til Kamre og Kabinetter samt Trapper ved begge Ender, saa at der blev Adgang til de to Pulpiturer fra første Etage. Hvor megen Andel Slottets Bygmester kan have haft i Kirkens Arkitektur, lader sig ikke oplyse, men det er næppe rimeligt, at han ikke er spurgt til Raads. »Mester Ernst's Folk« arbejdede i Kirken, men ogsaa Brandenburger og andre havde her Entrepriser. Prædikestolen udførtes af Claus Harders, Dekoration og Forgyldning af Hofmaler Fred. Holm, Kirkestolene blev udskaaet af Leonhard Schwabe og Andreas Niemeyer huggede Portalen til Alteret*), som rimeligvis er tegnet af Marselius, der var bleven Platens Assistent; Stukloftet blev sat op af Joh. Christoph Sturmberg og Krock leverede Alterbillede og Plafond, det velkendte Apokalypsebillede med Motiv fra Johannes Aabenbaring. Den nye Slotskirke indviedes 21. Søndag efter Trinitatis (9. Novbr.) 1710.

Løngangen til den afsides liggende Køkkenbygning, som Ernst efter sin Kontrakt skulde bygge, blev en underjordisk muret

*) Niemeyers Alterportal synes dog straks i første Omgang af en eller anden Aarsag at være bleven erstattet af en paa Væggen malet Gengivelse, udført af Antoni Muhle — det nuværende saakaldte »mirakuløse Alter«.

Forbindelse med Slottets østre Fløj, 3 Al. bred og 4 Al. høj, med alentykke Mure, der yderligere var afstivet med Stræbepiller i begge Sider. Det blev et solidt Bygningsværk, der eksisterer den Dag i Dag og markeres i Terrænet ved de aabne Luftventiler. Afløbsrenden han konstruerede fra Slottets Aftrædelsesværelser var en stor muret Kloak, der udskylledes med Vand gennem Trærender fra den paa Vestsiden af Bakken liggende Kilde, saaledes at man fik et helt moderne WC-Anlæg ud af det. Brandenburgers Køkkenbygning forandrede han ved at nedbryde et Antal Fag i Nordsiden og sætte dem til i den anden Ende samtidig med at Taget afvalmedes. Langt senere (1755) blev det ydre Bindingsværk erstattet af Grundmur, medens det Indre og Tagværket bevaredes. Udover Kontrakten overtog Ernst endvidere Opførelsen af en ny Stald med tilhørende Vognskur, da de gamle Stalde ved Prinsens Gaard var bleven for smaa. Han havde her det Uheld, at Stalden under Opførelsen blæste om og maatte genopbygges; udsat som Stedet laa for kraftige Østenvinde havde ogsaa det første Frederiksberg Slot lidt en Del Stormskade i de foregaaende Aar. Paa Häussers Opmaaling 1741 ser man Køkken og Vognremiser som Fløje til den brede Staldbygning — Køkkenet danner den vestre, Remiserne den østre Fløj. Bygningerne er endnu bevaret paa samme Plads og danner den saakaldte »Lakajgaard«. Et Ridehus lidt Nord for den tre-fløjede Gaard ses ogsaa hos Häusser, men det blev først opført 1734. Endelig besørgede Ernst, ligeledes uden for Kontrakten, Opsætningen af tre Fontæner og den høje Mur »unten am Berge«, hvilket i dette Tilfælde vil sige Støttemuren ned mod Køkkenbygningen og ikke Terrassemuren. Af Fontænerne stod den største i Slotsgaarden, de to andre ved de nye Fløje — alle med Vandkummer af hugne Sten.

Udgifterne til Slottets Ombygning kom paa 32860 Rdr.; til Stald, Støttemur og Fontæner medgik omtr. 9000 Rdr., saaledes at den samlede Bekostning for de af Ernst overtagne Arbejder androg 41812 Rdr. Men naar Materialerne, som Kongen skulde levere, og Beløbene til de øvrige Haandværkere og Kunstnere foruden hvad der ellers løb paa (f. Eks. til Kirken) medregnes,

kommer man næsten op paa det dobbelte Beløb. Saaledes at Udgifterne til Slottets Udvidelse og Forandring kom paa Højde med hvad den første Opførelse havde kostet.

Men Kongen var fornøjet, og saa var alting godt. Et Tusinde Rdr., som ved de under Arbejdet indløbne Ændringer var sparet i Ernst's Entrepriser, fik han til Skænk og Gave, og Frederik den Fjerde bevidnede skriftligt sin Bygmester, at han med stor Fornøjelse havde besigtiget det vel udførte Arbejde. I Stedet for Ridderkors, som var altfor fint den Gang, udnævnte han Ernst til Kancelliraad (23. Aug. 1709), og siden blev han baade Etatsraad og Generalbygmester.

Efter mange Misgreb og bestandige Ændringer havde Frederik den Fjerde endelig faaet Skik paa sit nye Sommerslot. Men netop som det stod nogenlunde færdigt i Eftersommeren 1709 trak Skyerne paa den politiske Himmel sig sammen, og det længe ventede Uvejr brød ud i Oktbr. med Erklæringen af den store nordiske Krig. Aaret efter holdtes første Gang Hof paa det nyindrettede Slot, som sædvanlig i Sensommeren da Dronningens Fødselsdag 28. Aug. 1710 fejredes her. Det følgende Aar blev Opholdet af noget større Varighed og faldt tidligere paa Sommeren, af den dystre Aarsag at Pesten, der ude i Europa var fulgt i de krigerske Forviklingers Spor, nu var naaet til Danmarks Hovedstad, hvor den fra Slutningen af Juni indtil Oktbr. 1711 bortrev en Tredjedel af hele Københavns Befolkning. Alle der var i Stand til det, flyede fra den pestbefængte Stad — Kongen og hans Følge kom efter et kort Besøg paa Jægersborg den 27. Juni til Frederiksberg, der var tilstrækkelig nær ved Residensstaden til at han bekvemt kunde holde sig underrettet om Krigens og Pestens Forløb, og dog tilstrækkelig fjernet fra den smittede By til at Faren kunde holdes paa Afstand; men midt i Juli, da Forholdene blev værre, forlagde han Residensen til Kolding. Under Peter den Stores ikke synderligt velkomne Besøg i Juli-Oktbr. 1716 aflagde Czaren med Gemalinde ogsaa en Visit paa det nye Frederiksberg Slot (2. Aug.).

Ved Krigens Slutning 1720 fejredes den genvundne Fred efter den lange Fejde ved Anlægget af Fredensborg, som i nogen Maade

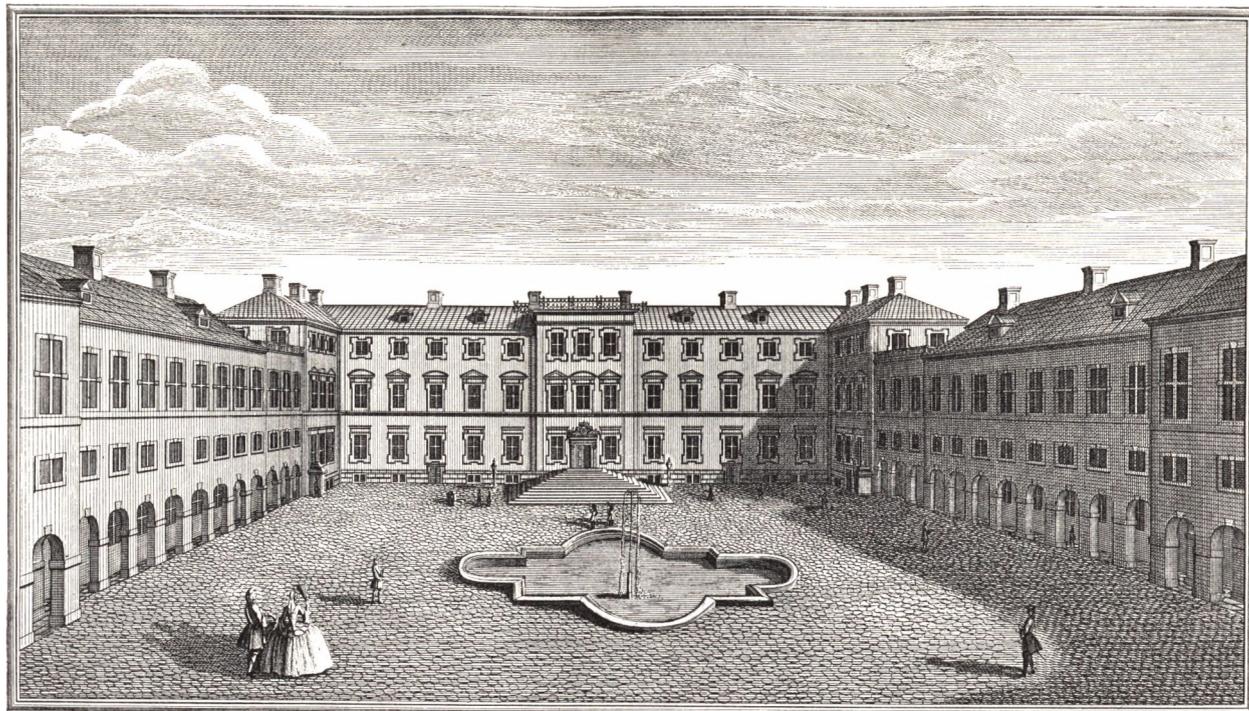
tog Luven fra Frederiksberg som Sommerslot — men andre Forhold bevirkede, at Kongen netop i 1720erne jævnlig søgte tilbage til det Sted, hvor han fra tidlig Ungdom havde dyrket sine særlige Interesser. Og for hans udkaarne Anna Sophie blev det et Fristed. Umiddelbart efter Dronning Louises Død i For-aaret 1721 lod Kongen sig som bekendt officielt vie til hende, og det var paa Frederiksberg Slot han den 30. Maj — i Kron-prinsens Nærværelse — erklærede hende for Danmark-Norges Dronning og egenhændig satte Kronen paa hendes Hoved. Først seks Uger efter holdt hun sit Indtog i København, modtaget af sin kongelige Gemal, der samme Aften atter fulgte hende til Slottet paa Valby Bakke, hvor Parret fortsatte deres Ophold. For Anna Sophie blev derefter Frederiksberg Slot det kære Til-flugtssted, hvor hun følte sig tryk ved Kongens Side, og det var næppe tilfældigt, naar der ved Fødselsdagstaflet for hende paa Københavns Slot Aaret efter paa Festbordet blev plantet en Gen-givelse af Frederiksberg i kunstfærdigt Sukkerværk. I 1726 fødte hun her en Prins, der som alle hendes Børn med Kongen, til Ægtefællernes store Sorg døde tidligt. Iøvrigt var man i disse Aar væsentlig henvist til Frederiksberg selv om Vinteren, da det gamle Københavns Slot, der efterhaanden var kommen til at bestaa af en malerisk sammenstykket Række Bygninger fra højst forskellige Perioder, blev underkastet en gennemgribende Om-bygning. Da derfor Kronprinsen, den senere Kristian den Sjette, mod Slutningen af 1721 hjemførte sin Brud fra Tyskland, tyede ogsaa det unge Par til Frederiksberg Slot, hvor det kongelige Familieliv og Festlighederne i Anledning af Brylluppet udfoldede sig. Den 28. Novbr. fejredes her den nygifte Kronprinsesses Fød-selsdag — iøvrigt under Medvirkning af Kaysers tyske Oper-ster, der havde afløst de franske Hofkomedianter — og den 30. Novbr. var der Bal og Maskerade; først den 18. Decbr. holdt hun sit Indtog i København.

Saa døde Frederik den Fjerde i Oktbr. 1730 og Sønnen Kri-stian den Sjette, Stedmoderens erklærede Fjende, efterfulgte ham. Frederiksberg Slot, der var bleven Stedet for Anna Sophies Ophøjelse, blev nu ogsaa Vidne til hendes bratte Fald — det var

ved et Reskript, dateret herfra den 11. Novbr. 1730 Kongen forviste hende til sit Fædrenegods Clausholm, hvor Frederik den Fjerde første Gang havde truffet hende. Frederiksberg blev ogsaa under den nye Konge fast Residens i en Aarrække. Straks ved sin Tronbestigelse besluttede Kristian den Sjette nemlig at jævne den gamle historiske Borg paa Slotsholmen med Jorden. Ganske vist var den efter Ombygningen genopstaaet som et afskrækkende Monstrum, men der var dog ofret store Summer paa den og Kalken var ikke tør endnu. Men heller ikke det afholdt Kongen fra at tilintetgøre sine Forfædres gamle Rede, og han støttedes i sine Planer om at skabe et stort nyt Residensslot af sin Dronning Sophie Magdalene; hun kom fra et bitte lille tysk Fyrstendømme og udlignede nu som Dronning over hele det danske Monarki de forskudte Storhedskomplekser ved at omgive sig med ødsel Pragt.

Opførelsen af Kristiansborg stod paa i Aarene 1731-40 og i al den Tid holdt Hoffet til paa Frederiksberg Slot baade Vinter og Vaar. Havde Rumforholdene, ogsaa efter de mange Udvidelser, været indskrænkede selv for Frederik den Fjerdes nogenlunde beskedne Behov — saa kunde hans Søn slet ikke nøjes med dem. Han maatte straks til at bygge videre hvor Faderen slap. Selv om Kristian den Sjette var en flittig Mand, der nidkært tog sig af Regeringssagerne, blev der Tid tilovers, og da han ikke var anlagt for de verdslige Hoffester, slog han sig paa Byggeriet. Hans Regeringstid særtregnes som bekendt af en udstrakt Bygningsvirksomhed. Paa Frederiksberg Slot blev da ogsaa Fløjene, der rander den monumentale Slotsgaard og som man havde været inde paa allerede ved den første Opførelse, til Virkelighed i de Aar Kristian den Sjettes Hof nødtvungent maatte holde til paa Frederiksberg.

Man plejer at sige, at det er Häusser der har opført dem, men det er lige saa ubegrundet som at han er Bygmester for Kristiansborg, hvor han blot realiserede de Ideer og Tegninger, der var forskrevet fra Italien. Weilbach har derfor Ret i, at Frederiksberg Slotsgaard som Helhed er Thurahs Værk, skønt Opførelsen begyndte endnu mens Ernst var Generalbygmester (ind-

SLOTSGÅRDEN EFTER FLØJBYGNINGERNES OPFØRELSE
Efter Thurahs Danske Vitruvius.

til 1735) og først afsluttedes efter at Häusser havde overtaget dette Embede. Thurah havde et sikkert Øje for saadanne Anlæg, baade den storstilede Jægergaard ved det gamle Jægersborg Slot og Kavalergaarden til Sorgenfri viser det.

Selv om Slotsgaardens Fløjbygninger udgør en smukt sammenarbejdet Eenhed, blev de ingenlunde til paa een Gang — tvertimod skabtes de stykvis og efter mange Ændringer, utvivlsomt paa Majestætens egen Foranledning. Man begyndte ved den østre Side over mod Køkkenbygningen. Først opførtes »en ny Fløjbygning«, hvilket rimeligvis skal forstaas som en Tilbygning i Fortsættelse af Slottets fremspringende Endefløj; den var projekteret af Ernst, approberet af Kongen 15. Oktbr. 1732 og færdig omkr. Slutningen af 1733. Den kan efter Byggesummen at dømme ikke have været ret stor, og Kongen bestemte sig da ogsaa til at fortsætte den videre indtil den gamle Portbygning. Nu var det Hofbygmester Thurah, der fik Arbejdet overdraget og Kongen bifaldt hans Overslag i Febr. 1734. Men da Fløjen var under Tag og der allerede kunde ses en Ende paa Arbejdet, gik man i Sommeren 1735 til en total Forandring: Bygningen var planlagt i to Etager uden Kælder, nu brød man den øverste Etage med Skillerum og Tag ned igen, satte en Mezzanin paa den underste Etage og anbragte atter en Etage oven paa Mezzaninen. Derved kom Fløjbygningens øverste Etage til at flugte med Slottets anden Etage, hvilket arkitektonisk unægtelig var en Forbedring og praktisk set en stor Fordel — mærkeligt var det bare, at man havde overset det i første Omgang. Først da man saaledes havde eksperimenteret sig frem, blev den vestre Fløj opført i Lighed med den østre og i eet Sæt (kgl. Approbation 14. Maj 1736). Thurah var nu traadt fra, Eremitagen i Dyrehaven og Jagtgaarden ved Jægersborg lagde aabenbart helt Beslag paa ham, men da vestre Fløj blev den østre ganske lig, har Häusser, som nu var traadt til, kun haft at overvaage Planens rette Gennemførelse. Iøvrigt overtog den ovenfor nævnte Philip de Lange Murerarbejdet paa den vestre Fløj, der saaledes var i de bedste Hænder, og hele den lukkede Slotsgaard stod færdig 1738.

Frederiksberg Slotsgaard fik ved hele sit Anlæg, og ikke

mindst ved Fløjbygningernes Arkader, en ikke altfor fjern Lighed med Kristiansborgs Ridebane, om end Formatet var meget mindre. Da begge Bygværkers Opførelse stod paa nogenlunde samtidigt, er en stilistisk Afhængighed heller ikke udelukket — maaske har Kongen selv forlangt de pyntelige og i daarligt Vejr ogsaa praktiske Buegange. Porthuset var bleven underkastet en ret omfattende Reparation i 1732, navnlig gik der mange Penge til Taget, men om der blev gjort andet ved det i disse Aar end de Ændringer Sammenbygningen med de nye Gaardfløje maatte medføre, synes der ikke at foreligge noget om; først langt senere blev det forandret af Harsdorff og Hofbygmester Koch.

Det mærkeligste Interiør i de nye Fløjbygninger var det i østre Mezzaninetage indrettede og prunkfuldt udstyrede Køkken til Dronningens personlige Brug — »Dronningens Paradekøkken« som Haandværkerne træffende kalder det. Det er endnu bevaret og fremtræder i en meget bastant Barokstil med en stor, Rummet helt dominerende Skorsten; Væggene er beklædt med pyntelige blaa Fliser, vistnok fra den ældste danske Fajancefabrik i Store Kongensgade. Paa Prinsessernes Gaard dyrkede de kongelige Damer Køkkenkunsten i højstegne Personer, og Sophie Magdalene fortsatte saaledes Stedets Traditioner. Senere er det kaldt »Prinsessernes Pandekagekøkken« — et Navn der øjensynlig hører hjemme i den Sfære af borgerlig Familieidyl, der omgiver Frederik den Sjettes Frederiksberg.

Efter at Kristiansborg var færdigbygget og taget i Brug mistede Frederiksberg Slot sin Betydning som Vinterresidens. Jævnlig kom Kongefamilien der dog i Kristian den Sjettes Tid, navnlig for kortere Besøg og mest i Sommertiden. Den unge Kronprins Frederik (V) blev Palmesøndag 1740 konfirmeret i Slotskirken paa Frederiksberg, da den nye Kirke ved Kristiansborg endnu ikke var indviet, og halvfjerde Aar efter holdt hans Gemalinde, den engelske Prinsesse Louise, til hvem han var viet per procura i Hannover, herfra sit højtidelige Indtog i Hovedstaden. Traditionen tro var Frederiksberg det Residensstadens Udenværk, hvorfra sligt skulde foregaa. Det var midt i Vinteren; den 5. Decbr. rejste Kronprinsen sin Brud i Møde til Roskilde,

Dagen efter kom de til Frederiksberg, hvor de fik Besøg af Kongeparret, og den 11. Decbr. 1743 fandt Indtoget Sted. I de første Aar efter Tronbestigelsen 1746 opholdt Frederik den Femte sig undertiden paa Frederiksberg — saaledes døde Kongeparrets førstefødte, den lille toaarige Kronprins her i Juni 1747 — men ellers stod Frederiksberg Slot i Reglen øde og forladt i denne Konges Tid. Hans anden Dronning Juliane Marie foretrak Fredensborg, hvor man holdt til om Sommeren. En svensk Rejsende, som et Par Aar efter Kongens Død besøgte København, fortæller at Slottet allerede var en Del forfaldent og at Møblementet heller ikke mere var helt paa Moden. Slotshaven derimod, »den uförlikeligen sköna trågården«, var han begejstret over.

— — —

Frederiksberg Slotshave stod aaben for Publikum som Bestemmelsen var fra dens første Anlæg. Riegels fortæller ganske vist, at den i Kristian den Sjettes Tid var lukket naar Kongen og Dronningen spadserede der — men noget Sandhedsvidne er denne Forfatter ikke, og det skal i hvert Fald næppe forstaaes som hele Havens vidtstrakte Terræn. Men der var kun Adgang for Standspersoner og »skikkelige Folk«, hvilket vil sige velklædte Borgerfolk der opførte sig net, og ikke Matroser f. Eks. der havde Ord for det modsatte. Allerede i Aarhundredets første Halvdel benyttede man sig deraf i udstrakt Maalestok — om Sommeren var Haven altid fuld af Mennesker, der ikke skyede den lange Vej fra Hovedstaden for at nyde Opholdet i den skønne Slotshave med de mange Seværdigheder. Smuk og stor var den, efter at den omsider var vokset til. Naar Søndermarken regnes med var det den største kgl. Lysthave selv efter at Fredensborg var kommet til, og som Pontoppidan siger (1764) maatte endogsaa en Franskmand eller Italiener tilstaa, at »Haven kunde kaldes kongelig, om den end laa i deres Klimat, som ved Naturen haver meget forud af det, Kunsten her maa bringe til Veje«.

Den berømmes i Datiden for sine skønne Alleer, smukke Statter, Vandspring, Parker (Damme) og Lysthuse. De kompakte

SLOTSHAVEN VED MIDTEN AF DET ATTENDE AARHUNDREDE
Kobberstik efter Tegning af J. J. Bruun 1756.

Løvmasser, der som hushøje grønne Vægge indrammede Allcer, Damme og Vandspring, maa ogsaa have været et imponerende Skue. Blandt Skulpturerne grasserede her som i Rosenborg Have de i Baroktiden yndede »Sten- eller Træbørn«, smaa Børnestatuetter, Amoriner og den Slags, som jævnlig maatte forsynes med nye Arme og Ben; allerede i 1707 reparerede Chr. Nerges 32 saadanne Træbørn, Fred. Ehbisch 37 i 1714 tilligemed de to Løver, som havde ligget der fra Tiden før den udvidede Slots-haves Anlæg, og Sturmberg leverede i 1731 to store Statuer til dem der var i Forvejen. Orangeriet, der nu havde Plads i den Længe af Prinsens Gaard som forud var Fuglehus, havde ogsaa et vist Ry, og naar de store Aloer i Haven blomstrede, kom det i Avisen eller der blev udgivet hele Digte om Fænomenet.

Plantagen mellem Valby og Slottet, det vi nu kalder Søndermarken, var ogsaa vokset til, og var 1745 »næsten ikke anderledes end som en Skov at anse«, som en samtidig Forfatter udtrykker sig. Mellem Slotshaven og denne Plantage var der ved begge Sider af Slottet to smaa indhegnede Dyrehaver, med Vildthuse opført af Krieger 1725, »Brune Dyrehave« hvor nu Zoologisk Have ligger, og »Hvide Dyrehave« paa den modsatte Side. Og der var virkelig Sturvildt i disse Indhegninger. Her lod nemlig Kristian den Sjette under et Besøg i Efteraaret 1741 indfange ti Hjorte, der sendtes til Jægersborg, medens Dronningen morede sig med at skyde Daadyr (»Dammwild«). Vildænder var der saa mange af ved Frederiksberg, at der holdtes en Mand for at tilse Bestanden, og Overjægermesteren sørgede for, at Harene paa Egnen ikke blev skudt ved Vildtleverancerne, men sparedes »for Hans kgl. Majestæts Fornøjelse«. Jagten var snart sagt denne Konges eneste Fornøjelse, og saa var han endda ikke nogen modig Jæger, men kunde tage til Takke med at skyde indespærrede Vildsvin fra et Vindu paa Gottorp Slot. Saa Harene paa Frederiksberg maa ubetinget have passet ham.

Fasanhaven med de mangefarvede vingede Skabninger i de fire Afdelinger, med Højen i Midten hvorfra Fasanmesteren kunde overskue det hele, var ogsaa en Mærkværdighed, som imponerede de Besøgende. Fasanmesterens Hus, den nuværende

Fasangaard, der laa lige uden for Indhegningen, blev fornyet i 1723. Den gamle Bygning fra 1689 var nu af Ælde sunken i den ene Side og saa brøstfældig, at man kunde vente den styrtede sammen, naar man færdedes i den, foruden at Regn og Sne uantastet gik gennem Taget. Fasanmesteren Claus Bertelsen Winter forstod at skildre Tilstanden saa realistisk for Kongen, at Majestæten bestemte sig for at lade Krieger bygge et nyt Hus til ham. Samtidig fik han Lov til at brygge Øl og udsælge det i Pottevis i sit Hus »til dem, som det dør paa Stedet hos ham straks kan fortære«. Fasangaarden var med andre Ord Traktørsted ligesom talrige andre Huse i den gamle Hollænderby, og Fasanmestrene før ham havde ogsaa drevet dette indbringende Bierhverv, om end ikke paa fuldt saa lovfæstet Maade som han.

Indgangen til Frederiksberg Slotshave var den Gang som nu fra Ridebanen eller Runddelen, men Folk gik ikke gennem Porten paa Prinsens Gaard, derimod ad en Sidelaage forbi de gamle Stalde. Imidlertid forsvandt den gamle Hovedbygning til Prinsens Gaard ved Midten af Aarhundredet og den pyntelige Gitterport, der nu danner Indgangen til Haven blev opsat i Stedet. Paa Aarets sidste Dag 1753 kunde Berlings danske Posttidender meddele, at der sidstafvigte Nat, altsaa Natten mellem den 30. og 31. Decbr., kom »uformodentlig Ild løs i Orange-Huset ved Friderichsberg Hauge, hvorved en Del af den saa kaldede Prinsens Gaard blev lagt udi Aske, og de sidstleden fra Afrika hridførte Struds-Fugle maatte sætte deres Liv til udi Luen«. Formodentlig har de midlertidig været indlogeret i det varme Orangehus. Thurah oplyser, at en Algirer, der var kommen med Nyerhvervelser til Menageriet med et dansk Skib, ved sin Uforsigtighed foraarsagede Branden og derved blev Skyld i, at tre Strudse og et Par Kameler ynkelig omkom. Det er rigtig nok, at den danske Konge havde faaet nogle Dyr i Present af en afrikansk Potentat, og at den danske Konsul i Tunis havde engageret Tyrken Hadge Mahamet el begg til at følge med Sendingen, som gik hjem med Det almindelige Handelskompagnis Skib »Haabet« i Marts 1753 og naaede hertil i Oktbr. Mahamet blev

i København til næste Eftersommer, og Kongen maa have lukket Øjnene for hans ufrivillige Brandstiftelse, thi han fik ikke blot rigelig Løn og Underhold, men ogsaa en kongelig Gave i gyldne Dukater ved sin Afrejse.

Branden kom forøvrigt ikke ubelejligt — Prinsens Gaard, der havde gjort Tjeneste i næsten et helt Aarhundrede, stod nu for Fald. Den søndre Fløj — Orange- eller Laurierhuset — var allerede 1744 ombygget af Hofbygmester Nic. Eigtved som en grundmuret Bygning og fik ved den Lejlighed sin nuværende Facade, der kun er lidet ændret i Tidens Løb. Derfor modstod den ogsaa bedre Ildens Hærgen end den tilliggende Hovedfløj, hvis Bindingsværk var mørt og brandfarligt. Selv om Hovedbygningen kun delvis var lagt i Aske, besluttede man helt at nedrive den, rydte den gamle Gaardsplads og lukke den ud til Ridebanen ved et Stakitværk, der i sin endelige Udførelse kom til at bestaa af en monumental Smedejernsport med Gitter mellem murede Piller, kronet af Rokoko-Vaser. Ved den hærgede Gavl af Orangeriet opførtes en Pavillon som Afslutning af Indgangspartiet og for Symmetriens Skyld maatte man anbringe en lignende ved Gavlen af den nordre Fløj. Ogsaa den viste sig imidlertid saa forfalden, at det ikke lønnede sig at reparere den, og den blev da ogsaa ombygget af Grundmur i Lighed med Orangehuset. Eigtved var død i Sommeren 1754 og Thurah blev Arkitekt for Ombygningen efter Branden, der stod paa i 1755-56; Billedhuggeren J. F. Hänel udførte de fire Vaser. De to Fløje staar endnu, i den sydlige har Haveselskabet sit Domicil, i den nordre Inspektionen for de kongelige Haver, og Thurachs pompøse Indgangsparti danner den skønnest mulige Afslutning af Runddelen og Frederiksberg Alle og giver tillige et pragtfuldt Kig ind i den gamle Slotshave.

Ogsaa Menageriet forsvandt omsider — for det store Publikum Havens største Seværdighed. Det var fra en ringe Begyndelse i Husene ved Prinsens Gaard vokset saa hastigt efter Havens Udvidelse og Slottets Opførelse, at Jens Bergendahl i sit Fødselsdagsdigt til Kongen fra 1705 i en Sum kunde skildre dets mangeartede Dyrebestand i disse Linjer:

Dér grumme Bjørne ses, her afrikanske Løver
For Kongens Løve-Mod og Helte-Fod sig bøjer,
Her gridske Tigrer gaar udaf Armenien
Og mange rare Dyr fremsendt af Indien.

Slig underlige Dyr sig her maa lade tvinge,
Saa Kongens Fjender det med Tiden skal gelinge,
Han skal paa Løver gaa og Drager ligesaa
At de for Hannem skal med Skam og Banghed staa.

Og endnu omkr. 1750 rummede det baade Løver, Tigre og Leopard. Saadanne glubende Rovdyr kunde nu næppe ses andre Steder end paa Frederiksberg (og i Fredensborg, hvor der ogsaa blev indrettet Menageri), undtagen naar fremmede Omløbere kom til Landet og viste dem frem for Penge. Menageriet oprettedes indtil Frederik den Femtes Død, men Kristian den Syvende dekretede kort efter sin Tronbestigelse, at det skulde nedlægges fra Nytaar 1768. Aaret før var samme Skæbne overgaaet Menageriet paa Fredensborg. Maaske var det Kongens sygelig frygtsomme Natur, der ikke taalte de vilde Bestier i sin Nærværelse, maaske maa ogsaa en Begivenhed, der mindedes langt ned i Tiden, henlægges til dette Tidspunkt, saaledes at den kan have bidraget til, at Slottenes zoologiske Haver forsvandt. Den hyggelige Skildrer af det gamle Kongens København, Jacob Davidsen, fortæller hvad Traditionen i hans Barndom berettede om denne Tildragelse: Dyrevogteren ved Menageriet paa Frederiksberg var en Dag kommen ind til en af sine Løver anderledes klædt end sædvanlig, Dyret kendte ham ikke, slog Klørne i ham og tilredte ham meget ilde; den saa derefter sit Snit til at flygte ud i Haven, hvor den omsider blev skudt. Og nogle Dage efter døde Vogteren af sine Saar. Endnu i 1807 paaviste man Hullerne i et Plankeværk, hvorigennem det rasende og skrækslagne Dyr blev skudt.

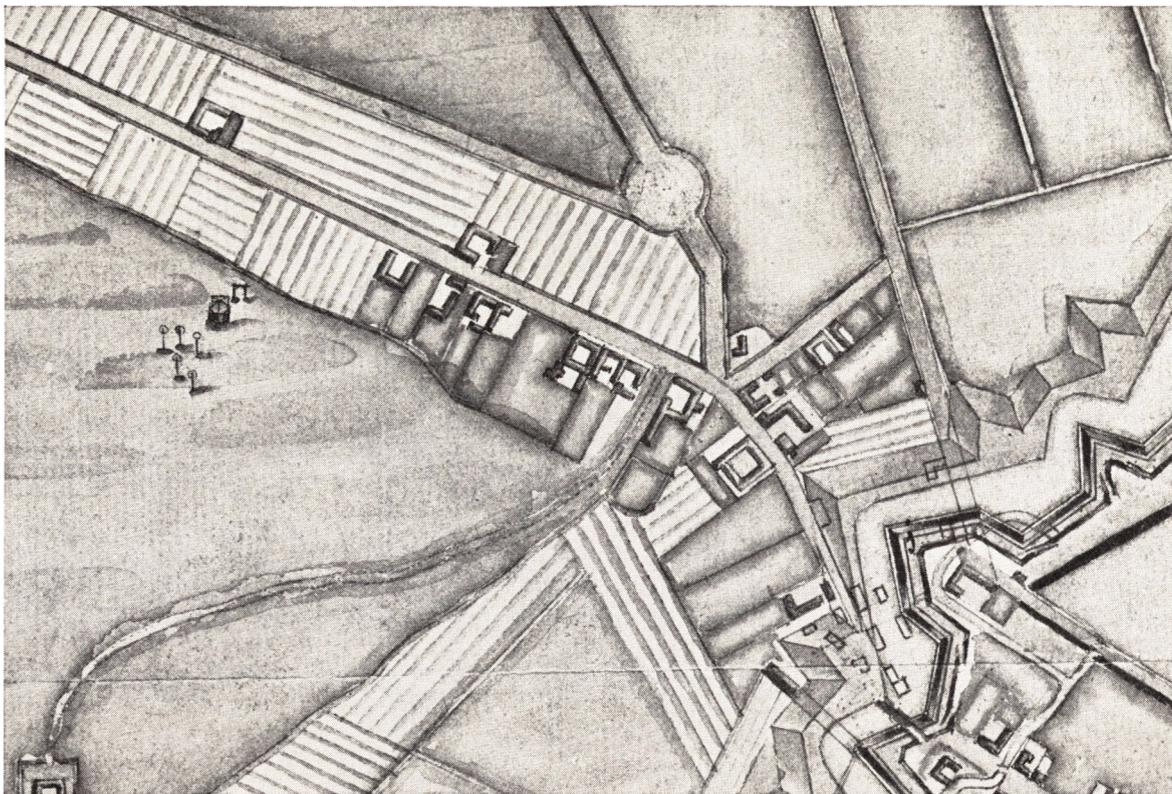
Efter at Menageriet var nedlagt, skænkede Kongen 1769 de dér staaende Dyrehuse til sin Selskabsbroder og Maître de la garderobe Grev Conrad Holck, der formodentlig har haft Brug for de solide Tømmerbygninger paa Blaagaard, som han nys havde købt og hvis store Have han netop var ved at omlægge.

Pladsen blev derefter udlagt til Driverier og Frugthave, hvori ogsaa inddroges den op til Menageriet liggende Teaterplads, som sikkert kun yderst sjelden var bleven brugt efter sit oprindelige Øjemed.

— — —

Samtidig med Slotshavens Nyanlæg og Udvidelse, altsaa i Tiden umiddelbart efter Aar 1700, blev Frederiksberg Alle anlagt som en storstilet Opkørsel til Slottet, i Smag med Avenue de Paris i Versailles. I Overensstemmelse med Heinrich Scheels Plan førtes den fra Ridebanen ud for Prinsens Gaard ind over de gamle Ladegaardsmarker; den blev beplantet med en firdobbelte Række Træer og endte i en Runddel, hvorfra dog yderligere et kort Stykke Alle førte helt ud til Hovedstadens Grænseskel. Til at begynde med var der ingen Bebyggelse, kun grønne Marker, det var en udpræget Opkørsels-Alle. Umiddelbar Forbindelse med den gamle Adelvej var vanskelig at etablere, Vejen laa ret akavet for Aleens Udløb og Københavns Jorder laa imellem. Rimeligvis har man ventet med at faa Forholdene reguleret til det kunde ske ved en senere Lejlighed, og man lod derfor foreløbig denne nye prægtige Kongevej slutte ved Ladegaardsskellet, hvorfra den ad en primitiv Markvej paa 6—7 Alens Brede førtes videre over et Vænge, der tilhørte Øltapperen i »Den gule Hest«; herfra naaede den ud i Adelvejen paa det Sted hvor Tvervejen til den gamle Kongevej stødte til — en Tvervej der siden fik Navn efter en anden Øltapper Werner Dam. Først i 1734 lod Kristian den Sjette Markvejen udvide med 15 Alen til hver Side, saaledes at den nye Kongevej paa det sidste Stykke blev 37 Al. bred — hvilket dog var betydelig mindre end Bredden af den øvrige Del — og overtog i den Anledning en Del af Vænget. Anlægget var imidlertid forkludret fra Begyndelsen og endnu har Frederiksberg Alle bevaret en umotiveret Krumning der hvor den munder ud i Vesterbrogade, som yderligere her slaar en Bue til den modsatte Side, foranlediget ved den Omlægning af Adelvejen der fandt Sted i Kristian den Fjerdes Tid.

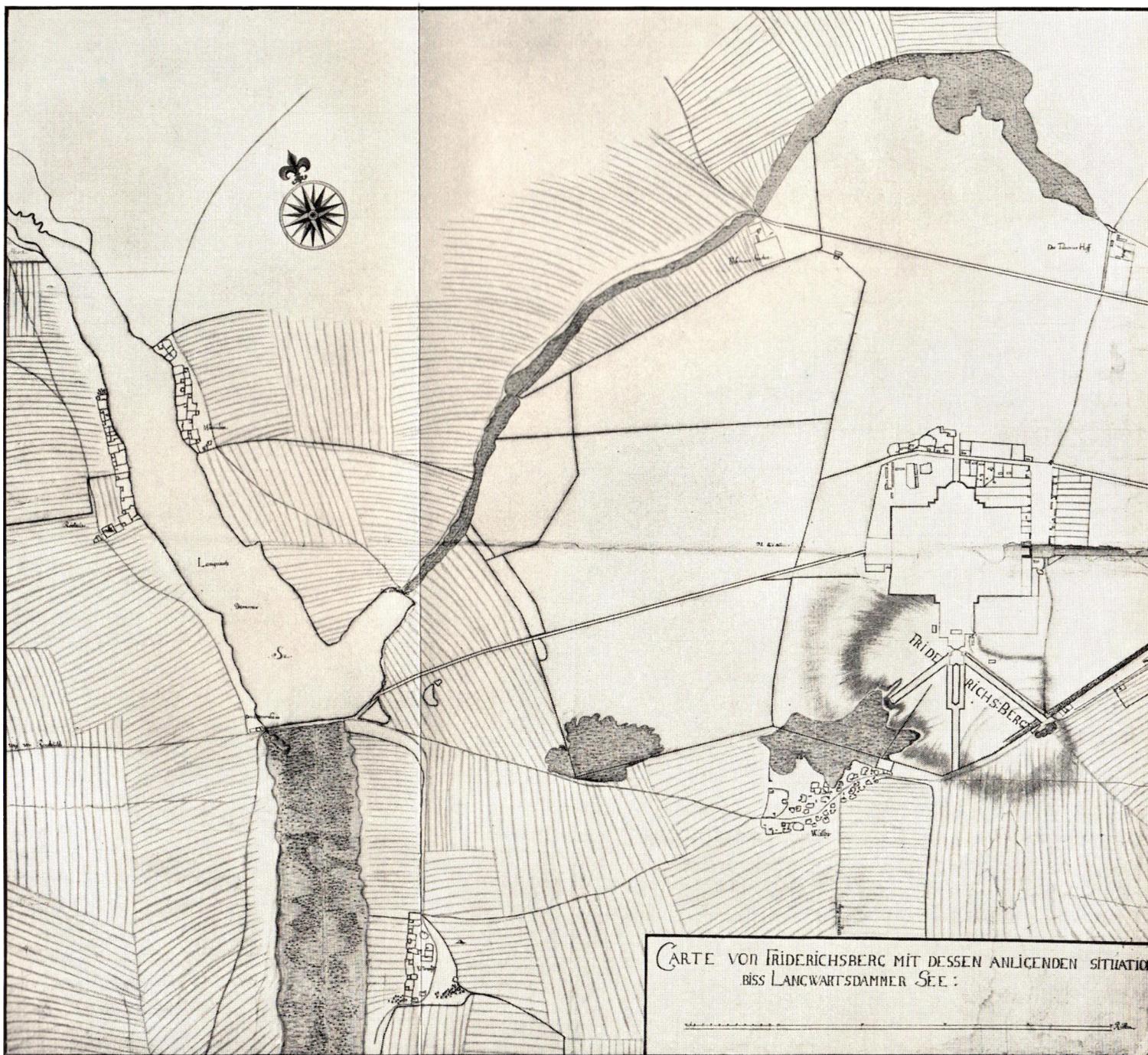
Efter at Frederiksberg Alle var anlagt blev Skraavejen, den tidligere Opkørsel fra den gamle Kongevej, overflødig. Den Del

FREDERIKSBERG ALLES UDMUNDING I ADELVEJEN

Udsnit af haandtegnet Kort fra 1740erne i Geodætisk Instituts Samling. Øverst ses den saakaldte »første Runddel«, hvori ogsaa den omhugne Remise munder ud (senere Alle til Bakkehuset). Til Venstre den murede Galge paa Vesterfællend, nederst Pesthuset. De indtegnede Fæstningsanlæg er blot Projekter.

der laa Nord for Alleen, fik Lov til at ligge hen som Markvej paa Terrænet bag Hollænderbyens Haver, medens den Strækning der løb forbi Byens gamle Kirke og Kirkegaard antagelig er omlagt ved Plantagens (Søndermarkens) Anlæg; paa Kortet Side 175 ser man den som en smal Vej fra Ridebanen med Retning Stik i Syd til Bakkehuset. Passagen fra Frederiksberg Alle gik i den første Tid gennem Prinsens Gaard ad Sideramperne i Haven op til Slottet som det tydeligt ses paa Marselius' Prospekt. Fra Porthuset fortsattes derefter Kongevejen uden om den senere Brune Dyrehave (nu Zoologisk Have) indtil den ved Fasanhaven stødte til det sidste Stykke af den oprindelige Kongevej til Langvaddam. Tilkørsel for mindre fornemme Køretøjer, der ikke kunde tilstedes Adgang gennem Slotshaven, er dog rimeligvis sket ad den regulerede Skraavej, der efter den nye Kirkes Opførelse 1734 og Kirkegaardens Flytning blev endelig udbygget som den nuværende Pilealle; allerede paa Kort fra Midten af det attende Aarhundrede er den vist som en Alle — den betragtedes som Fortsættelse af Falkoneralleen og var lukket Kongevej. Endelig ses paa Häussers Opmaaling 1741 en ny Vej under Anlæg, som over Bakkehuset gennem Skraa-Alleen i Plantagen skulde føre til Slottet, men om den blev til Virkelighed eller fik nogen Betydning, er tvivlsomt. Alle disse Forhold ændredes imidlertid fra 1775, da Roskildevejen blev den endelige Kongevej og førtes op over Bakken forbi Slottet i lige Linje til Damhusøen.

DEN VESTLIGE DEL AF FREDERIKSBERG MED NÆRMESTE OMGIVELSER
Begyndelsen af det 18. Aarhundrede. Hærens Arkiv.

BREDEGADE
Fot. Kai Uldall 1919.

FREDERIKSBERG BY OG TILLIGGENDE

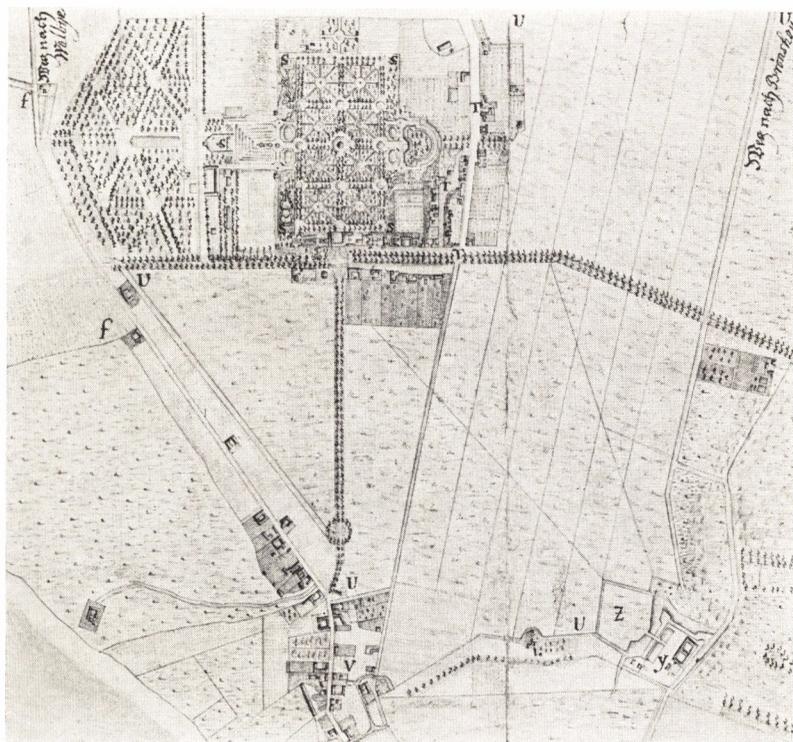
I. BYEN

Efter Slottets Opførelse paa det gamle Solbjerg var Hollænderbyen bleven Slotsbyen, der breder sig ved Bjergets Fod. Vel var Bjerget kun en sjællandsk Bakke, men i den første Tid, før Havens Træer dækkede Udsynet, laa Slottet alligevel saa højt, at det kunde ses over hele den lille By og dens nærmeste Omegn. Forholdet var der: Slottet paa Bjergets Top, Byen ved dets Fod. Men det var ikke nogen streng Slotsherre der regerede paa Bjerget, og Byens Indbyggere følte sig ikke trykket af Naboskabet. Den tidligere citerede engelske Legationssekretær Lacombe de Vrigny undrer sig over, at Frederik den Fjerde red rundt paa Frederiksberg, kun ledsaget af en ung Page, og følte sig lige saa sikker alene som Kongen af Frankrig omgivet af 200 Gardister. Naar Kongen var paa Landet, fortæller han videre, lod han Højheden blive hjemme i København, og var jævn og ligefrem mod alle som han mødte.

Efter at Hollænderbyens Kirke i 1703 var bleven »Kirken ved Frederiksberg Slot«, var Byens ændrede Navngivning paa en Maade officiel, men det tog lang Tid inden man vænnede sig til det nye Navn — langt op i Aarhundredet spores det gamle endnu, først efterhaanden fortrængtes det. Da Pontoppidan i 1760erne skrev sin Danske Atlas, var de gamle Amager-Betegnelser endelig ved at gaa af Brug, idet Byen nu, som det hedder, »sædvanlig laaner Navn af Slottet og kaldes Fridrichsbergs By«. Det oprindelige Solbjerg var derimod længst forglemmt. At Hillerød kunde holde Frederiksborg Stangen skyldtes den Omstændighed, at det gamle Stednavn, takket være Tradition gennem mange Slægtled var fastholdt, medens Solbjerg By blev nedbrudt ved et kongeligt Magtbud og Beboerne spredt ud over Nordsjælland, saa at al Overlevering døde ud. Der var i det attende Aarhundrede næppe mange af Frederiksbergs Indbyggere som anede, at der havde været en Landsby af det Navn — den erindredes kun af gamle stedfaste Bønder i Omegnen.

Byens topografiske Struktur holdt sig uforandret. Den bestod af to Dele, den tidligere Hollænderby og Partiet omkring den gamle Gade ved Kæret. Langs Slotshavens Østside laa Hollænderbyens lange lige Bygade — ved dens Nordside den gamle krogede Gade, der kaldtes den brede Gade efter at den nye smallere Gade var bleven anlagt som en ingeniørmæssig Regulering af Kongevejen; alligevel var det stadig den oprindelige Gade, der fra Gadekæret og udefter fortsatte den gamle Kongevej.

Hollændergaden var Byens Hovedaare, den kaldtes ikke som nu Allegade, men »Kongevejen til Falkonergaarden«, og dens østlige Side (mod København) var allerede i det attende Aarhundrede saa godt som een sammenbygget Husrække med store Haver bagved ud mod Hømarken, mest Frugthaver, men ogsaa Prydhaver i Barokstil; ligeledes paa den vestlige Side laa Husene tæt, men her havde Slotshavens Anlæg berøvet Haverne deres Dybde. Var det ikke Lyststeder, saa var det Traktørhaver — her holdt Landliggerne og Byens mere tilfældige Sommergæster til. Ned gennem Aarhundredet havde flere af Datidens fremtrædende Personligheder smukke Landsteder paa dette Strøg,

SITUATIONSPLAN OVER DEN ØSTLIGE DEL AF FREDERIKSBERG

Udsnit af Kort i Rigsarkivet, signeret Hans Chr. Orning 1712. Vest opad.
 S. Frederiksborg Slot og Have, T. Frederiksborg By, U. Hømarker, Z. Blegdam, Y. Ladegaarden, V. Vestre Forstad, f. Valby Bymark.

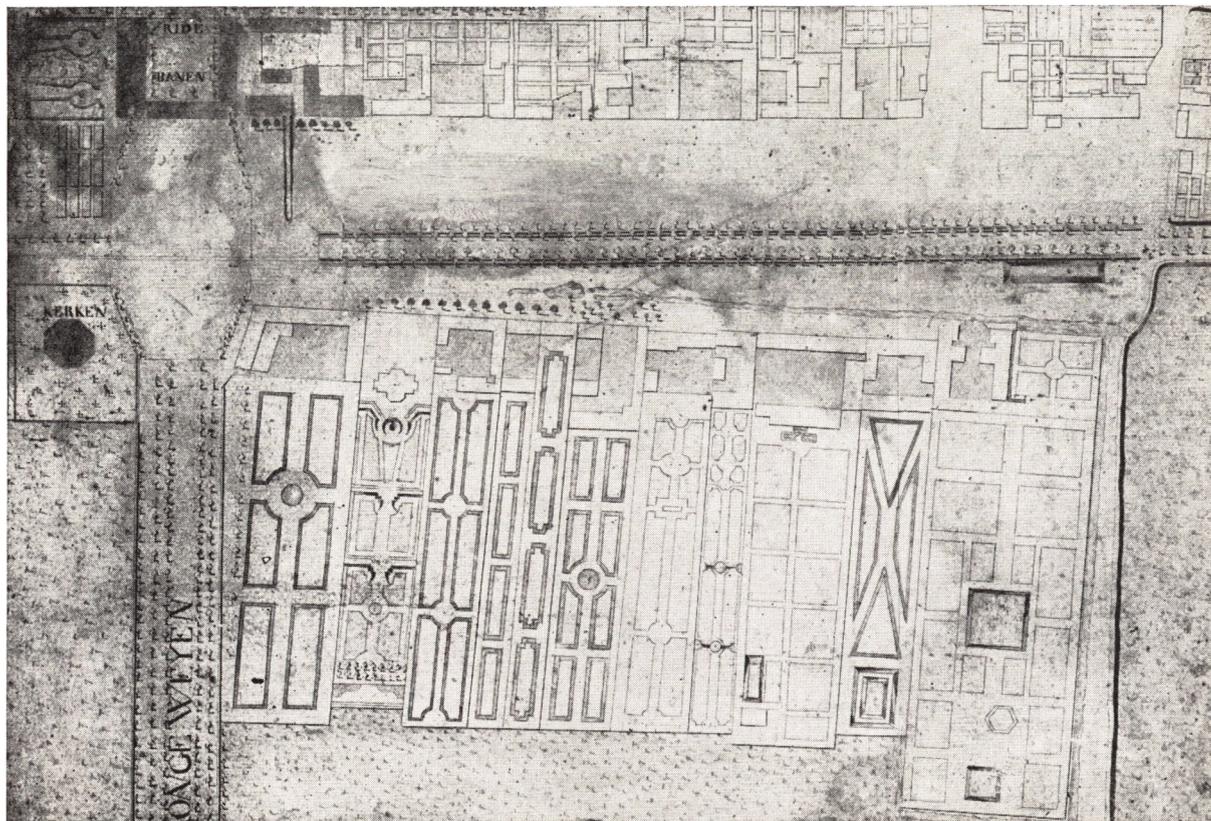
mest paa Bysiden med de store Haver, og der vil i anden Del af dette Skrift blive Lejlighed til at fortælle nærmere om dem.

Husmændene og andre Smaafolk boede fortrinsvis omkring Gadekæret ved den brede Gade. Her var Husene mindre, der var flere af dem og de laa tæt og usymmetrisk, omgivet af Kaalgaarde og Urtehaver, her og der ogsaa et mindre Lyststed ind imellem. Ved den smalle Gade var Bebyggelsen langt ned i Aarhundredet mere spredt, kun ved den gamle Kongevejs Udlob og længere ude mellem Gadekæret og Teglværket klumpede Husene sig sammen. I 1718 var der i Frederiksborg By 27 Gadehuse af

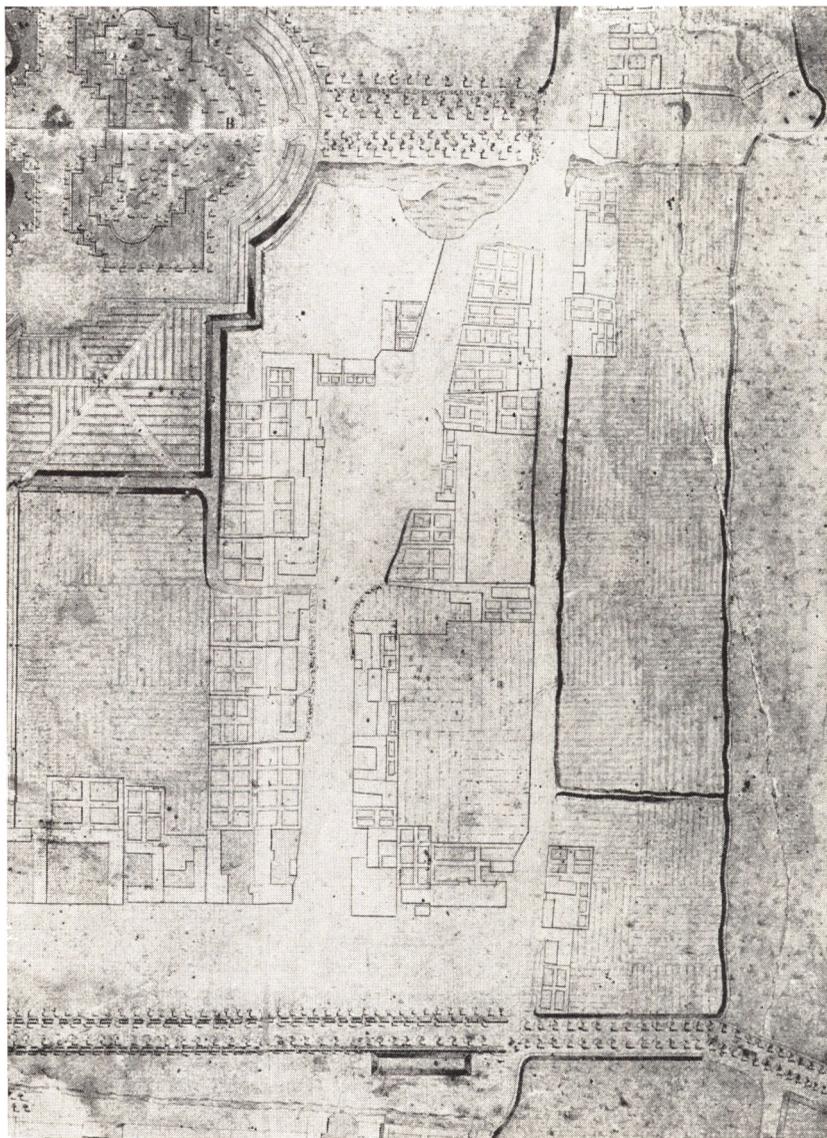
højest forskellig Størrelse, fra velvoksne Bindingsværksbygninger paa 13 Fag indtil Lilleput-Huse paa bare 2 Fag, og ned i Tiden øgedes Antallet betydeligt.

Byen havde en mærkelig Særstilling blandt Landets Bopladser — havde baade et Anstrøg af Fornemhed og var tillige en Paria. Det var hverken Landsby eller Købstad, den havde hverken Jord eller Opland. Befolkningen var blandet, fornemme Hovedstadsfolk i Lyststederne, Smaafolk i Husene. Slottets Opførelse havde skabt nye Muligheder for Byen. Mange af Beboerne havde deres Erhverv i Slotshaven eller tjente paa anden Maade de kongelige Herskaber, andre havde bygget Lejevaaninger til Landlige, der yndede at slaa sig ned hvor de kgl. Herskaber holdt til, atter andre havde et fast og indbringende Bierhverv med at beværte de mange Lystrejsende. Men ingen levede af Jorden alene saaledes som i de nordsjællandske Landsbyer. I den første Menneskealder efter Slottets Opførelse kunde der ikke stilles noget der lignede rigtigt Landbrug paa Benene og der kunde kun drives et meget nødtørftigt Havebrug; Jorden havde Kongen annekteret til Hømarker, og den Tønde Land eller mindre der hørte til de større Huspladser kunde næppe give saa meget, at Salget af Produkterne kunde føde en Familie — og med det Par Kør Indbyggerne havde Lov til at lade græsse paa Fælled, kunde der ikke skabes noget Hollænderi af større Omfang. Skattefriheden paa seks Aar, der var tilstaaet dem i de kgl. Skøder, blev 1706 udvidet med endnu to, men det hjalp dem ikke stort.

Med Haandværk var det ikke bedre bevendt. Lavene i Hovedstaden betragtede Frederiksberg som en ren Landsby og slog alle Tilløb til haandværksmæssig Næring ned. Noget af det der laa nærmest var Slagteriet. Vesterbro var allerede da og langt ned i Tiden et foretrukket Tilholdssted for Slagtere, og mange af Vesterbros Beboere havde efterhaanden fundet et blivende Sted paa Frederiksberg. Det var en ærlig Sag at opkøbe Kreaturer, slagte dem og sælge Kødet i København, men det var forbundet med en vis Risiko. I Slagtetiden 1708 forsøgte fem af Byens faste Beboere at akcise 108 Lispund (864 kg.) indsprængt (d. v. s. letsaltet) Kød ind ad Vesterport og sælge det til fattige Folk for

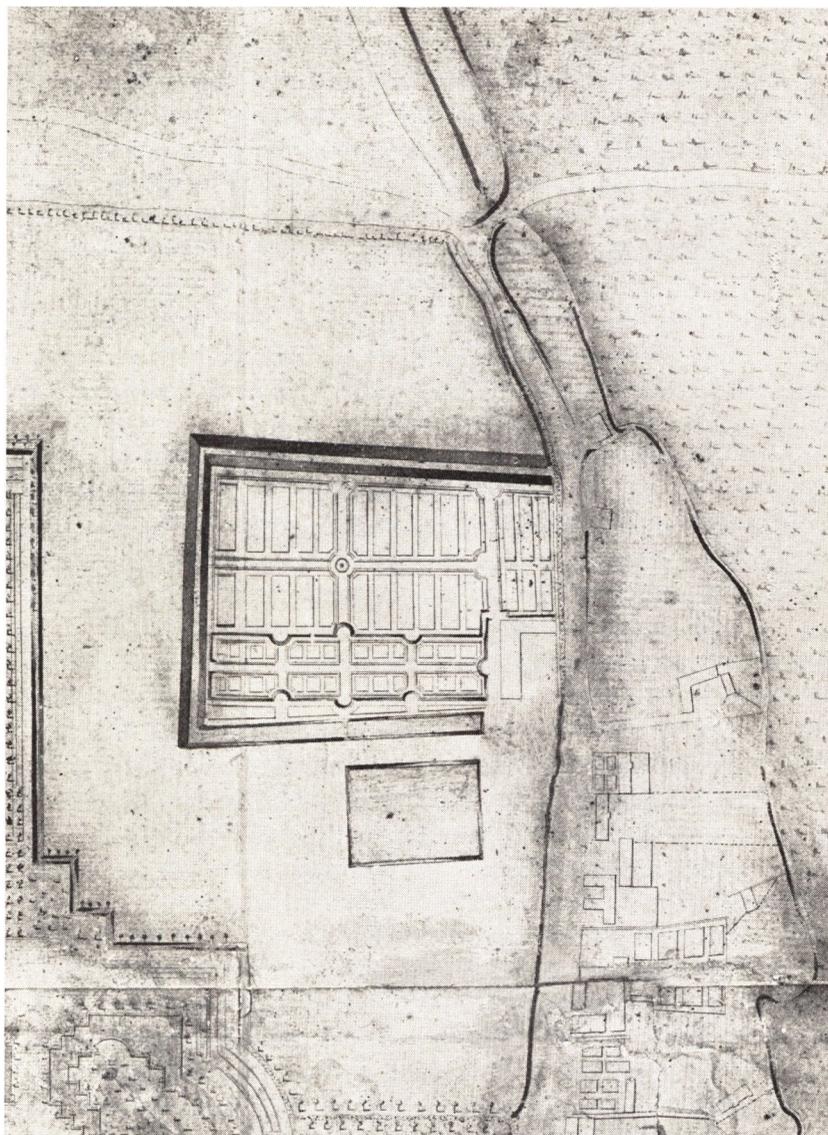

BEBYGGELSE OG HAVER VED HOLLÆNDERGADEN
Udsnit af Plan i Nationalmuseet fra ca. 1750.

BEBYGGELSE VED BREDE- OG SMALLEGADE, ØSTRE DEL

Udsnit af Plan i Nationalmuseet fra ca. 1750. Nederst Kongevejen til Falkonergaarden samt den gamle Kongevej.

BEBYGGELSE VED BREDE- OG SMALLEGADE. VESTRE DEL.
Udsnit af Plan i Nationalmuseet fra ca. 1750. Øverst Vej til Fasangaarden (til Venstre)
og til Grøndal (til Højre).

2 Mark Lispundet, men Slagterlavet lod Politiet konfiskere Kødet og levere det til Lemmerne i Pesthuset — ikke fordi det var daarligt, men fordi de fem Frederiksbergere Virksomhed stred mod Lavets Artikler. De forsøgte at paaklage den voldsomme Fremfærd, og forlangte saa længe Slagtetiden varede at faa Lov til at slagte i deres Huse, salte Kødet og forhandle det, da Slagterne dog ikke kunde skades i deres Næring ved Salg af saltet Kød. Men det hjalp ikke, Lavet fik Medhold hos Politi- og Kommercekollegiet, som desuden fandt at deslige Slagtning kun var Fuseri, som bare førte til, at Kongen blev snydt for Konsumtionen. Og de fem Mænd fik ingen Erstatning for deres konfiskerede Kød. Men Slagtningen paa Frederiksberg hørte ikke op af den Grund, man blev bare mere forsigtig.

Andre Haandværk gik det ikke bedre — alle mulige Hindringer blev lagt dem i Vejen. En Bager, der 1722 vilde nedsætte sig paa Frederiksberg, kunde ingen Bevilling faa. Kollegiet erklærede, at Folk paa Broerne uden for København selv bagte deres Brød, hvis de ikke købte det i Byen, saa det var ikke nødvendigt at der blev beskikket nogen Bager til at bage Brød derude, »saa og utjenligt, saasom det Privilegium sigter ej til andet end til Underslæb i Konsumptionsintraderne«. Det var det vanlige Omkvæd. Og en Smed der 1726 vilde have Bevilling til at smede Søm og sælge dem i København, blev afvist paa samme Maade: det stred mod Smedelavets Artikler og præjudicerede deres Næring — en Landsbysmed maatte smede Hestesko og hvad der ellers kunde forefalde i hans By, ikke videre. Alle løb de Panden mod den Mur, Lavene i Aarhundreder havde bygget op som et Værn om deres Interesser.

Kun Væverne stod sig i Kampen mod denne Stormagt. Væveren ligesom Smeden hørte til i Datidens Landsby, men han maatte kun fremstille Vadmæl, Blaar- og Hampelærred; da der imidlertid ingen Bønder var i Frederiksberg By som havde Brug for den Slags Varer, havde Væverne her slaaet sig paa Linnedvævning og arbejdede for Folk i Hovedstaden. Det betalte sig, der blev flere og flere af dem, og deres Virksomhed tog efterhaanden et saadant Omfang, at de københavnske Lavsmestre paa Stan-

dens Vegne følte sig forpligtet til at skride ind. Væverne paa Frederiksberg sad for billigere Husleje, skulde ikke svare borgerlige Skatter, og kunde saaledes blive farlige Konkurrenter. I 1721 tog Lavsmestrene derfor Affære paa sædvanlig Vis: de fratog dem ved Politiets velvillige Mellemkomst deres Redskaber og Varer, naar de bragte dem ind i Hovedstaden.

Men det fandt de frederiksbergske Vævere sig ikke i. Der var ret mange, otte ialt, med en energisk Mand, en Holstener eller Tysker Matthias Fritsche, i Spidsen, og de erklærede at Byen vilde blive »øde og ubebyggt«, om ikke Indbyggerne fik Lov til at ernære sig af hvad de kunde og forstod sig paa. Skønt Kollegiet atter standhaftigt forfægtede Mestrenes Sag, blev det dog Amtmandens varme Forsvar for sine Undergivne der denne Gang gjorde Udslaget. Og han læste Lavsmestrene Teksten: de betjente deres Kunder slet og var dyre, man gik hellere til Væverne paa Frederiksberg, som desuden var Folk der havde staaet i Kongens Tjeneste, aftakkede Soldater og Matroser, der havde bosat sig paa Frederiksberg. Det var et Argument der vejede tungt. Ved samme Lejlighed blev det gjort op, at de otte Vævere tilsammen havde 28 Væve, deraf Matthias Fritsche de syv, og at der endvidere var fire Kvinder med een Væv hver. Saa det var efter Datidens Forhold en ikke ringe Virksomhed, der udfoldedes af Væverne paa Frederiksberg. Og denne Gang trak Lavet det korteste Straa, Kongen gav dem Lov til at fortsætte, men der maatte ikke nedsætte sig flere (vgl. Missive af 14. Septbr. 1722). Lavsmestrene søgte senere flere Gange at gribe ind mod disse »Fuskere« og i hvert Fald faa Tallet af Væve nedsat til een pr. Mand — saa Konkurrencen har aabenbart været følelig. Det lykkedes imidlertid ikke at rokke den een Gang trufne Bestemmelse, og iøvrigt blev der faa Aar efter udstedt en Forordning, hvorved forhenværende militære fik visse Begunstigelser ved Adgang til at drive borgerlig Næring (10. Marts 1725). Men da Linnedvæverne paa Frederiksberg i 1731, nu kun seks i Tallet da to af dem var døde, efter Tronskiftet søgte at opnaa Ret for deres Arvinger til at overtage Bedrifterne, blev det nægtet — Næringsretten gjaldt kun for deres egen Livstid.

Saadanne jævnlig stedfindende Skærmydsler satte Bom for de tidligste Tilløb til borgerlig Næringsdrift paa Frederiksberg, først ved Aarhundredets Midte, da Staten satte alle Kræfter ind paa at faa en indenlandsk Industri stablet paa Benene, kom der i den Collin-Danneberg'ske Klædefabrik en industriel Virksomhed af Betydning i Gang paa Frederiksberg. Men den vil der blive Lejlighed til nærmere at omtale andet Sted.

En anden og ulige vigtigere Næringskilde for Datidens Frederiksberg var Ølbrygningen, der betød noget fordi den var Grundlaget for den ikke helt legale Traktørvirksomhed, som Byens Beboere drev i vidt Omfang. Den var vokset frem af Kongegenst, baade ved Omstændighedernes Magt og som Belønning for de Tjenester Beboerne ydede deres Slotsherre. Bestandig var der store Kommandoer af Soldater som arbejdede paa Frederiksberg, og naar Kongen opholdt sig paa Slottet tillige et betydeligt Vagthold. Alle disse Mennesker maatte indkvarteres i Byen. De tidligere Gaarde havde gerne 6 til 8 Mand i Kvarter og de mindre Huse i Forhold dertil, saa man i Smaamandshjemmene undertiden maatte overlade Sengen til Soldaten, medens Familien selv laa i den bare Halm. Indkvarteringen krævede øget Varme i Husene, og efter den strenge Vinter 1726, da Kongen residerede paa Frederiksberg, fik Beboerne da ogsaa 6 Læs Tørv hver til Trods for at de ikke, som Bønderne ude i Landet, var opført i Skovrullen og havde Ret til Brændsel. Og om Sommeren maatte de mange tørstige Sjæle med det meget Fritlftsarbejde have deres Tørst slukket, hvilket naturlig affødte en Ølbrygning i Husene ud over det til Familiens eget Behov nødvendige Kvantum. Herfra var der kun et Spring til Beværtning af de mange Vandringsmænd, der søgte ud til Slotshavens Idyl og til de landlige Omgivelser navnlig Søndag og Mandag — thi Blaa-Mandagen var allerede da i høj Kurs. Alle disse Forhold medførte at Antallet af Traktørsteder med hjemmebryggede Drikkevarer i den første Menneskealder efter Slottets Opførelse steg i en foruroligende Grad, men samtidig blev Grundpillen i Byens Økonomi.

Med det attende Aarhundredes sociale Struktur i Minde vil man forstaa, at det maatte afføde bestandige Stridigheder med

Autoriteterne — og her var det ikke blot Lavenen, men navnlig Toldvæsenet der greb ind. Bryggere og Brændevinsbrændere forlangte, at Varerne skulde købes i København, Tolderne krævede Konsumptionsafgifter, og Øllet var den Gang som nu et betydningsfuldt Skatteobjekt. Men Afgifter var noget der laa disse selvbestaltede Kromænd fjernt; Ny Hollænderbyen var ved Oprettelsen i 1651 befriet for alle Skatter, og Afgiften af Gaardene var afløst af Huspenge, hvormed Beboerne mente at de havde gjort deres Skyldighed som Skatteydere. Amtets Øvrighed var nu som før et velvilligt stemt Forsyn for Indbyggerne, ogsaa af den Grund at Amtet og Hovedstadens Magistrat i Reglen saa ganske modsat paa Tingene, og skønt man havde haft mange Bryderier med Hollænderne, var en god Portion af den Velvilje man havde vist dem overført paa Byens nuværende Beboere. Tolderne var derimod uberørte af den Slags Føleri. Distriktets Regimentsskriver fortæller 1721, at Konsumptions-Betjentene end ikke skyede de tarveligste Midler for at overliste de frederiksbjergske Hjemmebryggere. De har »en Maxime«, siger han, »at naar de fattes Penge gør de ikkun Inkquisition hos disse fattige Folk, og det paa saadan Maade, at en af dem, som er ubekendt, kommer og begærer et Krus Øl, og naar han faar det, spørges alene om de brygger det selv, og dersom der svares ja, er intet andet end straks [at] forsegle og sekvestrere Bryggerkedel«. Hvorefter Betjenten paa staaende Fod foretog Udpantning for Konsumtion af de Skæpper Malt der var brygget Øl af, og ofte stak Pengene i sin egen Lomme. Regimentsskriveren gik ind for at afskaffe denne Standret og give Indbyggerne Lov til at brygge og brænde, eventuelt mod en fast Afgift, men mødte Modstand baade hos Lavenens Talsmænd i Politi- og Kommercekollegiet og hos Rentekammeret, der fandt at Ulemperne ved »den gamle Metode« bedst kunde hæves ved at Regimentsskriveren strengelig forbød Indbyggerne at holde sig fra saadan Bryggen og Brænden. Men Kongen holdt sin Haand over Byen ved Frederiksberg Slot, han ønskede ingen Forandringer og resolverede 23. Juni 1721: »Det kunde hermed forholdes som hidindtil dermed er vorden forholdt, til Vi engang anderledes sindet vor-

der«. Netop paa dette Tidspunkt, kort efter sin endelige Forening med Anna Sophie, var Kongen imidlertid ikke sindet at bedrøve sine Undersaatter paa Frederiksberg. Saa fik det være med at Tolderne nu og da tog Affære.

Forinden havde Konsumptionsinspektøren rejst Sag for een Gang for alle at faa de mangfoldige Kroer i Frederiksberg By afskaffet. Sagen havde i Aar og Dag verseret for Ballerup Birke-ting, men da den kongelige Resolution faldt, suspenderedes Dommen — Majestæten havde talt, dermed var Sagen afgjort. Begge Parter forbeholdtes deres Ret og de mange Krohold i Slotsbyen fortsattes uanfægtet. Den gamle Ordning med Omgangsbrygning mellem Bryggerne i København, hvorefter hver efter Tur maatte brygge en vis Tid og et vist Kvantum Øl, var bleven ophævet, og denne den enkeltes Næringsfrihed faldt paa en Maade i Traad med den Trafik, der egentlig mod Loven blev drevet paa Frederiksberg; men saa genindførtes Omgangsbrygningen ved Forordn. 12. Marts 1723, og Toldvæsenet benyttede øjeblikkelig denne Chance. Kroholderne blev atter sat under Tiltale, men Birkedommeren var lige utilbøjelig til at dømme som forhen, og det hjalp heller ikke, at Bryggerlavet lod anstille en skarp Inkvisition i Byen, beslaglagde deres Redskaber og forbød dem efterdags at brygge Øl og sælge det. Det førte blot til, at Indbyggerne beklagede sig for Kongen og tilbød om fornødent at betale en fast aarlig Afgift til Rytterkassen. Imidlertid blev Omgangsbrygningen atter ophævet i Juli samme Aar — dog ikke af Hensyn til Frederiksberg By alene — og Kancelliet kunde i Septbr. fastslaa: Saasom Omgangen nu er ophævet, forbliver det nu som det tilforn har været.

Alt forblev saaledes ved det gamle og Forholdene ændredes ikke i Frederik den Fjerdes Tid. Han havde bevaret sin Faders og Bedstefaders velvillige Omsorg for den gamle Hollænderby, skønt der i 1723 kun var enkelte tilbage af de oprindelige Familier, der efter de Privilegier, som i sin Tid var tilsagt deres Forfædre men nu var frataget dem, havde et vist Krav paa Hensyn. Stedet stod imidlertid Kongens Hjerte nær, ikke mindst efter Slottets Opførelse og den store Slotshaves Anlæg. Men da Kri-

stian den Sjette havde efterfulgt ham, fandt man Tidspunktet egnet til at skride ind. Antallet af Traktørsteder var i Aarenes Løb steget jævnt og sikkert; i Aarhundredets andet Decennium var der 14 til 16, i 1723 omkring 25 og efter Ildebranden i København 1728, da en Mængde nye Indsiddere havde etableret sig paa Frederiksberg, øgedes ogsaa Tallet af Kroholdere, saa man 1731 var oppe paa nogle og tredive. Toldinspektørerne lagde derfor ud med et stort Fremstød for endelig en Gang at dæmme op for den rivende Udvikling, der var saa meget des farligere som Frederiksberg havde faaet Ry for at levere bedre og billigere Øl end Værtshusmændene paa Broerne, der maatte tage deres Varer fra Bryggerne i Hovedstaden og saaledes indirekte betalte Konsumption til Toldvæsenet. Efter meget Skriveri frem og tilbage foreslog da Toldinspektørerne som et Kompromis, at de tyve oprindelige Gaarde fik Lov til at brygge Øl, naar de blot betalte Afgift, medens det skulde forbydes alle de øvrige Indbyggere. Men denne Gang var Kongen og Rentekammeret striksere end de underordnede Myndigheder — ved en Resolution af 6. Oktbr. 1731 blev al Hjemmebrygning og Hjemmebrænding forbudt over en Bank, men ikke de upriviligerede Krohold i sig selv, kun skulde man ligesom andre Traktører uden for Byens Porte købe Varerne i Hovedstaden. Og Politimesteren eller Byfogden i København skulde ved en Fuldmægtig overvaage Inkquisitionerne i Steden for Regimentsskriver eller Birkedommer. Iøvrigt forekom Brændevinsbrænden kun sjældent, det var Øllet som var eftertragtet.

Disse strenge Bestemmelser kunde imidlertid ikke opretholdes, navnlig ikke i 1730erne, da Hoffet næsten hele Aaret rundt havde Ophold paa Frederiksberg og der desuden var store Nybygnings- og Reparationsarbejder paa Slottet, som trak en Hærskare af Arbejdere og Soldater til. Og desuden blev Byens vigtigste Indtægtskilde altfor haardt ramt. Knap tre Aar efter klagede samtlige Bymænd — hvilket vil sige Indehaverne af de oprindelige tyve Gaarde — over dette Indgreb i Byens økonomiske Liv. Siden den sidste kgl. Resolution var falden, erklærede de, »har Byen saa mærkelig aftagen, at næsten enhver er opsagt

deres Prioritet for Mangel af Renters Betaling, andre gaar derfra i Armod, ja Stederne [er] falden til saa ringe Pris, at ikke kan faas den tredje Del hvad de forhen har kostet. Derimod tilltager Indsiddere og uvedkommende i største Mængde, hvilke ikke undser sig om Nattetide selv at brygge, og følgelig tildrager sig al Næring og Øl-Salg, i Steden [for at] de rette Beboere frygter for at forse sig imod Eders Majestæts Forbud«. Hvorefter Forholdet blev ordnet saaledes, at de Indbyggere som selv beboede deres Ejendomspladser fik Lov til at brygge saa meget Øl som de kunde udtappe og sælge i deres Huse, men kun saa længe Kongen om Vinteren residerede paa Slottet og kun mod at betale en samlet aarlig Konsumption paa 100 Slettedaler (kgl. Resol. 2. Aug. 1734). Men ogsaa denne Bestemmelse fik kun Betydning en stakket Tid. Efter at Kristiansborg var bleven færdig 1740 og Hoffet ikke mere havde nødig at ty til Frederiksberg, bortfaldt den af sig selv og Bryggerlavet fik endelig sat igennem, at Varerne skulde købes i Hovedstaden. Men da var det ogsaa ude med Indbyggernes relative Velstand og de maatte slaa sig paa anden Virksomhed. Saa meget havde Hjemmebrygningen betydet for Byen ved Frederiksberg Slot.

Den eneste der profiterede af denne Tingenes Udvikling var Byens privilegerede Kromand. Den oprindelige Kro fra 1664 (se Side 101) var forsvundet i Traktørstedernes Mangfoldighed, men Kobrows gamle Gæstgiversted var opretholdt. Det var som allerede fortalt indrettet i Jens Juels tidligere Lystgaard og laa midt i Hollændergadens Byside, ikke langt fra det Sted hvor den lystige Nelle i sin Tid havde haft sit Domicil — senere havde den tilhørt Assessor Mule og derefter Børnehuset, som solgte den 1707 til Etatsraad Hans Rosencreutz. Denne Standsperson fungerede naturligvis ikke selv som Kromand, ikke heller de senere Ejere Oberst Joach. Henr. Berner og Grev Chr. Danneskjold-Samsøe, men Privilegiet hørte fra gammel Tid til Lystgaarden. Jens Juels Ejendom bestod oprindeligt af en Helgaard og en Halvgaard, i Mules Tid var den udvidet til to Havepladser (24000 Kv.-Al.). I 1702 beskrives Gaarden som en Bygning paa 26 Fag med tvende Kviste paa 8 Fag og en tilhørende temmelig stor

Lysthave, hvortil yderligere laa »en stor Plads, som Kroen forhen haver staaet paa, med en Hauge«. Kroen var altsaa et Anneks og rimeligvis lagt i Aske ved Byens Brand, men endnu ikke genopført 1702. I Berners og Dannekskjolds Tid bestod Gaarden af tre Gaardspladser (36000 Kv.-Al.), og Dannekskjold solgte 1723 den hele Ejendom til Lars Christophersen, en af de Hjemmebryggere Tolderne i sin Tid havde været ude efter.

Lars Christophersen hørte aabenbart til Kredsen af Grundspekulanter, der allerede den Gang opererede i Hovedstadens Omegn. Han købte og solgte adskillige Gaarde og Huse i den tidligere Hollænderby og var tillige en nærsom Mand, der straks gik i Rette med Byens upriviligerede Kroholdere, skønt han selv havde været med i Laget; han forlangte sit Privilegium, som han havde overtaget med Lystgaarden, sikret og tildelt Eneret — hvad han dog ikke fik. Men han fik Bevilling (18. Juni 1723) til officielt at holde Værtshus og Gæstgiveri, give fremmede Logemente og Staldrum, selv brygge sit Øl mod en aarlig Afgift og desuden betale Konsumption af Maltet, som skulde males paa Møllerne i København, men han maatte ikke sælge ud af Huset eller »holde Kroersker«, hvilket ikke vil sige Forbud mod kvindelig Betjening, men mod Filialer der bestyredes af Krokoner. Lars Christophersen maa senere have frasolgt Kroen, og i 1738 blev dette »Frederiksberg Gæstgiverhus«, som da tilhørte Fred. Koch, sat til Auktion. Det købtes af en anden Spekulant, Øltapper Werner Dam, men da Rentekammeret 1741 tilholdt ham at forny Privilegiet, havde han allerede solgt Huset til Garver Johan Christopher Klein, der atter 1742 overdrog det til Klædekræmmer i København, senere Fabrikør Joh. Gottlieb Kramer, Svigersøn til den ældre Joh. Danneberg, der som nævnt havde sin Klædefabrik i den tidligere Hollænderby. Kroen indtog en halv Husplads og var paa det Tidspunkt en velvoksen Bindingsværks-Bygning paa 21 Fag med Sal paa 4 Fag, et Halvtagshus i Gaarden til Stald og Vognskur, og med en stor Traktørhave. Men det var næppe mere det Lysterberg i den store Stil, som det havde været i en svunden Tid, da Eggertsen her skabte en Substitut for det nedlagte Gæstgiveri i Prinsessernes Gaard. Kra-

mer var Indehaver af Gæstgiver-Privilegiet indtil sin Død, først i 1786 afhændede Dødsboet Gaarden til Joh. Gottfried Rostock.

— — —

Efter at største Delen af Krongodset over hele Landet omkring 1717 var bleven inddelt i Distrikter, der hver for sig skulde underholde et Rytterregiment, blev Frederiksberg lagt under det københavnske Rytterdistrikt. En saakaldt Regiments skriver, der varetog Distriktets Forretninger og nærmest svarede til en Amtsforvalter, blev derefter Stedets nærmeste Overøvrighed, og ved Reskript af 7. Juli 1721 ophævedes endelig Forbindelsen med Amager, idet Jurisdiktionen overflyttedes fra Taarnby Birketing til Københavns Rytterdistrikts Birk med Tingsted i Ballerup.

De kirkelige Forhold derimod undergik ingen væsentlige Forandringer saa længe Hollænderbyens gamle Kirke endnu var til. Kirken havde ikke selv nogen Præst, Tjenesten var først bleven besørget af de tyske Præster paa Kristianshavn og siden fra 1686 til 1703 — med Undtagelse af en kort Mellemtid — af de hollandske Præster ved Holmens Kirke. Den sidste af dem var Mag. Lavrids Thura, den senere Biskop i Ribe. Den hollandske Menighed i København var kun liden, det var Hollænderbyen paa Ny Amager der gav det største Kontingent til Menigheden, og efter Byens Brand kunde han derfor, under de helt ændrede Forhold, ikke eksistere af sine formindskede Indkomster og søgte andet Kald. Det fik han ogsaa og Kapellanen ved Frelsers Kirke søgte det Embede, der i forne Tider havde været fast knyttet til Kristianshavn. Men Biskoppen havde andre Planer — han foretrak sin egen Kapellan ved Brønshøj-Rødovre Menigheder, der fra gammel Tid var direkte underlagt Sjællands Biskop. Ganske vist havde denne Præst, Mag. Niels Glumsøe hed han, to Menigheder i Forvejen, hvoraf Brønshøj var temmelig folkerig, medens til Gengæld Rødovre kun bestod af nogle faa Gaarde samt Damhuset — saa Bispen mente, at han med »nogen bedre Magelighed end andre« kunde »betjene Kirken og Menigheden ved Slottet Frederiksberg og med den og Rødovre Kirke efter Loven altid alternere, eftersom Vejen dør imellem falder dog baade let og kort, særdeles forbi Kalthuset som saa kaldes«. Og man kom

ST. ANNA PAROCHIE I VRIESLAND

Fotografi.

derved tillige ud over den Vanskelighed, at Præsten ikke kunde tilkaldes om Natten, fordi Hovedstadens Porte var stænget. Man blev da staaende ved Biskoppens Forslag, saaledes at Mag. Glum-

søe tillige med sine øvrige Embeder fra 1. Maj 1703 ogsaa betjente Frederiksberg Kirke.

Mag. Glumsøe sad længe i Embedet og blev en gammel Mand — endnu i hans Levetid fik Byen sin nuværende Kirke. Efter at Kristian den Sjette lige i Begyndelsen af sin Regeringstid havde opslaaet sin Vinterresidens paa Frederiksberg formedelst Ombygningen af Københavns Slot, var han begyndt at interessere sig for de kirkelige Forhold dør paa Stedet, og havde lovet Plads til en ny Kirke Øst for den gamle, et Stykke Jordsmon hvor Slotsforvalteren havde Jord og Gødskning liggende. Rimeligvis stod den nyudnævnte Stiftamtmand Joh. Ludv. Holstein, der baade var et dybt religiøst Gemyt og nød stor Tillid hos Kongen, bag Planen eller ydede den i hvert Fald varm Støtte. Pladsen blev udstukken og opmaalt i April 1732 og indeholdt 6628 Kv.-Al. — en Rektangel der i sin nordre Side havde en 90 Al. lang Facade ud til den ny Kongevej, Frederiksberg Alle, og maalte 66 Al. mod den omlagte Vej til Bakkehuset og Valby, den senere Pilealle. Kongen støttede yderligere Sagen bl. a. med 2000 Rdr. af Partikulærkassen og Prinsesse Sophie Hedevig skænkede nogle Tien-der til den nye Kirkes Opførelse.

Samme Sommer begyndte Byggeriet — Kontrakterne om Murer- og Tømrerarbejdet sluttedes 3. Juli 1732 og i Løbet af 1733 blev hele Kirken færdig baade ude og inde. I Modsætning til den gamle Hollænderkirke blev det en grundmuret Bygning; den blev ottekantet, med Sokkel af hugne Sten, røde Mure med pudsede Hjørnelicener, spidst opløbende Tegltag og et Taarn dækket med Kobber fra Poul Badstubers Værker ved Mølleaaen — indvendig med Hivælvinger baaret af otte smækre Søjler, men uden nogen videre Udsmykning.

Det blev en for danske Øjne ejendommelig Kirkebygning — »en saadan Landsby-Kirke findes ingen Steds endnu udi hele Danmark« hedder det i en topografisk Skildring fra 1745. Men original var den ikke — som Thorlacius-Ussing har gjort opmærksom paa har den stor Lighed med Kirken St. Anna Parochie i Vriesland, opført 1682. Udkastet til den ny Kirke skyldtes Bygmesteren Mons. Dusart, der i Decbr. 1733, da Bygge-

FREDERIKSBERG KIRKE

Litografi ca. 1864.

arbejdet i det væsentlige var færdigt, fik 12 Rdr. for »sine forfattede Desseins og Tegninger«. Denne Dusart kan ikke være identisk med den Dieussart der var Bygmester for Carl Ahle-

feldts Sorgenfri og siden fik en lille Bestilling hos Generalbygmester von Platen, derimod er det uden Tvivl den Felix du Sart, der optræder herhjemme i Begyndelsen af 1730erne og ligesom Brandenburger var Teglværksejer og desuden drev et Kalkværk ved København. Rimeligvis er Dusart en af de hollandske eller flamske Bygmestre, der samtidig med Philip de Lange kom til København efter Branden 1728, og det kan ogsaa konstateres, at Lange har benyttet ham som Konduktør. Denne Hollænder har helt enkelt gjort den nye Kirke efter Mønstret fra Vriesland, kun Taarnet er anderledes. Men det blev netop ændret under Opførelsen; det fremgaar nemlig af Regnskaberne, at der i Decbr. 1732 sluttedes en særlig Kontrakt med Tømmermanden bl. a. »for Taarnet mod første Tegning at forandre«. Kirkeinspektionen har aabenbart forlangt et mere himmelstræbende Spir i Stedet for den kortlivede Lanterne, der afslutter Spidstaget paa den hollandske Kirke. Ogsaa deri ligner Frederiksberg Kirke sit fremmede Forbillede, at Kirkerummet, navnlig i den ældste Tid, var meget enkelt udstyret, og at Prædikestolen er anbragt over Alteret som Skik er i de reformerte Kirker, ogsaa i Reformert Kirke i København.

Dusart har øjensynlig ikke haft andet at gøre med Kirkens Bygning end Levering af Tegningerne. Murermesteren var oprindelig Joseph Toscanello, men senere overtog »den i hans Sted antagne Mursvend« Joh. Christoph. Weisz Arbejdet. Weisz udførte i Gibs de kronede Monogrammer i Hvælvingen, medens Maleren Antoni Muhle anbragte »det kongelige Province-Vaaben paa en Lem i Gevelften«. Alteret udførtes af Billedskæreren Joh. Christoph. Hübner bistaaet af Snedkeren Chr. Holfeldt, men først nogle Aar efter blev det malet og forgyldt.

Kirkens Hovedentreprenør var imidlertid Tømmermanden Peder Sørensen Ulv, der overtog baade Tømrer- og Snedkerarbejdet. I Modsætning til Toscanello, der var en kendt Haandværker, havde Peder Sørensen ikke lært Faget, men var en aftakket Soldat, som Kirkeinspektionen havde overdraget Arbejdet, fordi han var billigere end Hovedstadens Mestre, og man var meget fornøjet med hans Arbejde. Det gik imidlertid ikke ustraffet hen

— der kom et frygteligt Uvejr over den arme Tømmermands Hoved bagefter. Mens han arbejdede paa Kirken turde man ikke antaste ham, men da han var ved at bygge sig et Hus paa en afbrændt Plads i København, tog Lavsmestrene Vindusrammerne fra ham og lod hans Svende og Drengene arrestere. Den giftefærdige Mand tilbød at gaa i Lære i to Aar for derefter selv at blive Mester og tilstod »at have gjort dennem imod, da jeg paatog mig Friderichsbergs Kirkes Bygning, mens sligt et Arbejd viser nok, at jeg baade har Begreb om Tegning og Bygning«; Tilbudet blev imidlertid afslaaet, han skulde gaa hele Lavsskalaen igennem paa normal Maade. Da heller ikke Magistraten vilde lægge et godt Ord ind for ham og opnaa lempeligere Vilkaar hos Lavet, friede Kongen, som Kirkens øverste Bygherre, ham ud af alle Trængsler ved at gøre ham til Frimester (10. Juni 1735). Det var Lønnen for hans Arbejde ved Kirken. Tilfældet Peder Sørensen er iøvrigt et interessant Eksempel paa, hvor lidet man selv ved større — og som man i vore Dage vilde sige — offentlige Arbejder kærede sig om Arkitekten, naar man blot havde en bygningskyndig Mand ved Haanden. Saa det er ikke underligt, at man ofte har Vanskelighed ved at eftervise Arkitekten ved mange større Bygningsværker fra Fortiden.

Aaret før, paa Helligtrekongers Dag (6. Jan.) 1734 var Frederiksberg nye Kirke bleven indviet i Overværelse af Kongen, Kronprinsen og mange høje Standspersoner, hvorfor man ogsaa denne Dag i de ombaarne Tavler fandt 13 Speciedukater foruden megen anden god Mønt — ikke mindre end 45 Rdr. tilsammen eller mere end der ellers kom ind paa et helt Aar. Men Kirken trængte ogsaa til det, den var i dyb Gæld — Byggeriet havde i de to Finansaar 1. Maj 1732 til 1. Maj 1734 kostet over 8100 Rdr. Ganske vist havde Kongen med rund Haand støttet Foretagendet, men det forsløg ikke, og Frederiksberg Kirke fik Tilsagn om Hjælp fra Kongens andre Kirker til Reparationer og Vedligeholdelse, en Foranstaltning der ellers kun blev truffet, naar en Kirke var brændt eller paa anden Maade var stedt i haard Nød.

Kirkekar og Klokker havde man fra den gamle Kirkes Tid. Foruden de tidligere nævnte Malmstager eksisterer endnu en Al-

terkalk af Sølv, skænket 1711 af den omtalte Lars Christopher-
sen og hans Hustru Lene Mikkelsdatter, og en indvirket Messe-
hagel, der 1730 overførtes fra Juellinge Kapel. Af Klokkerne var
den ene omstøbt Aaret før man begyndte at bygge paa den nye
Kirke og har efter en ny Omstøbning holdt til vor Tid; ogsaa den
anden blev senere omstøbt, men maatte til sidst kasseres og erstat-
tes af en Klokke, der oprindelig var anskaffet til Kapellet ved Søl-
lerødgaard, som blev nedbrudt 1765. Den er dog forlængst afløst
af en ny. Fra Søllerød Kapel fik Frederiksberg Kirke ogsaa en
Døbefont, som nu er overført til Frederiksberg Slotskirke. En
kærkommen Gave modtog Kirken i 1738, da en Velynder, der
ønskede at forblive unævnt, hos Urmager Peter Mathiesen i Kø-
benhavn bestilte et Slagur til Kirken »til Guds Ære, Kirkens Sirat
og Menneskenes Nytte«. Det blev et 30-Timers Værk med fire
Skiver udstyrede med Tal af ægte Guld. Da der blev Tale om
at opfordre den ædle Giver til yderligere at legere en lille Ka-
pital til Vedligeholdelsen, fandt Amtmanden dog at dette gik ud
over Sømmelighedens Grænser og Kongen bevilgede da som
Kirkeejer en ringe aarlig Sum til dette Formaal.

Derimod varede det en Aarrække, helt til efter Midten af Aar-
hundredet, inden Kirken fik et Orgelværk. Tiderne var da ændret
og Forholdene havde økonomisk trukket sig i Lave. Frederiks-
berg husede nu adskillige Folk fra Hovedstaden, og mange havde
indrettet sig paa at kunne bo der baade Sommer og Vinter efter
Behag. Byen var bleven større og mere velhavende, og Kirken
profiterede deraf — det var bleven en af de Landsbykirker der
havde de største Indtægter i Stolestade- og Tavlepenge. Men
denne Stilling medførte ogsaa Forpligtelser. De forvante Kø-
benhavnere forlangte et Orgelværk, og Kirke-Sessionen gik med
paa Ideen i Haab om derved at bringe Kirkens Indtægt i Vejret
— ikke at tale om, at et Orgel vilde pynte op i det spartansk
udstyrede Kirkerum. Man bestilte da i Novbr. 1753 »et lidet
Positiv« hos Orgelbygger Hartvig Müller i København med ti
Stemmer, Tremulanter og en »Simmel-Stjerne« (tysk: Simbel-
Stern), d. v. s. et Cymbalum eller Klokkespil der anvendtes ved
de store Højtider og paa Orgelfacaden var synlig som en ro-

terende Stjerne. Med det behørige Billedskærerarbejde m. m. kom Orglet paa 536 Rdr. og fra 1. Maj 1754 antoges en Organist til 30 Rdr. aarlig. Dette Frederiksberg Kirkes første Orgel er nu havnet i Øster Hassing Kirke i Jylland.

Efter at Kirken var bleven færdig og det endnu saa noget vidtløftigt ud med at komme ud af Gælden uden at de andre kongelige Kirker led altfor store Tab, havde Kristian den Sjette opfordret Kirkeinspektøren at søge Veje og Midler til at faa Kirkens Indkomster øget, saa meget mere som den let kunde rumme dobbelt saa mange Kirkegængere som Menigheden kunde præstere. En Del Familier paa Vesterbro, der normalt hørte til Frue Kirkes Menighed havde allerede lejet Stolestader i Frederiksberg Kirke, der laa nærmere for dem, og da Sognepræsten til Frue, den bekendte Mag. Morten Reenberg døde i Febr. 1736, greb Kirkeinspektøren Lejligheden til at faa denne Forstad underlagt Frederiksberg Kirke, i Haab om at Kirken, naar den alderstegne Mag. Glumsø døde, endelig en Gang kunde faa sin egen Præst. Skønt Biskoppen var imod Planen og insisterede paa at Broen fra gammel Tid hørte til Hovedstadens Grund og skattede til Byen, ikke at tale om at Præsterne ved Frue Kirke derved udsattes for store Indtægtstab, blev den alligevel gennemført ved Reskript af 16. Marts 1736, bl. a. fordi man derved undgik bestandig at aabne Stadsportene Søn- og Helligdage for Broens Kirkegængere, hvilket blot førte til, at andre af Hovedstadens Indbyggere slap ud i det grønne og snød sig fra Kirkegangen. Kongen bestemte samtidig, at Frederiksberg straks skulde have egen Præst og at Biskoppen skulde søge en foreløbig Ordning med den gamle Mag. Glumsø og med Kapellanerne ved Frue Kirke, der mistede Indtægterne af Vesterbro. Glumsø døde imidlertid samme Efteraar, saa for hans Vedkommende blev der intet at ordne, og ved et andet Reskript af 1. Marts 1737 blev det udtrykkelig fastslaaet, at Vesterbro, for ikke at gaa Hovedstadens Rettigheder for nær, kun kirkeligt blev lagt til Frederiksberg men verdslig fortsat skulde høre under Københavns Jurisdiktion. Endvidere bestemtes samme Aar (6. Septbr.), at Præsten paa Frederiksberg herefter skulde be-

sørge de kirkelige Forretninger for Lemmerne i Pesthuset, der ogsaa laa uden for Porten, paa Vesterfælled mellem Kalvebodstrand og den gamle Alfarvej til Roskilde. Og endelig blev Frederiksberg Sognekald ti Aar efter yderligere udvidet med Hvidovre som Anneks. Allerede i 1742, da man regulerede Præstekaldene i begge Riger, var det bestemt at Hvidovre, der laa til det øverste Kapellani ved Frue Kirke, ved den daværende Kapellans Afgang skulde lægges til Frederiksberg, og da Tidspunktet var inde, blev Foranstaltningen sat i Kraft ved Reskript af 17. Febr. 1747, dog at baade Stiftsprovstiet og Kapellaniet holdtes skadesløs og stadig skulde nyde visse Afgifter af Hvidovre Kalds Indkomster. Den rigt aflagte Frue Kirke vilde nødvendig slippe nogen af sine Indtægtskilder fra gammel Tid.

Det blev helt nye Mænd, baade Præst og Degn, der kom til at administrere den nye Ordning, og Frederiksberg blev en af Pietismens faste Borge. Præst blev Johannes Kinast, der tidlig havde sluttet sig til Pietismen og blev en af dens ivrigste Talsmænd. Kristian den Sjettes Hofpræst Johs. Bluhme havde faaet Øje paa den unge Teolog, der den Gang var Hører ved Ribe Skole, og da han efter Glumsøes Død søgte det ledige Kald, magede Bluhme det saaledes at han fik Lejlighed til at prædike for Kongen den 12. Decbr. 1736. Kongen bestemte sig straks for ham og skrev til sin Hofpræst, at han ret syntes »at være et Fredens og Kærlighedens Barn«. Kinast fik Kaldet og sad derefter som Præst ved Frederiksberg Kirke til sin Død 1773. Han var en fuldblods Pietist med Munden fuld af fromme Ord og Talemaader, og havde til at begynde med vanskeligt ved at begaa sig baade blandt Embedsbrødrene og i Menigheden — Folk vilde ikke høre ham og kastede Sten gennem hans Vinduer — men han havde i udstrakt Grad Kongens Bevaagenhed. Trods sin Fanatisme var han en brav Mand, hvem Ewald kunde berømme for hans »varme fulde store Hjerte«. Degnen, der 1737 tillige blev Skoleholder, havde Kinast overtaget efter sin Forgænger, men Samarbejdet blev kun kort; han var ogsaa en from Sjæl og et stort Lys i Menigheden, men alligevel kom han for Skade at begaa Blodskam med sine to Støddøtre og blev des-

aarsag henrettet 1738. Han efterfulgtes 1739 af en mangeaarig Vognmand paa Frederiksberg Johan Weischer, der ogsaa hørte til de vakte som fylkede sig om den nye Sognepræst; i nogle Somre havde han været Fuldmægtig ved et Stenbrud paa Salt-holm, og havde her vist sit rette Sindelag ved at missionere blandt Arbejderne ved Prædiken, Bøn og Sang. Den nidkære Lægmands-Forkynder formaaede dog ikke at bestride Posten som Skoleholder, dertil havde han glemt for meget af sin Børnelærdom, og der maatte antages en Student til at bestyre denne Del af Embedet. Denne Ordning opretholdtes til ind i det følgende Aarhundrede.

I ældre Tid, da Frederiksberg kun var et Anneks, var der ingen Brug for Præstegaard, og Degnen havde som Embedsbolig et af Byens største Gadehuse skattefrit. Men efter at den nye Kirke var opført og der blev Udsigt til egen Præst, søgte Holstein og Kirkeinspektør Helt paa Forhaand at sikre sig Plads til Præste- og Degnebolig naar Tidspunktet kom. Til det Brug fik den nye Kirke ved kgl. Resol. af 22. Marts 1734 overladt tre Byggepladser ved den senere Pilealle Syd for Kirkegrunden og af samme Dybde som denne, 90 Al., og hver 30 Al. brede, men først 21. Marts 1737 blev Skødet udstedt. Af de tre Grunde blev de to bestemt for Præsten, den ene for Degnen.

I Mellemtiden var Kirkeforholdene ordnet, og Præstegaard og Degnebolig var ved at blive til Virkelighed. Kirkeinspektøren havde projekteret anselige Bygninger ud fra den Betragtning, at de ikke som andre Præste- og Degneboliger paa Landet kom til at ligge i en afsides Landsby, men tvertimod i en »vel bebyggt By«, der ikke bestod af »ordinære Landsby-Bygninger«, og som laa »tæt under det kgl. Slot Fridrichsberg«, hvor Kongen havde sin Residens og Kongevejen førte forbi, saa at baade Kongens egne og de fremmede akkrediterede Ministre saa vel som andre høje Standspersoner maatte passere. Det burde der tages skyldigt Hensyn til, mente han. Det første Projekt, han indsendte i Foraaret 1736, kasseredes imidlertid fordi Bygningerne var for flotte, men ogsaa i reduceret Form fik de — efter Tidens Forhold — en vis Standard, skønt Stiftsovrigheden gruede over alle

de Udgifter, Fremtidens Præster og Degne kom til at sidde for, naar de skulde holde Tegltage, Fyrregulve og Plankeværker vedlige i Stedet for Halmtage, Lergulve og Stengærder.

Denne Luksus blev dog opretholdt, skønt Planerne blev ændret endnu en tredje Gang. Det skete paa Foranledning af Kinast, der i en Memorial til Kongen fra Marts 1737, kort efter at han var ordineret, foreslog Oprettelsen af en fast Skole paa Frederiksberg. I sin ejendommelige Stil takker han først for, at han, »alleruværdigste Kreatur«, er blevet beskikket til Præst, og sammen med Degnen faaet Løfte paa »Boliger at være udi«. Dette eene vil han dog endnu bede om, »at saasom Blindhed og Vankundighed, desværre, næsten i min kære Menighed har taget Overhaand, det jeg og allerede i den korte Tid med allerstørste Hjertens Bevægelse og Medlidenhed har fornummet, Deres Majestæt da vilde allernaadigst forsyne os her i Friderichsbergs By med en Skole, hvorudi Børnene, hvis Tal nu paa nærværende Tid beløber sig til hundrede, følgelig i Fremtiden maatte blive større, ja endog Tjenestefolk nødvendig maatte undervises, der sandelig ikke ved en Gang at svare, hvo enten har skabt, igenløst eller helliggjort dem. Gud i Naade for Christi Skyld forbarme sig over dem og mig!«

Præsten foreslog, at Skolen skulde bygges straks ved Degneboligen, saa han ogsaa selv kunde have et Øje med Undervisningen, hvilket i Praksis førte til, at Skolen blev skudt ind mellem Præstens og Degnens Boliger, saaledes at det hele rummedes i een lang Bygning under samme Tag, med Facade ud mod den senere Pilealle; Præsten kom til at bo nærmest Kirken og Degnen, der maatte afstaa en Del af sin Have til Legeplads, ved den anden Ende. Bygningen blev opført i Sommeren 1737 og Peder Sørensen, der nu var Frimester og stadig havde en høj Stjerne hos Kirkens Autoriteter, overtog det hele i Entreprise med Undertagelse af Murerarbejdet. Partikulærkassen betalte Omkostningerne, og en mindre Sum der sparede paa Overslaget skænkede Kongen til yderligere »Luksus« saasom Kakkelovne og Maling, men saa maatte ogsaa alt hvad der yderligere løb paa betales af Præsten og Degnen selv. Iøvrigt fik Præsten ingenlunde sin Bolig gratis — den maatte efter Bestemmelserne i Danske Lov

DEN ÆLDRE SKOLE OG DEGNEBOLIG

Akvarel af L. Both 1884. Billedet viser den tilbageblevne Del af Bygningen efter at Præsteboligen ved den nordre Ende 1825 var brudt ned; Resten nedrevet 1911.

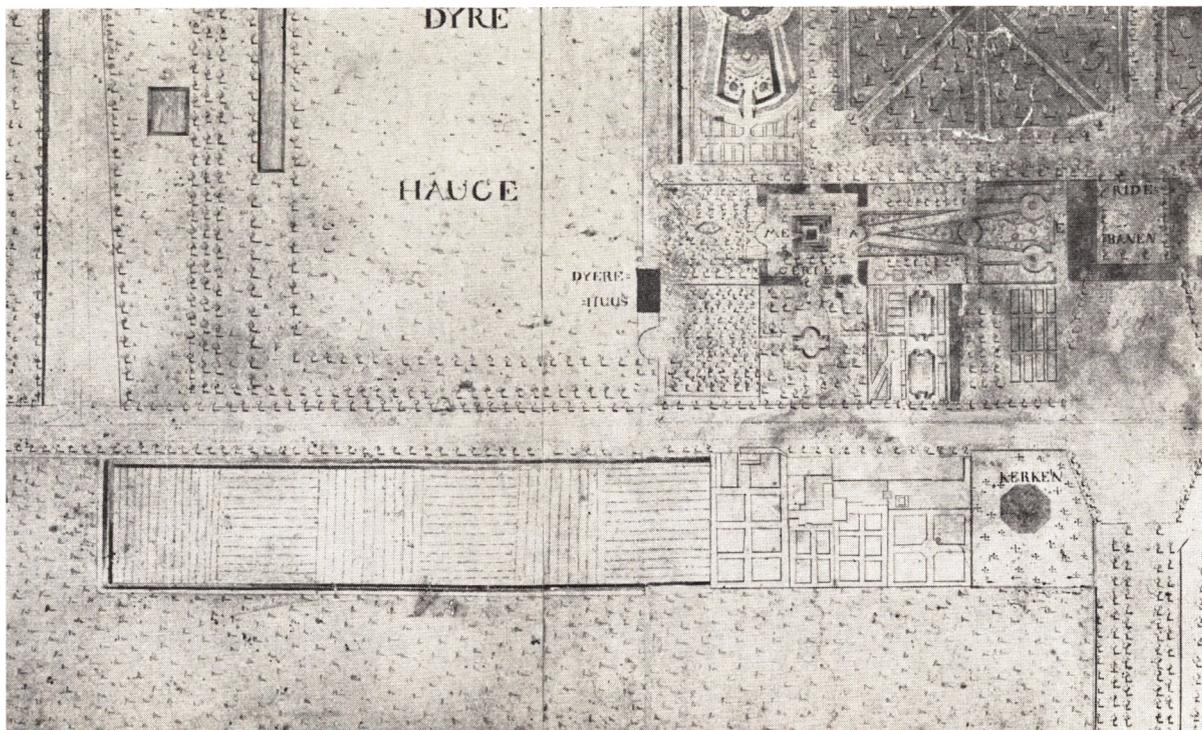
som enhver anden nyopført Præstegaard i Danmark betales med 100 Rdr. til Børnehuset, men Efterfølgerne skulde saa ogsaa, Præst efter Præst, købe den af Forgængeren for en Pris af højst 500 Slettedaler, saaledes at Forbedring og Vedligeholdelse derved nogenlunde udlignedes. Derimod maatte Degnen selv holde sin Bolig ligesom alle andre Degne i Landet, og paa Frederiksberg var der den Vanskelighed, at hverken Præst eller Degn som i andre Landsogne havde nogen Jord eller Avl, der kunde give en nødtøftig Indtægt til Boligens Vedligeholdelse.

Kirkegaarden blev allerede i den første Menneskealder saa overfyldt, at den maatte udvides. Menigheden blev hurtig dobbelt saa stor som den var ved den ny Kirkes Opførelse — Vesterbro blev mere og mere bebygget, Frederiksberg voksede ogsaa selv, saa Menigheden formeredes Dag til Dag. Folk havde i enkelte Tilfælde maattet lade deres afdøde begrave i København eller paa den nye Assistenskirkegaard uden for Nørreport og Kirken led derved et føleligt Skaar i sine Indkomster. Det førte til, at Kirkegaarden i 1764 blev udvidet med et Areal af Hømarken — 30 Al. langs Kongevejen (Frederiksberg Alle) ind

mod København og i hele Kirkegrundens Bredde — og samtidig fik Præstens Have, der strakte sig langs Kirkegaardens Sydside, en Udvidelse paa 1650 Kv.-Al.

Efter at Kirken var opført og indviet besluttede Kongen at skabe en ny Bebyggelse langs Vejen til Valby og Bakkehuset, den senere Pilealle, hvor Folk skulde faa Byggepladser frit, om de vilde bygge. Pladserne skulde være lige store, 30 Al. Facade og 90 Al. i Dybden ligesom Kirkegrunden — altsaa »i Linea« med Kirken som det hed. Det gjaldt aabenbart om at faa en nogenlunde ensartet Bebyggelse der ikke kunde mispryde den lige over for liggende Slotshave. Efter at de tre Grunde nærmest Kirken var udlagt til Præst og Degn blev den fjerde tildelt en Snedker Jens Gudmandsøn, der siden blev Kirkeværge og rimeligvis ogsaa hørte til Menighedens trofaste. Det var i det tidlige Foraar 1734. I Marts 1736 meldte tre Borgere fra København sig paa Regimentsskriver-Stuen som Liebhavere, da det stadig fortaltes, at Kongen vilde have bebygget »det Distrikt fra Kirken til Bakkehuset«. Rentekammeret, der var holdt uden for Kongens Dispositioner, vidste intet, men da man spurgte sig for, havde Majestæten imidlertid skiftet Mening og erklærede, at han ikke fandt det tjenligt at der opførtes flere Huse ved Kirken end der allerede var bevilget.

Senere fik Jens Gudmandsøn Raadighed over den hele Strækning. Den nærsomme Mand vilde til at begynde med holde Kro som talrige andre i Byen, siden fandt han paa at opføre en Stald, der skulde staa til Raadighed for de paa Slottet vagthavende Husarer naar Kongen residerede paa Frederiksberg, i hvilken Anledning han 1741 fik endnu en Grund — altsaa den femte fra Kirken, nøjagtig lige saa stor som de andre — til Kaalhave, og tillige blev fri for alle Skatter og Afgifter. Til sidst overtog han hele det øvrige Areal ved Pilealleens Østside, lige til Bommen ved Bakkehuset, en Strækning paa 430 Alens Længde og 90 Al. i Dybden, som han fik til Pløjeland for en aarlig Afgift. Her byggede han et Hus med en højst interessant Udsigt til det kgl. Orangeri og Menageri i Slotshaven, naturligvis bestemt til at lejes ud til Sommergæster fra Hovedstaden. Al denne

BEBYGGELSEN VED PILEALLEEN

Udsnit af Plan i Nationalmuseet fra ca. 1750. Til Venstre i Billedet ses Vejen op mod Slottet.

Vindskibeligthed blev imidlertid de høje Myndigheder for meget; da han bad om Skøde paa den Grund, han oprindeligt havde faaet til givendes af Kristian den Sjette, og det samtidig oplystes at han havde bygget Sommerboligen paa det overtagne Pløjeland uden at spørge om Forlov, blev Skødet nægtet ham, medens Huset fik Lov til at blive staaende. Og da der ikke mere var Husarer paa Slottet, maatte han desuden svare alle sine Afgifter. Det var i 1748, Frederik den Femte var bleven Konge og Vinden blæste fra en anden Kant, men Sønnen vilde dog aabenbart kun nødig desavouere Faderens Dispositioner.

Kristian den Sjette havde betragtet Byen som sin særlige Ejendom og skænket Byggepladser bort til Slottets Funktionærer uden om Skattemyndighederne. Rentekammeret lod derfor umiddelbart efter Kongens Død i 1746 sætte en Undersøgelse i Gang om, hvorledes det forholdt sig med Byens Ejendomsadkomster i det hele. En Arbejder under Slotsforvaltningen havde i 1742 af Kongen personlig faaet en Plads »lige uden for Andebjerget, som i forrige Tider til en kongelig Alle var anlagt, men ikke nogen Tid dertil brugt« — altsaa den Alle ved Smallegade, der ses paa flere ældre Kort, men efter dette Udsagn ingensinde er bleven til Virkelighed. Da Regimentsskriveren nu i 1746 forlangte Bevis for hans Ejerret og krævede, at han i modsat Fald skulde tage Grunden i Fæste, var han ilde stedt. Enken efter Joh. Christopher Weisz, den samme Murersvend der havde fuldført Arbejdet ved Kirken og var endt som Reparations-Murermester ved Slottet, var i samme Situation — ogsaa hendes Mand havde faaet en Byggeplads af Kongen i det samme Nabolag og havde rejst sig et Hus paa Grunden. Skøde fik ingen af dem saa lidt som Gudmundsøn, men de blev fri for at tage Fæste mod at betale den sædvanlige Husafgift.

Der var ogsaa andre, hvis Adkomster man heller ikke havde Rede paa. Flere af de kgl. Skøder fra Frederik den Fjerdes Tid var endnu ikke indløst og en Del Husmænd med liden eller ingen Haveplads havde købt deres Ejendomme af de hollandske Gaardmænd og derfor ikke svaret Skat før Krigsjørdebogen blev udarbejdet i Anledning af Rytterdistriktets Oprettelse. Endnu i 1775

var der Husmænd som ikke betalte Skat — Tilflyttere der havde akkorderet sig en Plads hos en anden Grundejer til at bygge paa. Husmændene købte og solgte uden at tage Fæstebrev eller betale Indfæstning ved Ejerskiftet — til sidst vidste man ikke hvem der ejede Husene, og Regimentsskriveren krævede Anstalter for at forebygge »de mange slette Folks Tilløb her til Byen«. Saaledes klæbede der ved alle Frederiksbergs Forhold stadig noget af den Tilfældighed, der takket være kongelig Velvilje og personlig Indgriben ogsaa havde særtegnet den tidligere Ny Hollænderby.

II. TILLIGGENDET

Som enhver anden Landsby under Fællesskabet laa Frederiksberg By samlet — kun et Par ældre Gaarde og Huse havde deres Plads ude paa Byens oprindelige Tilliggende. Men der var den Forskel mellem Frederiksberg og andre Landsbyer, at dette Tilliggende ikke vedkom Byen, det var ikke Bymark og Indbyggerne havde intet med hele det store Omraade at bestille. Den tidligere Ladegaardsmark var bleven en kgl. Enghave, og de omliggende Byers hoveripligtige Rytterbønder indhøstede Høet paa de vidtstrakte Græsmarker og agede det bort til de kgl. Magasiner og Stalde rundt om paa Distriktet.

Disse Frederiksbergs Hømarker — eller Hovmarker som de ogsaa kaldtes — gik endnu langt ned i Tiden under Navn af »Hollændermarken«. De dannede en vældig ubrudt og træløs Flade — kun i Syd laa en smal og meget langstrakt Bevoksning klemt ind mellem Alfarvejen til Roskilde, Vester Stenbro, og det gamle Ladegaardsskel fra Nyby Ladegaards Tid. Denne »Remise«, som det hed i Jægersproget, strakte sig fra Leddet ved Bakkehuset og helt ind til Hovedstadens Jorder og udgjorde i hvert Fald en Del af den Strimmel Jord, som Kristian den Fjerde ved Mageskiftet 1620 havde overtaget af Stadens Overdrev (se Side 39). Den var kun omkr. 15 Favne bred, men mere end 600 Favne eller over en km lang, og bevokset med Underskov

af Tjørn og El, domineret af fire store Egetræer. Den skulde tjene til Ly for Smaaavildtet og tillige sikre Markfreden saa nær op ad den stærkt befærdede Landevej, men den virkede lige modsat. Man havde kun Kvaler med denne Skovstrimmel — Folk lejrede sig der ved Sommertid og hvad værre var, den blev efterhaanden et Tilhold for Skarnsmennesker og løst Kvindfolk. Nogle Beboere inde paa Vesterbro var interesseret i denne stærke Frekvens, formodentlig fordi de leverede Gæsterne Drikkevarer til Maaltidet i det fri, og da derfor Bakkehusets Ejer Overberider Claus Wentorff fik Lov til at sætte et Par Kør i Remisen, der aad det bløde Græstæppe under Træerne op, klagede de jammerlig over at deres Næring blev dem berøvet og tilbød selv at overtage Remisen for en Afgift i Hø til Kongen. Det opnaaede de ikke — Overberideren fik vedvarende Lov til at beholde den, men han skulde samtidig holde den i upaaklagelig Stand. Det var i 1729. Om dermed mentes, at han ogsaa skulde holde Justits, saa er det næppe faldet heldigt ud, thi 1736 blev Remisen efter Kristian den Sjettes udtrykkelige Befaling omhugget for at man paa denne radikale Maade kunde »betage løsagtige Folk den Lejlighed sig der at opholde og have Skjul«. Den maa ellers have pyntet svært op i det temmelig øde Landskab paa dette Sted.

Til Erstatning for den ældre Remise blev dog to andre anlagt i de nærmest følgende Aar; Hofjægermester Gram vilde have endnu en tredje anbragt paa Valby Mark, men da det gik ud over Bøndernes Avl opgav man det. De kom begge til at ligge længer mod Vest end den gamle, i større Afstand fra beboede Strøg og paa Steder hvor Jordbunden var ringest — den ene paa de »smaa Havrevange«, der stødte op til Ladegaardsaaen, den anden langs »Vandkrogens« Diger mod Valby og Vigerslev (se Kortet Side 209), hvor den endte ved »Sidses Port«, d. v. s. den Kongevejsport der havde sin Plads ved Rødhus og som nu havde Navn efter Portvogtersken Sidse Henriksdatter († 1699).

Begge Remiser var smallere end den gamle, 5 Favne brede og saaledes næppe stort andet end Hegnsplantninger; den første (paa Havremarken) var heller ikke ret lang, kun 105 Favne, medens den anden, der faldt i to adskilte Stykker, maalte over

650 Favne eller mere end den gamle. I tre Uger maatte 500 Bønder fra Amtets Landsbyer deltage i Arbejdet med Beplantningen, til deres store Fortrydelse midt i den travle Foraarstid. Remisserne blev 1739 besat med Agerhøns, som man skaffede sig ved at bortføre Reder og Æg fra Søndermarken, og Opsynet blev siden betroet Slusevogterne i Aalekistehuset og Damhuset. Den for en Del Aar siden omdøbte Remisevej i Valby havde Navn efter disse Anlæg.

Uden om Byen laa altsaa aaben Mark til alle Sider — det var blot forbudent Land for Indbyggerne. Alligevel kaldtes Indehaverne af de store Huspladser Gaardejere ligesom i Hollændertiden og Beboerne i de mindre Huse var Byens Husmænd; og Landsbyens Skik fulgtes: Husmændene fik f. Eks. nogle Aars Skattefrihed, om deres Huse brændte ned. Ogsaa Hvervet som Foged opretholdtes — han var nu blot ikke Skult længer men Sognefoged, og Forretningerne bestod bare i at ordne Indkvarteringen og indkræve Bidrag til Byens Fattigforsorg. Endnu i 1740erne beklædtes Fogedembedet af en Ætling af de gamle Hollændere, Piter Jansen, en af de faa der var tilbage; han havde overtaget Bestillingen efter sin Fader Jan Teisen, og havde ogsaa mens Faderen levede varetaget Forretningerne i mange Aar, vel mest fordi han derved betragtedes som en Slags Embedsmand — en anset Race i de Tider — og saa tillige blev fri for at betale Huspenge. Skattefriheden var hans Fogedløn ligesom Sognefogderne i andre Landsbyer var fri for Hoveri og fik Udvisning af Tørveskær og Brænde. Ogsaa længer ned i Tiden havde Frederiksberg en Foged paa samme Vilkaar. Foruden Fogden omtales iøvrigt 1767 Byens »fire Mænd«, et uofficielt Raad, der bestod af mere fremstaaende Gaardbesiddere, hvoriblandt en Majorinde, og der sad altsaa ogsaa Kvinder i dette forhistoriske »Sogneraad«.

Trods den stærke Opblanding med Byboere sad Bondeinstinktet Indbyggerne i Blodet og det aabne Land uden for deres Døre lokkede. Enhver kunde se, hvor slet Jorden udnyttedes: Aar efter Aar gav den ringere Høafgrøder, Vandet samlede sig i sure Kær og Tuerne bredte sig overalt. Da derfor Kongehuset efter Kri-

stiansborgs Opførelse opgav Frederiksberg som Hoved-Standplads og det samtidig bestemtes at Bryggefriheden fra Paaske 1740 skulde ophøre og udelukkende være hjemfalden Bryggerlavet i København, og saaledes alle købstadmæssige Næringsveje var lukket — gjorde Indbyggerne en første Attake paa Jorden, og Erobringen lykkedes.

Man havde udvalgt et for Højbjergningen mindst givtigt Strøg, et rektangulært Stykke Land mellem Valby og Kongevejen, der paa den lange Led strakte sig fra Søndermarken og Brune Dyrehave ud til Vigerslev Mark. Otte af Byens Mænd rettede den 1. Febr. 1740 en Memorial til Kongen om at Byen maatte faa dette Jordsmon overladt til Pløjeland, for at de dog, omend »med stor Arbejd og Møjsomhed« kunde have noget til Livets Ophold. Arealet udgjorde to Aase — den mindste der kaldtes »Bakken« og laa nærmest Søndermarken var den bedste af dem, medens den større vestlige, »Vandkrogen«, var sur og mosgroet. I første Omgang gik det ganske glat, man forstod, at der maatte skaffes Indbyggerne Levemuligheder enten ved at give dem Jord eller Frihed til at drive Købstadnæring — altsaa enten at gøre Frederiksberg til en Landsby eller til en Slags Flække med Adgang til borgerligt Erhverv. Det sidste vilde dog medføre alt for store Vanskeligheder fra Hovedstadens Side, saa man valgte det første. Bakken vilde man nødvendig af med, men det blev alligevel til, at de 23 »Gaardejere«, som de otte Mænd repræsenterede, fik baade Bakken og Vandkrogen paa de Betingelser, at Jorden skulde deles paa Gaardspladserne, saaledes at hver fuld Gaard fik lige meget i begge Stykker og de andre i Forhold dertil; fremdeles at Jorden skulde tages i Fæste og følge Gaardene ved Køb, Arv og Skifte, og endelig at der skulde ydes en samlet aarlig Afgift af 150 Læs Hø in natura til de kgl. Stalde. Ordningen blev lovfæstet ved en kgl. Koncession af 9. Oktbr. 1740. Det nye Areal, der blev underlagt de frederiksbergske Gaarde, udgjorde ca. 175 Tdr. Land, saa der blev ikke noget stort Tilliggende til hver, kun ca. 8 Tdr. Land for en Helgaard og mindre for de andre. Men det var altid en Begyndelse, et første Indhug i de fredhellige Hømarker, og begge Parter stod sig ved den nye Ordning.

PLAN OVER VANDKROGEN OG BAKKEN MED TILSTØDENDE LOKALITETER
 Rigsarkivet. Vest opad. Den største Remise ses paa Billedet, den mindre (der laa paa
 Haveremarken) derimod ikke.

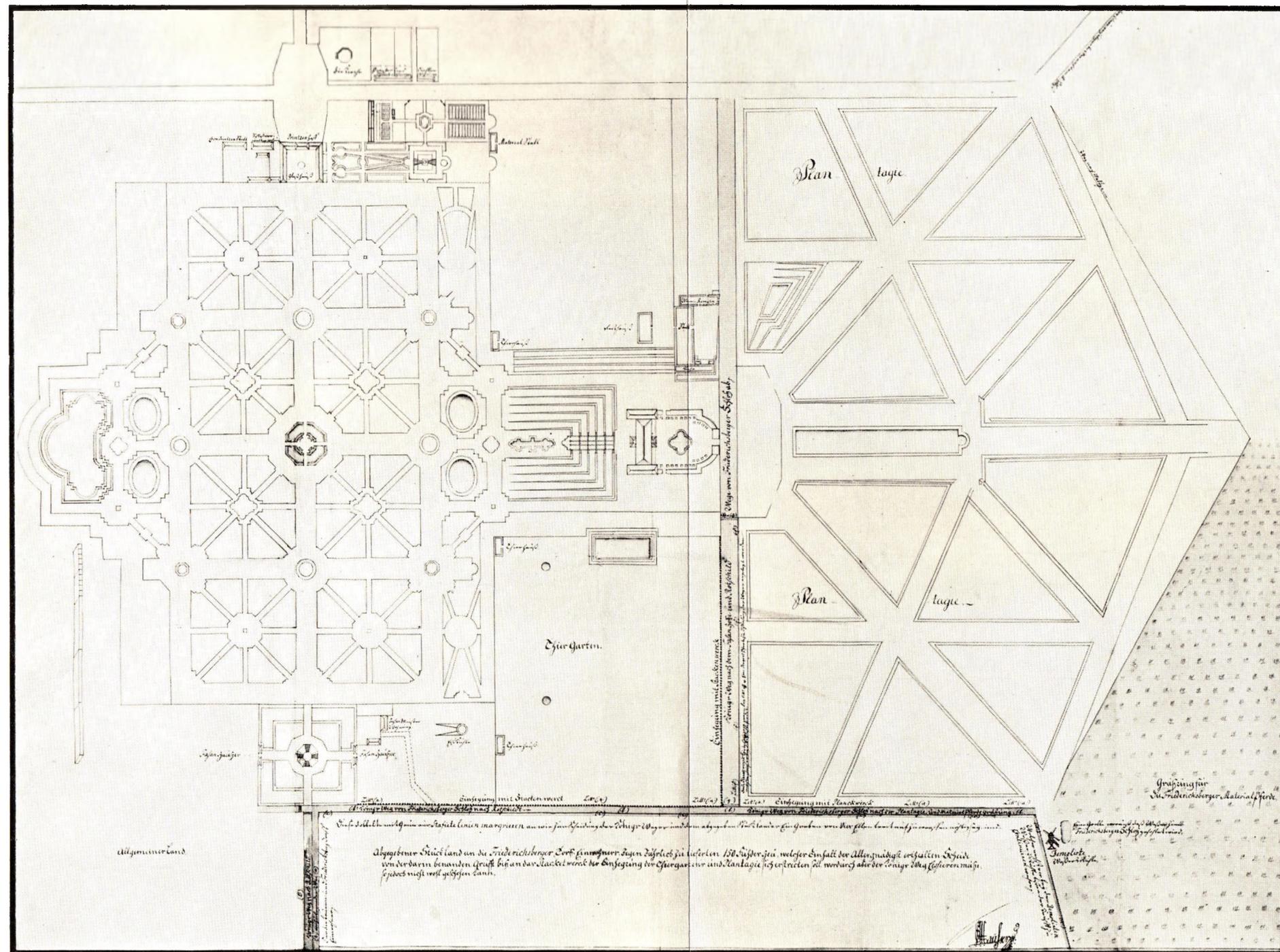
Slotsforvalteren derimod var utilfreds. Han havde Brug for en Del af Bakken til Græsning af sine Materialheste, endvidere maatte Mølledammen, hvor Vandkunst-Møllen havde staaet, freddes — og saa var han bange for, at man kom Kongevejen for nær ved Arealets Dyrkning. Til ham sluttede sig Generalbygmester Häusser; det kunde ikke tillades Gaardmændene at benytte Kongevejen som Adgangsvej til de nye Jorder, han forlangte der skulde opkastes en fire Alen bred Grøft langs Kongevejen forbi Dyrehaven og anlægges en ny Vej langs med den anden Part af Kongevejen til Roskilde. Den første Koncession blev derefter kasseret og en ny udstedt 2. Januar 1742. Foranstaltningen med Grøften og den ny Vej klods op ad den gamle blev dog foreløbig udsat — ikke blot havde det vist sig, at Kørslen paa Kongevejen ikke havde voldt Ulemper, men de kongelige Herskaber vilde heller ikke gerne hindres i deres »Plaisir« under Smaaajagten paa Markerne ved en saadan umotiveret Grøft. Sagen blev atter taget op og Enden blev, at der 25. April 1747 udstedtes en tredje Bevilling, ligelydende med Koncessionen af 1740, men med en ekstra Post om, at Avlsbrugerne skulde holde sig den mellem Kongevejen langs Dyrehaven og Pløjelandet trukne Linje efterrettelig, og at de vel maatte vende paa Vejen med deres Plove og Harver, »men ingenlunde derpaa gøre nogen Tegn med Plov-Skæren, ej heller pløje nærmere dertil end at Vejen fremdeles som hidindtil beholder sin Bredde af 12 til 16 Alen«. Og derved blev man saa staaende.

Ejerne af de store Huspladser havde som tidligere nævnt efter deres Skøder Ret til at lade et Par Kør græsse paa Byens Overdrev eller Fælled, der laa i Byomraadets vestlige Del, Nord for Vandkrogen og Bakken. Denne Græsningsret udvidedes fra Majdag 1744 til Eftergræsning paa hele Hollændermarken efter at Høslætten var forbi. Gaardmændene forpagtede den for 350 Rdr. aarlig — Kongen stod sig ved det og de kunde udvide deres Kvæghold. Antallet af Dyr var dog betinget af, hvor mange der kunde opstaldes paa Gaardene om Vinteren, og for at faa Græsningsretten udnyttet, tog de Kreaturer fra Hovedstaden paa Græs for Betaling. Af græssende Kvæg udgjorde de udenbys Dyr Ho-

HÄUSSERS OPMAALING
 i Anledning af Bakkens og Vandkrogens Afgivelse 1741.
 Rigsarkivet. Øst opad.

Planen viser foruden Slottet med Slotshaven og Prinsens Gaard tillige Plantagen (Søndermarken) og de to Dyrehaver (med Dyrehuse), liggende Vest og Øst for Slottet og Terrassepartiet. Ved den sidste ses Køkkenbygning, Stald, Vognremise og Ridehus. Til Højre i Planens nederste Del har man Græsningspladsen for Materialhestene samt den demolererede Vandkunst-Mølle med Dammen, til Venstre Fælleden (Allgemeines Land).

Vest for Slotsgaarden ses Kongeporten, og her begynder den lukkede Kongevej til Roskilde. Den løber først et Stykke vestpaa mellem Plantagen og Dyrehaven, derefter mod Syd og Nord, hvor den til den ene Side fører ind i Plantagen og til den anden stopper op ved Fasanhaven. Paa dette Stykke er vist en 4 Al. bred Grøft, der skiller Kongevejen fra det afgivne Areal. Endelig gaar Kongevejen udfor Fasanhaven stik i Vest mod Langvaddam og Roskilde, og langs Sydsiden er indtegnet den Særvej Häusser vilde have anlagt til Brug for Frederiksbergs Gaardmænd.

vedparten, og det blev til at begynde med en god Forretning for Gaardmændene paa Frederiksberg. Kort efter kom imidlertid den frygtede Kvægsyge til Danmark; den havde i sidste Halvdel af 1740erne hærget Europa og optraadte med stor Voldsomhed i det danske Monarki. Den ødelagde atter deres Udsigter — alene i Frederiksberg By døde der 206 Kreaturer i 1746, 63 i 1749 og 97 i 1750, ialt 366 Høveder — af hvilke Tal man ogsaa forstaaer, at Byens Kreaturhold var steget stærkt efter Overtagelsen af Bakken og Vandkrogen; og udenbys Folk undlod at sætte deres Kreaturer paa Græs i Hollændermarken for at undgaa Smittefare. I disse kritiske Aar fik Gaardmændene dog Forpagtningsafgiften nedsat, og siden trak Forholdene sig atter i Lave og gjorde Eftergræsningen til et indbringende Aktiv.

Gaardmændene var nu hjulpne, men Husmændene var lige vidt og deres Tal øgedes stadig. De holdt gerne en Malkeko, maaske ogsaa en Hest, og havde i Aarenes Løb haft Lov til at sætte deres Dyr til Græsning paa Fælleden mod at betale Græsgæld til Gaardmændene eller holde nogle Alen Dige vedlige, saaledes som det var Skik i Datidens Landsbyer; men nogen Ret til Fælleden havde de ikke saa lidt som Husmænd i andre Byer. Efter at Gaardmændene havde faaet Jord og udvidet Kreaturhold, udelukkede de derfor Husmændene fra Fælleden, hvilket førte til, at disse sidste begyndte ved samme Ende som Gaardmændene i sin Tid og forlangte Jord til Pløjeland; de vilde have »Lergravs-Vangen« mellem Fælleden og Grøndals Jorder og »Havrevangen« (eller »Havremarken«) tæt derved mod saa meget Afgiftshø, som disse Arealer kunde vurderes til. De har aabenbart faaet et foreløbigt Tilsagn, men Gaardmændene søgte paa alle Maader at faa deres Forehavende forpurret, og Krigen mellem de to Parter var bleven akut, da Husmændene 1747 gik til Kongen og erklærede, at Gaardmændene nu maatte være »saa mætte«, at de ikke forstod hvorfor Byens 36 fattige Husmænd, med Hustruer og 105 Børn, saa alvorlig bankede paa Slottets Port; i hvert Fald bad de om den Græsningsfrihed paa Fælleden, som de »moxen har haft 50 Aar«.

De opnaaede dog ikke noget Pløjeland og deres Planer var

ogsaa temmelig hasarderede. Det var et Par gode Stykker Jord og Høafgiften maatte derfor sættes temmelig højt. Husmændene skulde til Driften af disse Jorder efter deres eget Overslag have 48 Heste, men om de magtede at anskaffe dem, var saare tvivlsomt, da de fleste sad saa smaat i det, at de end ikke kunde betale de faa Daler i Huspenge som de var pligtig til uden Eksekution og Udpantning, og selv om de kunde skaffe tilstrækkelige Plovbæster, havde de ingen Steder at græsse dem, thi paa Fælleden havde de ingen Ret, og desuden kunde den ikke tage flere Dyr. Og iøvrigt egnede deres smaa Huse og Udbygninger sig ikke til Avlsbrug. Rentekammeret havde en gennem mange Aar opøvet Evne til at gennemskue de foreliggende Realiteter, og afviste derfor Husmændenes Forlangende — Mindet om de Vanskeligheder man havde haft med Ny Hollænderbyen var næppe heller helt glemt. Husmændene fik altsaa ingen Jord og siden maatte de enes med Gaardmændene om Betingelserne for Græsning paa Fælleden.

Bortforpagtningen af Enghavernes Eftergræsning fortsattes gennem Aarene, ikke blot her ogsaa paa de andre Rytterdistrikter, og for Hollændermarkens Vedkommende var det stadig Gaardmændene paa Frederiksberg der fik den tilslaaet ved Licitationerne. Græsningen var dog ikke saa efterspurgt i 1750erne, da Kvægsygen havde decimeret Besætningerne, og det var for Hollændermarkens Vedkommende heller ikke saa meget Landbrugerne som Hovedstadens Kvæghandlere og Mælkeprangere, der var Aftagere af Eftergræsningen. Det var et Folkefærd, der ikke viste skyldigt Hensyn til nogen eller noget. Paa afsides liggende Steder som Bispeengen kunde det gaa varmt til — Prangerne brød sig hverken om Gærder eller Hegn, rev Leddene ned med Vold og gennede deres Kreaturer ind paa Nabomarkerne, uanset om der stod Sæd eller ej. Saadanne Episoder affødte 1759 veritable Slagsmaal mellem Prangerne og de Utterslev Bomænd, der for at faa Fred paa deres Marker endog tilbød at overtage Brugen af Bispeengen mod Afgift i Hø og Penge, hvilket Rentekammeret heller end gerne gik ind paa. Arrangementet var dog kun af midlertidig Natur — Bispeengen blev ved Frederiksberg.

Her saa vel som andre Steder paa Distriktet groede imidlertid Hømarkerne mere og mere til med Mos og Tuer, der hindrede Græsvæksten. For Hollændermarkens Vedkommende havde man en særlig Muldvarpejæger, der oprindelig opererede i Slotshaven, men 1745 ogsaa fik overdraget Hømarkerne som Jagtdomæne. Men det hjalp ikke meget. I Slutningen af 1740erne havde man derfor begyndt at lade et og andet Stykke altfor knoldet Engbund paa Københavns Rytterdistrikt pløje og tilsaa for et Par Aar ad Gangen, og derefter igen udlægge det til Græsmark. I 1757 gik man til en lignende Foranstaltning; visse Stykker blev ved Auktion udbudt i mindre Lodder til Forpagtning over tre Aar mod Afgift i Hø — paa Frederiksberg saaledes »Studevangen«, det triangulære Areal mellem Frederiksberg Alle, Alfjarvejen og Pilealleen. Budene blev her saa uventet gode, at man fik omtrent fire Gange saa meget Hø i Afgift som der nogetsinde var indhøstet. Da det var gaaet saa godt i 1757 fortsatte man Aaret efter med et andet Stykke af Hollændermarken, det store Areal mellem Gammel Kongevej, Falkoneralle, Rolighedsvej og Ladegaarden. Det var takseret til 187 Læs, men blev budt op i $379\frac{1}{2}$, og man begyndte nu at forstaa, at Driften af Hømarkerne for kongelig Regning ikke betalte sig mere, men var bleven gammeldags og aflægs ligesom Ladegaardsdriften for et Aarhundrede siden.

Fra Forpagtning paa kortere Aaremaal gik man derfor over til varig Brugsret, i Reglen mod Høafgift. Allerede tidligere var der — foruden Afgivelsen af Bakken og Vandkrogen til Byens Gaardmænd — gjort Indgreb i Hømarkerne hist og her. En kgl. Sølvpop havde 1742 faaet et Stykke Jord Øst for Falkongården til Voksbleg (dér hvor Rolighed senere fik sin Plads), i 1747 havde Jens Gudmandsøn som nævnt taget en Strækning langs Pilealleen i Fæste, og J. L. Holstein fik 1753 som daværende Ejer af Bakkehuset overladt den sydvestlige Del af Studevænget til ligemed hele den gamle Remise; det var en Overdragelse af særlig Karakter — han fik nemlig Jorden til Skænk og Gave. Men nu tog disse Indgreb Fart og øgede i Udstrækning. Voksblegen udvidedes 1760 med et større Stykke af Hømarken; samme Aar

tog Hederider Peter Abraham Oberkampf hele Arealet mellem Frederiksberg Alle og Gammel Kongevej i Forpagtning paa seks Aar, og 1761 fik Renovationsinspektøren i København Niels Schiøtt paa Livstid et større Areal Vest for Ladegaarden til Opfyldning; det var en sid og sumpet Strækning, den gamle Svanehave. Begge de to sidste Overdragelser gik snart efter over til Selvejendom. Endelig fik Vognmandslavet i København 1764 overladt Resten af Studevænget til Græsning for unge eller syge Heste mod en aarlig Pengeafgift, men Jorden skulde fratrædes naar den igen behøvedes til Kongens Tjeneste, hvilket skete i 1776, da Studevænget ved en Kabinetsordre overdroges til Kommercekollegiet til Anlæg af en Tobaksplantage. Naar man lægger alle disse Arealer sammen og dertil føjer den gamle Fælledd Syd for nuværende Finsensvej, vil man se at det udgør hele den sydlige Del af Frederiksberg Omraade og endda nogle Partier af den nordlige.

Det var saaledes betydelige Stykker, der navnlig i de senere Aar var skaaret ud af den gamle kgl. Hømark, men hele Systemet var ogsaa i Støbeskeen — rundt om i Landet realiserede man Domænerne og bortsolgte den Jord, der i sin Tid var lagt under Rytterdistrikterne; det var begyndt tidligere, nu tog det rigtig Fart. For det københavnske Distrikts Vedkommende indtraf Tidspunktet i 1765. Man var nu helt klar over, at de Kongen tilhørende Hovedgaards-Marker kunde benyttes paa langt bedre og fordelagtigere Maade end til Højbjergning, og søgte at etablere en Ordning der paa een Gang blev mere indbringende og samtidig betød en Aflastning i Bøndernes Hoveri. Man besluttede derfor at skille sig ved disse Marker, inddele dem i Lodder og bortsælge dem ved Auktion til Arv og Ejendom mod visse aarlige Afgifter — paa samme Maade som Hørsholm Slots Tilliggende i 1759 var afhændet. Ved en kgl. Resolution af 26. Marts 1765 blev denne Ordning approberet og samtidig blev det bestemt at man skulde begynde med Frederiksberg. Her var Fordelene ved det nye System iøjnefaldende og klart bevist, og man havde allerede gjort en Begyndelse med Transaktionerne i de foregaaende Aar.

Det var hele den nordlige Del af Frederiksbergs Omraade mellem Gammel Kongevej og Ladegaardsaaen der 1765 kom under Hammeren — med Undtagelse af de nys nævnte Partier der allerede var bortgivet, og de Arealer der fra gammel Tid hørte under Ladegaarden, Wodroffs Gaard, Falkonergaarden og Grøndal. De udbudte Jorder regnedes til ca. 78 Tdr. Hartkorn og inddeltes i 30 Lodder af varierende Størrelse. Køberne skulde have Jorden til Arv og Eje, saasnt Budet var approberet og de havde løst deres Skøde paa Rentekammeret. De havde Lov til at indhegne Lodderne, skønt det ikke var dem »uforment« at leve i Fællig med Naboerne, men alle hegnede de med dybe og brede Grøfter, saa Falkonermesteren klagede over, at han havde vanskeligt ved at afrette sine Dyr paa Markerne. Og der blev som sædvanligt ved Udskiftning sørget for Tilkørsel til hver enkelt Lod; i den Anledning udlagdes en ny Vej, der fra Falkoneralleen førtes parallelt med Smallegade Stik i Vest ud til den sidste Lod ved Vanløse Bymark. Den kaldtes foreløbig blot »Vejen til Nummerene« (d. v. s. Vejen til de nummererede Lodder), blev senere til Lampevej og endelig til Howitz- og Finsensvej. Dens mærkelige krøllede Løb bag Smallegade skyldes Havernes ulige Dybde; slikt regulerede man ikke den Gang — en ny Vej maatte følge de gamle Skel.

Konditionerne var iøvrigt meget lempelige. Købesum eller Udbetaling forlangtes ikke, men for Afgiften, der skulde uddrages dels i Hø dels i rede Penge, maatte stilles Kaution i de første tre Aar, indtil der kom Bygninger og Besætning paa Lodden. De nye Ejere betragtedes som Hovedgaards-Forpagtere og fik udstrakte Fordele fremfor almindelige Bønder. Ordinære Skatter eller Tiende skulde de overhovedet ikke betale, kun de ekstraordinære, der blev paalagt Hovedgaardstaksten, og i Forhold til deres Hartkorn; ligesom andre Forpagtere havde de Ret til at brygge Øl og brænde Brændevin, men kun til eget Brug, og de maatte fæste Karle og Piger paa Kongl. Majestæts Gods. Var Køberne Bønder fritoges de for Stavn og Indrullering i Land-Militsen, en Bestemmelse der foreløbig ikke fik praktisk Betydning, da næppe nogen Bonde fik Hammerslag — med

mindre man vil regne Kromanden i Bagsværd, der ogsaa købte en Lod, til Bondestanden. De fik altsaa mange Rettigheder, men til Gengæld skulde de bygge saaledes, at deres Huse og Gaarde ikke blev »Frederiksberg Slot eller Passagen til Vansir«, og Lods-ejerne ved Falkoneralleen, der ligesom Frederiksberg Alle var lukket Kongevej, fik betroet en Kongevejsnøgle med Paalæg om, at den ikke maatte misbruges. Kun een Ting var Helligbrøde og absolut forbudt: Tørveskær maatte ikke finde Sted; skete det var Ejendomsretten forbrudt og Synderen kunde tillige idømmes Mulkt. Med andre Ord: man ønskede at fremkalde en pyntelig og velhavende Lystgaardsbebyggelse omkring det kongelige Slot — ikke etablere en Mængde almindelige Bønderbrug.

Auktionen fandt Sted den 30. Marts 1765. De 29 Lodder der blev solgt kom dog ingenlunde paa lige saa mange Hænder; enhver havde Lov til at købe saa mange han lystede, saa flere købte to, en enkelt fem og en anden hele ti. For Staten var det tilsyneladende en indbringende Forretning — i samlet aarlig Pengeafgift blev der budt 4449 Rdr. foruden 935 Læs Hø. Da de kgl. Hømarker, taget efter et Gennemsnit af ti Aar, havde givet 993 Læs Hø og 320 Rdr. aarlig i Eftergræsning, var det ganske vist 58 Læs Hø mindre, men til Gengæld fik man 4129 Rdr. mere i rede Penge. Alle Køberne stillede, helt eller delvis, den forlangte Kaution med Undtagelse af to københavnske Smaaborgere, der havde engageret sig langt over Evne, og da deres Lodder et Par Maaneder efter atter stilledes til Auktion for deres Regning, gik de oprindelige Bud ned til lidt over en Tredjedel; den kapitaliserede Forskel løb op til over 6600 Rdr., en Sum de dømtes til at betale, men som mange Gange oversteg Værdien af alt hvad de ejede og havde. Først efter en Audiens hos Kongen paa Fredensborg, hvor de klagede deres Nød, slap de med at betale 600 Rdr.

Tilfældet var symptomatisk. Det viste sig snart, at den lette Adgang til at skaffe sig Jord uden Kapital, kun mod Løfter paa Fremtiden, i høj Grad havde stimuleret Købelysten og bragt Budene langt op over alle rimelige Grænser. Da en af Lodderne 1768 kom paa Auktion igen, blev der kun budt en Ottendedel

af den oprindelige Pengeafgift. Af de 29 Lodsejere var paa dette Tidspunkt de 26 i Restance med største Delen af Afgiften for hele det forløbne Treaar, kun tre med smaa Lodder og et samlet Hartkorn paa bare 2 Tdr. havde formaaet at udrede deres Afgifter. Efter dette mistrøstige Resultat havde man utvivlsomt Ret til at stille Lodderne til Auktion igen, men man undlod det kloge- lig — tvertimod nedsatte Rentekammeret paa Amtmandens For- anledning Pengeafgiften til omtrent en Femtedel og med tilbage- virkende Kraft; derimod forblev Høafgiften uforandret og opret- holdtes langt ind i det nittende Aarhundrede. Saaledes regulerede Forholdene sig selv og der kom Balance i Tingene, men Staten havde alligevel gjort en god Forretning og samtidig bidraget til den Nyordning der tiltrængtes.

Som en Lod for sig blev Bisperengen bortsolgt 1770. Bomæn- dene i Utterslev opretholdt Forpagtningen i syv Aar, men opgav den omsider da Afgiften i Længden blev »for høj og utaalelig«. Et Par Aar drev man saa atter Bisperengen for kongelig Reg- ning, men i 1770 blev den ligesom de andre Hømarker sat til Auktion og solgt til fri Ejendom. Forholdene var nu ændret — de tilstødende Arealer var afhændet og der var kun Adgang over Utterslev Marker, saa Køberen maatte selv anlægge Vej over Nørrefælled og bygge Bro over den ni Alen brede Lygteaa om- trent ved Ejendommen Ventegodt. Hele den Del af Hømarken, der ikke lidligere var disponeret over, var nu udloddet.

Paa disse Lodder rejste sig efterhaanden alle de kendte Lyst- og Avlsgaarde, der i det følgende Aarhundrede karakteriserede det landlige Frederiksberg og hvis Udvikling der vil blive Lejligh- hed til at gøre Rede for i næste Bind. Dermed var praktisk talt hele det frederiksbergske Omraade gaaet over paa private Hæn- der og Jorden for største Delen udskiftet — kun Bakken og Vandkrogen sammen med Solbjergs gamle Fælled laa endnu i Fællesskab. Ti Aar efter Salget af Hømarkerne frembød der sig imidlertid en gunstig Lejlighed til at faa denne sidste Rest fra Fortiden reguleret i Overensstemmelse med de nye Krav og til Kronens og Indbyggernes gensidige Fordel.

Det begyndte med den endelige Afslutning paa Striden mellem

Gaardmænd og Husmænd, der stadig trængte paa for at faa Jord til deres Huse og Andel i Fælleden. Nu var de slaet ind paa Rettens Vej. For Fælledens Vedkommende hævdede de, at den i Matriklen af 1688 var ansat til 250 Kreaturers Græsning, hvilket var rigtig nok; de regnede med $21\frac{1}{2}$ Gaard i Byen, hver med Ret til 2 Kreaturer, det gav 43 Kreaturer, ergo var der Plads til endnu 207. Forholdet var imidlertid det, at de for det første som Husmænd slet ikke havde Ret til Brug af Fælleden, som vistnok ogsaa var indskrænket siden den Tid; saaledes regnedes »Havremarken« op til Vanløse Byskel oprindelig med til Overdrevet. Dernæst havde Gaardmændene gennem Aarene faaet Hævd paa den, af og til havde de pløjet Stykker af den op og tilsaet, medens Husmændene kun mod Afgift havde haft Lov til at sætte deres Kreaturer paa Græs, naar den laa brak. Deres Adkomst til Fælleden blev da ogsaa afvist ved en Birketingsdom 1773. Næste Aar forlangte de Andel i Vandkrogen og Bakken, fordi der i Koncessionen stod, at den skulde deles paa Byens Gaarde og Huse. Men det var det rene Lovtrækkeri. Alle vidste, at Huspladserne, der 1697 traadte i Stedet for Hollænderbyens Gaarde, baade kaldtes Gaarde og Huse, og at Byens øvrige Huse aldrig var regnet med; deres Tal steg Aar for Aar og var nu oppe paa 57 — det vilde være baade umuligt og urimeligt at skaffe Jord til hvert nyt Hus der byggedes. Ogsaa denne Sag table Husmændene ved Birketinget 1774, og da begge Sager kom for Højesteret, blev Udfaldet det samme. Da havde iøvrigt mere end Halvdelen af dem trukket sig ud af den haabløse Proces.

Højesteretsdommen faldt den 21. Decbr. 1774 og nogle Uger efter, den 11. Jan. 1775, fremsatte Gaardmændene, altsaa Indehaverne af de store Huspladser, Tanken om Udskiftning, ikke blot af Vandkrogen og Bakken men ogsaa af Fælleden, saaledes at enhver kunde faa sin Jord samlet paa et eller højst to Steder. Fællesskabets Ophævelse stod paa Dagsordenen overalt i Nordsjælland og Forslaget kom Rentekammeret meget belejligt, idet man netop var i Lag med at udstikke den nye Kongevej over Frederiksberg Bakke, som i Stedet for det Sving den nu slog uden om Brune Dyrehave, skulde føres lige paa Langvaddam.

Derved kom den til at gennemskære Bakken og Vandkrogen paa længste Led, og det gjaldt saaledes om at komme til Rette med de koncessionerede Indehavere. Her var Fælleden et brugbart Udligningsobjekt. Men helt gratis skulde de ikke have den. Da Kammeret gennem Amtmanden følte sig for i den Retning, svarede Gaardmændene (hvoriblandt flere kloge Hoveder inde fra Hovedstaden), at de i Grunden ikke havde tænkt sig, at Kongen vilde paalægge dem mere Afgift, og i hvert Fald kunde de ikke svare i Forhold til »de andre Frederiksberg Slots Markers Jordbrugere, der øjensynlig har udlovet mere end det er muligt for nogen Mand at svare, som deraf skal have Levebrød, som daglig Erfarenhed viser«. Det var Lodsejerne fra 1765 der sigtedes til. Gaardmændene havde paa Kammerets Foranledning 1758 opløjet største Delen af Fælleden, der nu var en veldrevet Græsmark uden Tuer og Knolde, og skønt det skyldtes deres eget Slid, tilbød de en aarlig Afgift af 4 Rdr. pr. hel Gaard, om de fik den til Ejendom — det var alt det de kunde bære.

Sagen var dermed ført ind i det rigtige Spor, men først efter lange og vidtløftige Forhandlinger med de interesserede Parter naaede man til Vejs Ende. Husmændene fortsatte trods Afvisningen ved Højesteret ind i den ellefte Time deres haabløse Kamp mod de »titulære Gaardmænd« — som de spottende kaldte dem — for at faa Andel i Fælleden, og Ejerne af Teglgården og Grøndal, der begge havde særlige Krav grundet paa ældre Adkomster, kom frem med deres Ønskemaal. Kammeret havde ogsaa Ønsker, som man helst vilde drive igennem med det gode. I Modsætning til før fik Offentligheden Lov til at befare de nye Kongeveje, der anlagdes i disse Aar, men kun mod Passagepenge, de senere velkendte »Bompenge«. Ogsaa Gaardmændene burde betale denne Tribut til den nye Roskildevej, mente Kammeret, men det blev de vistnok i det væsentlige fri for — det var altfor urimeligt, om de stadig skulde betale for Adgangen til deres Ejendom. Og Sideveje til Valby fra Kongevejen over deres Marker, som der ogsaa var Tale om, blev de ligeledes forskaanet for. Derimod fik Kammeret sat Aarsafgiften pr. hel Gaard op fra 6 til 10 Rdr., medens Høafgiften for Bakken og Vandkrogens Ved-

kommende blev opretholdt og en Rekognition ved Ejerskifte traadte i Stedet for Indfæstningen. Denne Ordning fik Retskraft ved en kgl. Resolution af 13. Novbr. 1775 — Rentekammeret fik gratis Grund til sin nye Kongevej og øgede Skatter med i Købet, Gaardmændene fik de to Jordstykker og Fælledens samt den gamle Kongevejs-Grund til Udskiftning og Selveje, Husmændene fik ingen Ting. Ved Udskiftningen blev Fælledens inddelt i 24 Lodder med 8 Tdr. $\frac{3}{4}$ Skpr. Land hver, Teglgarden fik en større Andel, medens Ejeren af Grøndal indtog en Særstilling med 6 Tdr. 2 Skpr. Land uden nogen Afgift. Endelig den 8. Decbr. 1777 fik de nye Selvejere Skøder paa deres Ejendomme.

Det var Slutstenen paa en Udvikling, der havde staaet paa i en Menneskealder, fra det Øjeblik Byens Indbyggere havde faaet overladt de to første Stykker Jord til egen Drift, og det nittende Aarhundredes Frederiksberg var dermed grundlagt i Hovedtrækene. Fra en kongelig Domæne, skabt i sin Tid af Kristian den Fjerde, var det blevet en fri, selvejende Landsby med et rigeligt Islæt af Hovedstadens velstaaende Borgerskab. Det var atter Landbruget, der havde Overtaget — af de 1030 Personer Frederiksberg rummede i 1769 mønstrede Jordbruget de 638, Industri og Haandværk kun 79. Det var atter en Landsby med Jord, men alligevel noget for sig selv i Forhold til Landets andre Landsbyer. Det var en By med en mærkelig Fortid, tillige en smuk By med Landgaarde og pyntelige Lyststeder, med sirlige Barokhaver og med et landskendt Sommerslot som Midtpunkt.

ANMÆRKNINGER

Forkortelser. RA = Rigsarkivet. — LAS = Landsarkivet for Sjælland m. m. — KSA = Københavns Stadsarkiv (tidl. Raadstuearkivet). — KBK = Kongl. Bibliotek i Kbhvn. — DK = Danske Kancellis Arkiv (i RA). — Rtk. = Rentekammerets Arkiv (i RA). — PK = Partikulærkammerets Arkiv (i RA). — RK Resol. = Rytterdistrikternes Kontors kgl. Resolutioner (i Rtk.). — Skb. = Skøde- og Pantebøger for Kbhvns Birk, fra 1721 Kbhvns Rytterdistrikts Birk (i LAS). — SRD = Scriptorum Rerum Danicarum. — KD = Kjøbenhavns Diplomatarium, udg. af O. Nielsen. — HMK = Historiske Meddelelser om København. — Eberlin = A. Eberlin, Frederiksberg, Kjbhvn. 1888. — Meier = F. J. Meier, Frederiksberg Slot, Kjbhvn. 1896.

Litteratur. Litteraturen om Frederiksberg er særdeles omfattende — den af Frederiksberg Kommunebiblioteker udarbejdede Bibliografi (2. Udgave 1937) indeholder ikke mindre end 1128 Numre. Og dog erklæres det i Forordet, at Emnet dermed ikke er bibliografisk udtømt. Lykkeligvis har nærværende Forfatter kun haft Brug for en minimal Andel af denne litterære Overflod, der dog naturligvis foruden Bøger og Afhandlinger ogsaa omfatter mindre Artikler i Dagblade og Tidsskrifter.

Side 12. Pontoppidans Danske Atlas II, 231. — Arealopgivelsen fra Stadslandinspektøren paa Frederiksberg, jvfr. den noget afvigende Opgørelse i Stat. Meddel. 4. R. XX, Hefte 3, S. 54.

Side 13. Folketallene dels efter de originale Folketællinger i RA, dels efter Statistisk Tabelværk. Ladegaardens Beboere (ca. 500) er muligvis ikke medregnet i alle de ældre Tællinger. Som Resultat af Tællingen for 5. Novbr. 1940 opgives i Stat. Meddel. 113. Bind: 113208, men det faktiske Folketal var kun 111390; det er dog rimeligvis allfor lavt, da mange af Indbyggerne paa Grund af Krigsforholdene arbejdede i Udlandet. (Meddel. fra Stat. Dept.). Lovtid. A 1924, Nr. 275. Bkg. ^{30/12} 1924 (jvfr. kgl. Resol. ^{10/2} 1925).

Side 15. Lovtid. A 1935, Nr. 307 (Indenrigsmin. Skr. 19. Novbr. 1935). — En mindre Regulering fandt Sted ved Bispeengen 1905 (Indenrigsm. Bkg. 25. Aug. 1905).

Side 16. RKResol. 1758, Nr. 45, jvfr. Villads Christensen i HMK V, 161 ff.

Side 18. Nystrom, Fra Nordsjællands Øresundskyst, S. 496 f., jvfr. S. 18 f. — Om Voldgiftsdommen 1417 se Poul Johs. Jørgensens klare Udredning i HMK 3. R. III, 273 ff. — Ramsing har en Teori om Kirken i Havn som »Herredskirke« (Kbhvns. Hist. og Topografi I, 89).

Side 19. Jvfr. Rosenkjær, Fra det underjordiske København (1906), S. 36.

Side 20. Fra Nordsjæll. Øresundskyst, S. 36 f.; KD I, 360, 361 f., 368; O. Nielsen, Kbhvns. Hist. og Beskr. I, 11 f.; Sjæll. Reg. 1619, 15. April; KD I, 595.

Side 21. Fra Arkiv og Museum IV, 411. — Tingsvidne afgivet for Retten i Ny Hollænderby 31. Jan. 1695 i: Rtk. Kommissionsdom ang. Valby Mænds Græsning ctr. Magistraten i Kbhvn., Fol. 77 f. Orig. i KSA Akter Nr. 29 a, jvfr. Danske Samlinger V, 308.

Side 22. *Hammerstrup*: Nystrøm, Problemer i Kbhvns Hist. (i Festskrift til Hugo Matthiessen 1941), S. 4 ff. — Jordbogen 1492 (RA, Kgl. Indtægtsregnsk. fra Kong Hans's Tid) er i Lyngby Sogn og Fra Nordsjællands Øresundskyst urigtigt citeret som: Mandtal over Landehjælp p. Sjælland 1492; en nyere Undersøgelse af Afgifterne synes at vise, at det er en virkelig Jordbog over Landgilde. — Fra hele det 16. Aarh. findes ingen Jordbøger bevaret for Kbhvns Len.

Side 24. I en yngre Afskrift af Kbhvns Stadsret 1294 (jvfr. KD I 59 Not. 75) hedder det, at Bispens Ret rækker fra *Tuleshøj* (Tuleshöv) til Gamlebodehavn, omfattende Amager, Saltholm og Havn og hvad derimellem ligger, d. v. s. Kbhvns Birk. Tuleshøj er bl. a. identificeret med Solbjerg, men kan lige saa godt være et andet højliggende Sted. — KD I, 68; SRD VII 101 f. (jvfr. KD I, 113 f.).

Side 25. Kobberstikket i Pufendorf, De rebus a Carolo Gustavo gestis, Norimbergæ 1696, Tabula 83. — Arup, Danmarks Historie I, 218; SRD anf. Sted.

Side 26. SRD anf. Sted.

Side 27. *Torben Oxe*: Sml. Povl Bagges og Stig Juuls Afhandlinger i Festskrift til Aage Friis 1940, S. 33-61; Hist. Tidsskr. 4. R. V, 22; Arild Huitfeldt, Danm. Riges Krønike (Kvartudg.) VII, 58. — O. Nielsen, Kbhvns Hist. og Beskr. II, 68.

Side 28. Joan. Swaningi Christiervns II, Danie rex (Francovrti 1658), pag. 442 f. Det hedder her: Qvæ qvum pervenisset ad pthocodochium D. Georgii ante oppidum [ø: Kbhvn.] extractum ad lacum qui a scholasticis nomen habet, etc. Hos Huitfeldt derimod (Kvartudg. Tome VII, 238 f.): Der hun er kommen ved S. Jørgen og den Sø, som løber af Peblinge Dam, etc. Swaning siger at de to Voldsmænd var Soldater, Huitfeldt at det var Bønder; Allen (De tre nordiske Rigers Hist. III, 2, S. 231 f.) holder paa, at det var Soldater, men følger iøvrigt nærmest Huitfeldt, og siger, at de »mødte hende paa Vejen mellem St. Jørgens og Peblingsøen«; det staar der imidlertid hverken hos Swaning eller Huitfeldt, det er en Slutning ud fra de topografiske Forhold som de var paa Allens Tid. — SRD VII, 72, 77, 86, jvfr. KD I, 93, 99, 110; Kanc. Brevb. 1560, 11. Marts, jvfr. KD IV, 570 (her er læst »Olborg« i Stedet for Solberg); Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre (udg. af E. Marquard) II (Kbhvn. 1936), S. 31; Kanc. Brevb. 1572, 1. Aug., 1573, 9. Septbr., jvfr. Grove, Slægten Plum (1903), S. 12, 150.

Side 29. Kanc. Brevb. 1610, 9. Marts, jvfr. KD II, 564 f.; O. Nielsen, Kbhvns Hist. og Beskr. III, 205 f. — *Husmænd*: Mag. Schjelderups Opgivelser i DK. Indlæg til Reg. og Tegn., udat. (ca 1620-41). — *Solbjergs Beliggenhed*: Tingsvidnet i KSA Akter Nr. 29 a, jvfr. Danske Saml. VI, 308. Arne Sundbo gengiver et Brudstykke af Tingsvidnet (HMK 2. R. III, 177), mellem Citationstegn og tilsyneladende ordret, men Teksten er flere Steder galt læst, Ord oversprunget og Sætninger udeladt; tilmed er Bondens Udsagn om, at han »mindes den Tid at Ladegaarden udi Christiani Quarti Tid blev indrettet, da blev de Torn plantet paa Grøften, som nu indhegner Ladegaardsmarken« blevet til det interpolerede: at han »mindes [at have hørt, at] den Tid, at Ladegaarden udi bemeldte Christian Quarti Tid blev indrettet, da blev« o. s. v. Sligt har man naturligvis ikke Lov til. Et Tingsvidne var et retsgyldigt Dokument, som den der afgav det med sin Ed stod inde for, og han maatte gøre Rede for, om han selv havde oplevet det udsagte eller havde sin Viden paa anden Haand. Naar det i Tingsvidner siges, at Folk kan huske 60 Aar tilbage, eller tre Snese Aar som det hyppigere mere ubestemt hedder, da ligger deri en Angivelse af Vidnets Alder; det betyder gerne, at det var gamle Mennesker mellem 70 og 80 — for saa vidt de da

selv vidste det. I mangfoldige Tilfælde havde saa gamle Folk ingen rigtig Rede paa deres Alder (Kirkebøger indførtes først 1645) og endnu sjældnere paa Aarstal for de Begivenheder, der skulde udredes. Naar skriftlige Akter ikke var til Stede — og det var der sjældent naar der toges Tingsvidne — maatte de kronologiske Angivelser blive omtrentlige. Men i det foreliggende Tilfælde stemmer det udmærket, naar den gamle Avedøre-Bonde, som kunde »mindes i 60 Aar«, erklærede at Solbjerg blev nedlagt »i hans Barndom«. Denne Passus tager Sundbo ikke med. Tingsvidnet er dateret $31/1$ 1695 og Solbjerg blev nedbrudt i Høsten 1620; Tjørnene blev naturligvis først plantet i Aarene derefter, da Ladegaardsmarkens Grænser blev endelig fastlagt. Mod Tingsvidnets Paalidelighed kan der saaledes intet væsentligt være at indvende.

Side 30. Solbjergs Beliggenhed: Sundbo »skønner« ud fra et af ham selv rekonstrueret Kort, »at Byen har staaet omtrent ved Nordkanten af den nuværende Solbjerg Kirkegaard og ved Fasangaarden«, og hævder, at »den Bakke, der ligger her (hvor nu Svejtsershytten ved Zoologisk Havets Plankeværk findes), er iøvrigt ogsaa det eneste Punkt, hvortil Navnet Solbjerg — udover en vag Paategning paa et svensk Kort fra 1659 — kan stedfæstes«. Det er lidt vanskeligt at forstaa, naar han lige efter siger, at Navnet Solbjerg Bakke 1640 bruges om det Sted, der ogsaa kaldes Valbybjerg (HMK 2. R. III, 167). Ganske vist er Kortet hos Pufendorf, som han sigter til, ikke godt, men som det fremgaar af Gengivelsen i dette Skrift Side 25, er netop Anbringelsen af Solbjerget med Gravhøjene i Kanten helt overensstemmende med det utvivlsomt paalidelige Kort, der her er meddelt som Bilag Side 114. Med Pufendorfs »Soolbierg« kan selvfølgelig ikke menes Byen, der var nedlagt omtr. 40 Aar forinden, saa der kan ikke være mindste Tvivl om, at det gamle Solbjerg, hvorefter Byen tog Navn og som laa inden for dens Omraade, er selve Valby Bakke, hvorpaa Slottet senere kom til at ligge. Sundbos Kort (smstds S. 168 f.) karakteriserer H. U. Ramsing kun som »en taalelig god Skitse« (HMK 2. R. IV, 295), hvorfor han ogsaa selv rekonstruerer et nyt. Begge Kort viser fastlagte Markgrænser, Vejløb etc., for største Delen paa Grundlag af Matriklen 1688, men nærværende Forfatter kan ikke godkende noget af dem. Erfaringen viser, at det ikke er muligt ved Hjælp af Matriklens Markbøger at fremstille nogenlunde paalidelige Kort, med mindre der findes senere Kort fra Tiden før Udskiftningen at støtte sig til og hvori man kan finde de nødvendige Udgangspunkter. For Frederiksbergs Vedkommende stiller Forholdene sig af mange Grunde særlig vanskeligt, og kun et Faatal af Vejene kan fastlægges nøjagtigt. Iøvrigt bifalder Ramsing uden nævneværdig Begrundelse Sundbos Hypotese om Solbjergs Beliggenhed; den Sø Ramsing udlægger som Byens Gadekar er dog vanskelig at faa Øje paa i det Kortmateriale fra 1690erne og nedefter, som staaer til vor Raadighed (HMK 2. R. IV, 296 og Københavns Historie og Topografi I (1940), S. 50). Søen ved Schweizerhuset, som Sundbo opererer med (HMK 2. R. III, 198), findes ikke paa ældre Kort eller Planer, og er aabenbart først dannet ved Havens Omlægning i engelsk Stil. Paa Häussers Opmaaling 1741 (gengivet S. 210) findes her indtegnet en Iskule i Bakken, men ingen Sø.

Side 31. Mester Fadder og Nybygaard: DK Register o. alle Lande 1532, 21. Marts; Fred. I's danske Registranter, S. 31, 303; KD I 328, 336, 345, II 238, 256, IV 498. *Nyby og Nyby Fang:* Danske Kancelliregistranter, S. 105, 387, jvfr. D. Saml. VI, 310 f. og KD II, 274 f.

Side 32. Nybys Beliggenhed: Danske Saml. VI, 311; O. Nielsen, Kbhvns Hist. og Beskr. I, 6 (Note 2); naar der i Registret til SRD (Tom IX, 517) staaer om Nyby, at det er »pars villæ Solbjerg, nunc Grøndal«, maa erindres, at Oluf Nielsen var en af Hoved-Medarbejderne ved Registret. — Ramsing i

HMK 2. R. IV, 293 f., 308, 326. — DK Reg. over alle Lande IV, 146 b. — Oluf Nielsen kan heller ikke tænke sig andet end at Enghaven maa ligge umiddelbart ved Nybygaard, og maa derfor ty til den Antagelse, at Enghaven maa være en Eng omkring Gaarden (Kbhvns Hist. og Beskr. II, 88).

Side 33. KD V, 138. — O. Nielsen, Kbhvns Hist. og Beskr. IV, 346; Danske Kancelliregistranter (1881-82), S. 386 f., jvfr. KD II, 274.

Side 34. *Vesterfælled og St. Jørgens Hospital: Festskrift til Hugo Matthiessen 1941*, S. 9 ff. Endnu 1703 blev St. Hans Hospital i Bergen (for de spedalske) efter Byens Brand 1702 genopført paa sit gamle Sted, men Bygmester Ernst foreslog det flyttet, fordi det stod »Folk for nær«. (DK Supplikprot. Litr. N, Jan.-Marts 1704, Nr. 104). — KD I, 631. — Bering Liisberg, Rosenberg (1914), Forord og S. 226 ff.; Nystrom, Kongens Have (1938), S. 8 ff.

Side 35. Kbhvns Lens Regnsk. (RA) 1602-3. Af Materialskriver Anders Hansens Regnskab (bag i Hovedregnskabet) ses, at han under 12. Juli 1602 har udleveret Søm »til en Bro imellem Nybyeladegaard og Ibleff Mark«, i Renteskriver Christen Hammers Materialregnskab (ligeledes bag i Hovedregnskabet), at han samme Dag har udleveret Tømmer »til en Bro mellem Ladegaarden og Ibleff Mark«. Af Rentem.-Regnskabet 1613-14, Fol. 511 v., fremgaar, at der er arbejdet »paa en Bro emellom Ladegorden og Kiøbenhaffns Marck«. Jvfr. Ramsing i HMK 2. R. IV, 325 f. — *Slusen: Rentem.-Regnsk. 1622-23*, Fol. 349, 351, 1623-24, Fol. 119. Jvfr.: HMK 2. R. III, 359 (Sundbo tror øjensynlig Talen er om en Sluse ved Kalthus). — Sortedam for St. Jørgens Sø: KD VIII, 234; Sortesø: Nystrom, Offentl. Forlystelser II, 66, 176.

Side 36. Om Mølletorp se Fra Nordsjællands Øresundskyst (1938), S. 411 ff. — Efter af Afsnittet om Nyby og Vesterfælled længst var færdigskrevet, er Forf. blevet opmærksom paa, at en af Københavns ældre Topografer, L. Both, har været inde paa de samme Tanker om Nybys Beliggenhed og Vesterfælleds Oprindelse uden dog at give nogen nærmere Begrundelse (L. Both, *Kjøbenhavns Historie*, 1884, S. 21). Under den herskende Anskuelse om Nybys Beliggenhed ved Grøndal var der ingen som tog Hensyn dertil, ogsaa fordi Both nød saa ringe Anselse som historisk Forsker.

Side 37. Nicolaisen, *Amagers Historie* I 96, II 27, 60; Fra Nordsjællands Øresundskyst, S. 123. — Kanc. Brevb. 1580, 28. Decbr. (S. 193); KD IV, 645; Kbhvns Lensregnsk. 1599-1600, Fol. 35; Kanc. Brevb. 1559, 15. Oktbr.

Side 38. Nystrom, *Kongens Have* (1938), S. 7 f., 10 f. — *Kronens Skøder* I, 402 f., jvfr. KD I 631, 636, og Fra Nordsjæll. Øresundskyst, S. 44.

Side 39. Afgiften for St. Jørgens Mark: KD V, 297, 325, 357; Rik. Ekspeditionsprot. 1672-77, Nr. 777; Christian den Fjerdes egenh. Breve, udg. af Bricka og Fridericia, 1589-1625, S. 191. — KD I, 632; DK Indlæg til Reg. og Tegl. 1622 ²⁷/₃; KD IV 773 (»den Byes Jord *neden* for Solberg«).

Side 40. KD I 636, V 325. — St. Jørgens Sø: KD I 550 ff., 565, 568.

Side 41. Buysers Opmaaling i DK. Indlæg til Reg. og Tegl. 1622 ²⁷/₃; det er Sundbo, der har gjort opmærksom paa den (HMK 2. R. III, 182). Om Kalvehaven se iøvrigt: *Festskrift til Hugo Matthiessen 1941*, S. 13 ff.; nærværende Forfatter har dér udregnet Arealet til ca. 26 Tdr. Land (Roden sat til 5 danske Alen), medens det utvivlsomt er rigtigere at regne ca. 38 Tdr. Land (Roden sat til 6 sjæll. Alen). Sml. Arnt Berntsen, *Danm. og Norges frugtbar Herlighed* (1656) 4. Bog, 144.

Side 42. O. Nielsen, Kbhvns Hist. og Beskr. IV, 356 (den originale Jordebog f. T. evakueret); D. Saml. 2. R. IV, 237, og KD I, 594. — Blandt Københavns udenbys Jorder »uden Vesterport, Norden Landevejen« findes i Markbogen 1682 (Fol. 5 v. jvfr. KD I, 781) anført: »en øde Plads imellem

St. Jørgens Sø og Voldene, haver tilforne udi adskillige Parter været afdelt og af Stadens Børgerkab brugt; det er den østre Del af Kalvehaven, der 1580 blev indhegnet og inddelt i Lodder, jvfr. Festskrift til Hugo Matthiessen, S. 14. — Nystrom, Vanløse (1920), S. 17 ff.

Side 43. I en Restanceliste for Aarene 1620-23 (i Kbhvns Lensregnsk. 1621-23, hvor Hovedregnsk. for 1621 mangler) anføres Jens Hansen fra Solbjerg, nu i Husum, og Anders Nielsen fra Solbjerg, nu i Gentofte. De Naturalier de staa i Restance med er fra 1620 — d. v. s. endnu i 1620 blev Marken i Solbjerg høstet. Nelle Peters og hendes Mand kom til Utterslev (se Anm. til Side 74). Solbjergs Nedbrydning anføres i alle de senere Lensregnskaber lige til 1650erne, og i Jordebøgerne opføres stadig Byen med alle sine Bønder, skønt de fleste længst var døde og borte; det havde sin regnskabsmæssige Grund deri, at Landgilden for Solbjerg kom til Afkortning i Lenets Indtægter. — Rørdam, Kbhvns Universitets Hist. IV, 698 f. (jvfr. 704 f.); Mag. Peder Schjelderup, Sognepræsten ved Frue Kirke, fik efter den sidste Opgørelse aarlig af Solbjerg 20½ Pund Byg, 7 Tønder Havre, 10½ Kurantdaler og 16 Sk. samt lidt Smaaaretsel (DK. Indlæg til Reg. og Tegn., udat. (ca. 1620-41)); Degnets Godtgørelse: DK Indlæg til Reg. og Tegn. 1627, 16. Juni; Fogdens Tab: DK Indlæg til Reg. og Tegn. samt henlagte Sager 1621. — Om »Gieveholmen« se Festskrift til Hugo Matthiessen, S. 8 f. (Oluf Nielsen har allerede 1876 læst rigtigt: Greffucholmen, sml. D. Saml. 2. R. IV, 212).

Side 44. DK. Reg. o. alle Lande VII, 295; Sjæll. Register XVII, 376 b. — KD II, 642 f.

Side 45. RA. Rentemester-Regnsk., Udgift 1620-21, Fol. 259, 305; 1621-22, Fol. 189, 191, 192, 225, 228, 249, 275, 292, 298; 1622-23, Fol. 296, 298, 304, 346, 349, 378, 430; 1623-24, Fol. 123, 143, 166 m. fl. Steder. — Christian den Fjerdes egenh. Breve 1589-1625, S. 207, 247; Rentem.-Regnsk., Udgift, 1623-24, Fol. 117, 118; Kanc. Brevb. 1622, 12. Marts, Chr. IV egenh. Br. 1589-1625, S. 328; Rentem.-Regnsk., Udg. 1623-24, Fol. 123, 128, 132, 133, 134.

Side 46. Rentem.-Regnsk., Udgift, 1623-24, Fol. 128; Christian den Fjerdes egenhændige Breve 1589-1625, S. 318 f. — Tagebuch Christian des Jüngerens, Fürst zu Anhalt, Leipzig 1858, S. 96. — Rentem.-Regnsk., Udg., 1622-23, Fol. 338, 345, 347, 357; Samme Fol. 341, 379, 380, 383 og 1623-24, Fol. 119 v., jvfr. O. Nielsen, Kbhvns Hist. og Beskr. IV, 414.

Side 47. Rentem.-Regnsk., Udg., 1622-23, Fol. 352, 1623-24, Fol. 133 v. — *Orkanen 1628*: D. Mag. 4. R. IV, 76 (Sivert Grubbes Dagbog); Rørdams Monumenta II, 730 (Worms Optegnelser); Pontoppidan, Origines Hafnienses, S. 275 (Note); sml. O. Nielsen, Kbhvns Hist. og Beskr., IV, 72 f.; Rentem.-Regnsk. 1627-28, Udgift, Fol. 144, 1628-29, Fol. 186. — Rentem.-Regnsk. 1629-30, Udg., Fol. 183 f.

Side 48. Rentem.-Regnsk., Udg. 1630-31, Fol. 203 f.; Samme 1632-33, Fol. 239, m. fl. Steder. — Sundbo faar noget helt andet ud af disse Kildesteder; »en Fundament ude ved (!) den gamle Ladegaard« citerer han og mener, saa vidt man forstaaer, at det er Fundament til den meget omtalte Sluse (HMK 2. R. III, 354). I det hele er Sundbos Artikler i Hist. Medd. om Kbhvn. om ældre Tidens historiske Forhold (og det samme gælder i flere Henseender ogsaa Ramsings) ikke til at stole paa, skønt de har kostet deres Forfattere saa stor Møje og indeholder meget nyt Stof. Og Citeringen er saa ufuldkommen, at det er umuligt at se hvor Kilden hører op og Konstruktionen begynder, hvad der volder den, der vil eftergaa de benyttede Kilder, et næsten uoverkommeligt Besvær. Iøvrigt tager de to Forskere saa godt som intet Hensyn til den foreliggende Litteratur, væsentlig kun Kjøbenhavnns Diplomatarium figurerer i Noterne — deres Artikler skal være

absolut Førstehaands-Arbejde. Desværre viser det sig, at de indeholder adskillige Misforstaaelser (jvfr. Festskrift til Hugo Matthiessen, 1941, S. 4-15).

Side 49. Rentem.-Regnsk., Udg. 1622-23, Fol. 471 og 471 v.; efter flere af Regnskabsindførslerne *Kunde* »den gammel Ladegaard« betyde Laden fra 1623, og »den nye Ladegaard« betegne den nye Lade der bygges i 1630-32. — Vej og Bro findes bl. a. paa en Plan over Prins Carls Gaard (Blaagaard) i Hærens Arkiv (København Nr. 18). — Rentem.-Regnsk., Udg., 1631-32, Fol. 188, 1633-34, Fol. 168, 171 f. — J. L. Wolf, *Eneomion Regni Danicæ* (Kbhvn. 1654), S. 364 f. — Noten: jvfr. O. Nielsen, *Kbhvns. Hist. og Beskr.* IV, 396.

Side 50. Chr. den Fjerdes egenh. Breve 1589-1625, S. 175; Rentem.-Regnsk., Udg. 1621-22, Fol. 235, 288, 1622-23, Fol. 336.

Side 51. Kobberstikket i Pufendorf, cit. Værk, Tabula 86.

Side 52. KD II, 741 ff., V, 59 f.

Side 53. Kbhvns Lensregnsk. 1619-20, 1622-23 og 1623-24; jvfr. Chr. den Fjerdes egenh. Breve 1589-1625, S. 254, 338, 343; KD V, 60; Samme II, 742; Kanc. Brevb. 1622, 27. Aug.: Schlegel, *Saml. zur Dän. Geschichte* II, 2, S. 114, 129; Chr. IV egh. Br. anf. Bd., 318 f.; Carl Bruun, *Kjøbenhavn* II, 19. — *Hagedorn*: Rentem.-Regnsk., Udg. 1623-24, Fol. 257 og KD II, 742 f.

Side 54. Chr. Nicolaisen, *Amagers Hist.* II, 28, 62 og 191 f.; RA. Regnskaber for Kbhvns (og Frederiksborg) Ladegaarde 1633-51.

Side 55. Rørdam, *Kjøbhvns Universitets Historie* IV, 179, jvfr. KD IV, 578.

Side 56. Kanc. Brevb. 1562, 6. Juni; Samme 1580, 14. Febr. — Jvfr. Note til Side 28.

Side 57. Kortet fra Resen: KBK. *Uldalske Saml.* Fol. 186 J, Tavle XV (ved Side 520); det er dateret 1677, altsaa samtidigt med Affattelsen af Resens Atlas.

Side 58. KD VI, 752; Smøgen findes paa Matr. Nr. 52 c, Gl. Kongevej 137; Eberlin, S. 13; Sjæll. Miss. 1667, 140, jvfr. KD VI, 419 f.; KD V, 311, sml. HMK 2. R. III, 165.

Side 59. DK. Indlæg til Sjæll. Tegl. 1656, 9. Marts (heri Peder Spormands Fremstilling af Forholdene, dat. 7. Maj 1756); det Side 29 citerede Tingsvidne af 31. Jan. 1695 i KSA Akter Nr. 29 a og Rtk. Kommissionsprot. Fol. 77 f.; Nystrom, *Vanløse* (1920), S. 19. — Ogsaa længer ude mod Valby er aabenbart Roskildevejens Løb forrykket i gammel Tid. Om denne ældgamle Hovedvej se iøvrigt Hermansen og Lundbye, *Roskilde Landvej* (1927).

Side 60. KD III, 189 f. jvfr. O. Nielsen, *Kbhvns Hist. og Beskr.* IV, 394; Voldmesterens Maalebrev er, som oplyst af Sundbo (HMK 2. R. III, 175), af 13. Maj 1624, ikke som i Kongebrevet angivet 1634. — KD III, 331, 337 ff., 341, 371, 375, 406 f., 431 f., 462; Roskildegaden synes efter alle Angivelser i Skøderne at være den nordligste, altsaa nuværende Gl. Kongevej (sml. O. Nielsen, anf. Sted). — RA. *Kbhvns Jordebogs-Regnsk.* 1662-63, Bilag: Arbejdsregister Fol. 5 og 7; Sjæll. Miss. 1680, Nr. 247.

Side 61. KD VI, 402.

Side 62. Kanc. Brevb. 1635, 6. Novbr.

Side 63. Kanc. Brevb. 1636, 9. Marts, 26. Juli og 11. Decbr. — KD V, 224; Fra Nordsjællands Øresundskyst, S. 123; Erslev, Len og Lensmænd 1596-1660, S. 17; O. Nielsen, *Kbhvns Hist. og Beskr.* IV, 400. — KD III, 255 f.

Side 64. KD V, 276 f. — DK. Indlæg til Reg. og Tegl. 1647, 5. Jan., jvfr. KD I, 660; KD V, 323, 325; Sjæll. Reg. 1641-48, Fol. 699 ff.; KD III, 308 f.

Side 65. KD V, 306, 318 f. — KD V, 340; Kbhvns Lens Regnsk. 1657-58, Fol. 16 (ligeledes de foregaaende Aar).

Side 66. Sjæll. Miss. 1667, Nr. 531, 1671, Nr. 718 og 1672, Nr. 245. — Kronens Skøder II, 24, jvfr. KD III, 372 f. efter Sjæll. Reg. 1651-56, Fol. 93 f. (Indlæg eller Koncept findes ikke); Pontoppidan, Orig. Hafn., S. 11.

Side 67. KD V, 416, jvfr. 473; Brevet til Lensmanden af 1657 har sikkeret kun skullet bruges som Regnskabsbilag til yderligere Forklaring af Bevillingen 1651. — DK. Præsteindberetninger 1657.

Side 68. Navnene paa de fire Hovedmænd rigtigst i Afskrift af det originale Kongebrev ved Sjæll. aabne Breve 1670, Nr. 22; Navnene paa 12 af de andre anføres hos Nicolaisen, anf. Skrift II, 148, men uden Kildeangivelse. — Gliemann, Beskr. af Kjbhvns Amt (K. 1821), S. 207 f.; Olufsens Collectanea, S. 7 f., og Eberlin, S. 27. — Tilliggendet til de enkelte Gaarde: Jordebog 1662 (Bilag til Kbhvns Jordebogs-Regnsk. 1662-63). — Matriklens Markbog (jvfr. KD I, 782 ff.).

Side 69. Eberlin, S. 14; Nicolaisen II, 154 (Note); Tingbog i LAS.

Side 70. Nicolaisen II, 191 (Bilag XLI); LAS. Sokkelunds Herreds Tingbog 1655-56, Fol. 174, jvfr. Rockstroh, Lidt om Frederiksbergene mellem 1650 og 1700 i HMK IV, 250. — Nicolaisen II, 151; Sjæll. aabne Breve 1699, Nr. 103 (Indlæg), jvfr. KD VII, 560. — Kirken: DK. Koncepter og Indlæg til Sjæll. Miss. 1652, 18. Maj, jvfr. KD V, 351 f., og O. Nielsen, Kbhvns Hist. og Beskr. IV, 117; KD V, 378 f.

Side 71. Tiilskueren 1931 II, 456 f. (V. Thorlacius-Ussing, Frbg. Kirkes Hist.). — KD V, 361; Sjæll. Tegl. 1651-53, 457, jvfr. KD V, 356; RA. Kbhvns Amts Jordebogsregnsk. 1662-63, Fol. 14; Samme 1664-65, Fol. 14, 1665-66, Fol. 13, 1666-67, Fol. 15.

Side 72. Rtk. Ekspeditionsprot. 1663-64, S. 122; Kbhvns Lens Regnsk. 1657-58, Bilag 20, jvfr. KD III, 481; Indlæg til Sjæll. aabne Breve 1659, Nr. 151-52, jvfr. KD III, 493 (i Aftrykket er Jacob Führen og Weyers Encke blevet til een Person). — Danske Magazin 5. R. VI, 154; Kbhvns Lens Regnsk. fra Fredens Slutning 1660 til Phil. Jac. 1661, Fol. 10; DK V, 714. Kbhvns Amts Regnsk. 1661-62, Fol. 16; Indlæg til Sjæll. aabne Breve 1661, Nr. 151, jvfr. KD III, 537.

Side 73. RA. Kbhvns Amts Regnskab 1661-62, Fol. 16; RA. Militære Regnskaber: Ove Juels Regnsk. for Hovedskatten til Jul 1660, Bilag 52 (i Pk. II), jvfr. Grundtvig, Meddel. fra Rentekammerark. 1877, S. 147; Kbhvns Amts Regnsk. 1661-62, Fol. 16; Sjæll. Miss. 1666, Nr. 236, jvfr. KD VI, 414; Indlæg til Rtk. kgl. Resol. 1697, 20. Juli; Kbhvns Amts Jordebogsregnsk. 1669-70, Fol. 17; Rtk. Diverse Breve m. v. vedk. Kbhvn., Købstæder og Amter 1660-79, I. Sjællands Stift (tidl. Rtk. Topographica), jvfr. Nicolaisen II, 158, og HMK IV, 259 f.

Side 74. Sjæll. aabne Breve 1670, Nr. 662; Rtk. Deliberationsprot. 1674-83, Fol. 38; Sjæll. Miss. 1674, Nr. 467, jvfr. KD VI, 650 f. — Ved kgl. Resol. 1673, 14. Aug., fik ogsaa de fattige i København Andel i Afgiften af Ny Amager (Rtk. Deliberationsprot.). — *Nelle Peters*: Rtk. Ekspeditionsprot. 1672-77, Nr. 810 (med Indlæg); Sjæll. Distrikts Ordres- og Missivebog Nr. 627, Fol. 301 f.; Kgl. Kammerregnskaber, udg. af E. Marquard, passim., A. D. Jørgensen, Griffenfeld II, 464, 534 (Prinsens Amme hed Nelle Haagensdatter og var gift med Chr. Søndermand); Mons Pedersen var 1699 86 Aar gl. og Nelle 77 (Deliberationsprot. Jan.-Juni 1699, Fol. 218 ff.), deres Gaard brændte med Hollænderbyen og de fik en anden Gaard i Utterslev med flere Aars Skattefrihed (kgl. Resol. 1700, 15. Maj, og 1702, 25. Marts).

Side 75. HMK IV, 259; nedenfor citerede Kommissionsforretning.

Side 76. Sjæll. Miss. 1689, Nr. 52; Kommissionsforretning og Dom i

Pakken: Diverse Akter Ny Hollænderby vedk. 1681-1703 (blandt Sjæll. Renteskriverkontors Diverse Dokumenter); den paahæraabte Passus i Kongebrevet af 10. Juli 1615 lyder: »Item dass sie ihre Kinder mit einem Stücke Landes aufsteuren, wie dan auch ihre Ländereyen nicht an frembde, sondern an die, so ihres Mittels sein, und also allein unter sich verkaufene«. Dette Kongebrev blev fremlagt i Kommissionen, men findes ikke i Kancelliregistranterne (Patenten mangler for dette Aar) og Nicolaisens synes heller ikke at have stødt paa det. Et andet (dansk) Kongebrev af samme Dato ang. Hollændernes Retsforhold er trykt i Thurahs Beskrivelse af Amager (1758), S. 41, men findes heller ikke i Registranterne.

Side 77. Sjæll. aabne Breve 1695, Nr. 26 (med Indlæg), jvfr. Kronens Skøder III, 138; DK. Supplikprot. K (April-Juni 1703) Nr. 164, M (Oktbr.-Decbr. 1703) Nr. 260, 294. — Chr. Rasmussen (Frederiksberg Kirke, K. 1933, S. 62) aftrykker det aabne Brev af 26. Febr. 1695 og flere af Sagens andre Akter, men mærkelig nok ikke Masius' ulige mere interessante Memorial til Kongen af 4. Jan. s. A.

Side 78. Ny-Amagerens Protest af 11. Marts 1695 (aftrykt af Rasmussen, S. 64 f.) samt Amtmandens og Kancelliets Erklæringer ligger ved cit. Sjæll. aabne Breve 1695, Nr. 26; endvidere Sjæll. aabne Breve 1681, Nr. 233, jvfr. KD VI, 788, og Rørdam, Danske Kirkeløve III, 532.

Side 79. Rtk. Diverse Dokumenter Ny Hollænderby vedk. 1681-1703.

Side 80. Danske Mag. 1. R. III, 314; Sjæll. Miss. 1697, Nr. 123; Kammerregnskaber, ved Marquard, S. 492; PK. Ekstrakt af Prins Frederiks Deputatpengeregnskab 1697, 20. Oktbr.; Sjæll. aabne Breve 1698, Nr. 210, jvfr. KD VII 539 f. (i Aftrykket i KD er den ottende af Moratorie-Nyderne Cornelius Cornelisen faldet ud); Meier, S. 22 f.; LAS. Ny Hollænderbyens Tingbog 1691-99, Fol. 201; DK Supplikprot. 1699, Oktbr. Nr. 252, 1700, Marts Nr. 181. — Akter til Rtk. kgl. Resol. 1697, 20. Juli, jvfr. Deliberationsprot. Maj-Decbr. 1697, S. 53 ff.

Side 82. Gesandstens Relation trykt i Danske Saml. 2. R. VI, 49 f., jvfr. Eberlin, S. 21 f. — Rtk. kgl. Resol. 1698, 9. April og 16. April; Rtk. Ekspeditionsprot. 1697-98, S. 197 ff.

Side 83. Rtk. Diverse Dok. Ny Hollænderbyen vedk. 1681-1703. — Rtk. kgl. Resol. 1698, 26. Aug.; de egentlige Restancer for Aarene 1694, 96 og 97 beløb sig til 1403 Rdr. 4 Mk. og 12 Sk., hvortil lagdes 400 Rdr. som de for 1698 skulde yde i Afgift for Halvdelen af Jorden »paa hin Side Hollænderbyen og Kalthuset«, men ogsaa fik eftergivet.

Side 84. *Indbyggertal*: Rtk. kgl. Resol. 1698, 9. April. — *Kirken*: Rtk. kgl. Resol. 1698, 26. Aug.; Sjæll. Miss. 1698, Nr. 178, jvfr. KD VII, 530; Tilskueren 1931 II, 460; de Kirkebilleder, der synes paa de mildest talt misvisende Kort, Chr. Rasmussen meddele i sin Bog om Frbg. Kirke (S. 60 og 63), giver naturligvis ikke noget Begreb om Bygningens Udseende — det er blot Signaturer.

Side 85. Rockstroh i HMK IV, 256 ff. og 264 f., Kbhvns Amts Jordebogsregnsk. 1667-68, Fol. 14 (og Bilag), 1668-69, Fol. 12. Af Regnskabet synes det at fremgaa, at Prinsesse Elisabeth Augustas Gaarde ogsaa var Hvalgaard. — KD VII, 305 f. (da Caspar Bartholin har en Tyvendepart af Jorderne ved Kalthus, er han altsaa Ejer af en Helgaard); Jens Juels Be-naadningsbrev i Rtk. Ekspeditionsprot. 1672-77, Nr. 529.

Side 86. Kronens Skøder II, 505; Kbhvns Amts Jordebogsregnsk. 1682-83, S. 9; Kommissionen 1689 (fremlagte og i Protokollen indførte Skøder); HMK 2. R. III, 362; KD VI, 748 f.; Sjæll. aabne Breve 1682, Nr. 298, jvfr. KD VII, 27. — Kobrow læses af Otto Smith som: Hobro (HMK 2. R. II, 4). — Sjæll. aabne Breve 1689, Nr. 92 og 162, jvfr. KD VII, 260, 267 f.; Skøder, producerede for Komm. 1689.

Side 87. Rtk. kgl. Resol. 1701, 8. Febr.; Deliberationsprot. 1701-2, S. 160 ff.; Skøderne i Rtk. Ekspeditionsprotokoller, Mules i Prot. for 1702-3, Fol. 354 ff., 359 ff.

Side 88. KD VI, 517; Markbog til Matr. 1688 (jvfr. KD I, 783).

Side 90. Foruden Scheels Reguleringsplan i Nationalmuseet ligger i KSA en lignende. Den maa være udført lidt senere, da Haven ender i en kuppelformet Afslutning mod Gadekæret. I alt væsentligt er det dog en Gentagelse af den her gengivne Plan; ogsaa paa den er Bredegade sløjft og Smallegade indlagt i Stedet.

Side 92. Fra Nordsjæll. Øresundskyst, 464 ff.; Pers. Tidsskr. 3. R. II, 109; RA. Afregninger VI 49. Ia.

Side 93. Afregn. VI 49; Rentemester Henr. Müllers Antegnl. 1671 til Jacob Petersens Regnskab, Post 5; Samme, Bilag 82; Samme, Bilag 33 og 38; Samme, Bilag 2 (Kontrakt).

Side 94. Afregn. VI 49, Bilag 11, 26 og 79; KD VI, 384 f.; Afregn. VI 49, Bilag 35 og 37. — Sjæll. Miss. 1664, Nr. 436, jvfr. KD VI, 402; Missivets Tekst er galt indført i Registranten, i Konceptet staar rigtigt: fra den gamle *Ladegaard* til Islev Mark; Rentem.-Regnsk. 1623-24, Udgift Fol. 166.

Side 96. Afregn. VI 49, Bilag 83; Samme, Bilag 48; Afregn. XIV 1 c.; Afregn. VI 49, Bilag 48; Samme, Bilag 79. — Hofmaler Hornboldts Regning (Bilag 48), der er dateret 14. Novbr. 1664 og egenhændig underskrevet: Wil- lom Horenbalt, indholder i Virkeligheden en fuldstændig Beskrivelse af Gaarden baade ude og inde, og gengives derfor her i sin Helhed:

Efter Hindis Dronninglig May:t naadigste willie och mig aff ober-cammertiener Jacob Peittersen befallit haffuer ieg wnderschreffne Wellum Hornbald, maller och jnduaaner udj Kiøbenhaffn, forferdigit effterschreffne maller-arbeide med mine egen folck, egen guld, olie och farffue paa de kongelig prindtzesßers gaard paa Nye Amager som effterfølger.

Paa den stoere sall lofftid grøn og listerne med allehande farffue, bielckerne grøn och med allehande farffue, och er ßamme gemack 6 fag; 12 winduffs-poster grøn anstrøgen, 12 stoere og 12 smaa winduffs-rammer och 3 døre grøn anstrøgen. Wid samme Gemack er 2 smaa kabenetter, lofftid grøn med allehaande farffue lister omkring, bielckerne grøn och rød, udj huer kabet en winduffspost, en stor och en liden ramme grøn anstrøgen och 12 stoele med thræfarffue. Paa Thrapen lofftet grae i gra med hoffer formahlit, 2 lange fag och jt liden derhoes, trapen omkring med grae i gra landschaber och med bilder och nedens wnder med gallerj och syller, 4 poster grae, 4 stoere och 6 ßmaa winduffsrammer med grae oliefarffue anstrøgen.

Wdi prindtzes Anna Sophia hindes losement, som er 4 fag och 3 bielcker, grøn og med allehande farffue lister, 5 winduffs-poster, 5 stoere og 5 smaa winduffs-rammer med grøn oliefarffue anstrøgen; wdi prindtzesßens kabet lofftet grøn och bielckerne med allehande farffue, wdi ßamme kabet er 4 winduffs-poster, 4 stoere och 4 ßmaa rammer med grøn oliefarffue anstrøgen, en schorsteen sammesteds med gra i grae formahlit med limfarffue och prindtzeß Anna Sophia hindes naußn, saa och 12 stoele fernidtzit; wdi hindes køcken grae i gra med landschaber och bilder och offuen omkring en geßims, schorsteenen grae i grae, 3 winduffs-poster, 3 stoere och 3 ßmaa rammer med grae oliefarffue; bag hindes køcken-cammer lofftid grae och omkring med landschaber och jagtt, 2 winduffs-poster, 2 stoere och 2 smaa rammer med grae oliefarffue anstrøgen. — Wdi prindtzeß Fridericka kabet med purpur lofftet formahlit och bielckerne med allehande farffue, 2 winduffs-poster, 2 stoere och 2 ßmaa rammer med purpur oliefarffue anstrøgen; wdi hindes køcken lofftet grae i gra och med landschaber, bilder och en geßims offuen om, schorsteenen grae i grae, 2

winduffs-poster, 2 stoere och 2 βmaa rammer med grae oliefarffue anstrøgen; wdi hindes køcken-cammer lofftet grae i gra och omkring med landschaber och jagt grae i gra, thou winduffs-poester, 2 stoere och 2 βmaa rammer gra oliefarffue anstrøgen. — For bege prindtzeßers gemacker forstuffeden grae i gra kumpartinnit omkring, lofftet ackergeell och bielckerne røde; der hoes jt liden kammer lofftet guall och bielckerne røde och omkring guall kumpartinnit, och en ramme med gra oliefarffue.

Wdi den thredie prindtzeßis losementter lofftet, som er 4 fag med blemmerandt och bielckerne med allehande farffue affsett, schorsteenen gra i gra med limfarffue och hindes naußn, 5 winduffs-poester, 5 stoere och 5 βmaa rammer med blaaestriber, och 12 stoele fernidtzit; wdi hindes kabet lofftet blemmerandt och bielckerne med allehande farffue, 4 winduffsposter, 4 stoere och 4 smaa rammer blaaestribet; wdi hindes køcken lofftet grae i gra och ronden omkring med landschaber, bilder och en gebims, schorsteenen grae i gra, 3 winduffs-poster, 3 stoere och 3 smaa rammer med gra oliefarffue; wdi hindes køcken-cammer lofftet grae i grae och omkring med jagt och landschaber, 2 winduffs-poster, 2 stoere och 2 βmaa rammer med grae oliefarffue anstrøgen. — Wdi dend yngste prindtzeßis kabet, lofftet liffarffue och bielckerne med allehande farffue colarrit, der udj er 2 winduffs-poster, 2 stoere och 2 βmaa rammer med liffarffue oliefarffue anstrøgen; wdi hindes køcken lofftet grae i gra och omkring med landschaber och bilder och offuen offuer en gebims, schorsteenen grae i gra, 2 winduffs-poster, 2 stoere och 2 βmaa rammer med grae oliefarffue anstrøgen; wdi hindes køcken-cammer lofftet grae i gra och med jagt och landschaber omkring, 2 winduffs-poester, 2 stoere och 2 βmaa rammer med grae oliefarffue. — Wdi forstuffeden for bege de yngste prindtzeßers gemacker lofftet guall och bielckerne røde och med grae i gra kumpartinnit, wdi det liden cammer der hoes lofftet guall og bielckerne røde och guldt i guall kumpartinnit och grunden huid.

Wdi oltfruens cammer en gebims omkring och med hengede frugter grae i gra, 4 dørre, 2 med bilder och 2 med løffuerck, graet i gra limfarffue, och lofftet, som er 3 lange fag, guall, 4 bielcker røde; der udj er 3 smaa winduffs-rammer med poster, gra oliefarffue anstrøgen. — Wdi melckecammerit lofftet, 2 fag, guall och bielckerne røde och omkring grundet huid och med guulle blommer, och winduffs-ramme der udj med grae oliefarffue anstrøgen. — Wdi det stoere køcken lofftet guall och bielckerne røde, och offuen omkring huid dørgbrocken med røt wdfyllit och med guulle hoffder, och neden omkring huid med en grae foed, schorsteenen grae i gra, 3 winduffs-poster, 3 stoere och 3 βmaa rammer med grae oliefarffue. — Wdi knegternis cammer lofftet grae, bielckerne røde och omkring med gult i guall dørgbrochen med hoffder gult i guall, 3 winduffs-rammer med grae oliefarffue anstrøgen.

Huβit uden till haffuer 43 stoere winduffs-rammer och 43 βmaa winduffs-rammer, huβit uden till er 74 fag och 34 winduffs-ladder alt med graet i gra oliefarffue anstrøgen och dørgbrocken formahlit; wden omkring huβit er 49 fag stackituerck grae med huide hoffder, med sort och huit omwunden och 2 lister om paa bege Bidder. Jnden i gaarden er 27 stoere winduffs-rammer och 23 βmaa winduffs-rammer med grae oliefarffue, 12 winduffs-ladder grae i gra dørgbrocken, 73 fag stenderuerck inden i gaarden grae oliefarffue anstrøgen, 12 fag stoere stackitter gra anstrøgen och med huide hoffder, fiire duffue-huser grae och 6 luger med halffue bilder, 11 smaa døre udj allehande postür grae anstrøgen; den stoere portt for huβit med 2 drabanter och perspectiue graet i gra, jnden i βamme port lofftet och bielckerne βampt stenderuerckit derβammesteds med oliefarffue an-

strøgen; thou portte for ladderne som de terscher udj, med 2 therscher paa huer portt, och en portt till marcken med graet i gra oliefarfvue anstrøgen och udj perspectiue formahlit; paa begge enderne aff hußit till hauffuen er 10 fag stenderuerck, 3 stoere och 6 ßmaa thømmer vnder de tapeten grøndt och sort anstrøgen, 2 fløystenger paa hußit forgylt, mallit och stafferit och 4 stoere knapper till duffue-hußene mallit och forgyldt.

Side 97. Afregn. VI 49, Bilag 48; Eberlin, S. 13. — Om *Villum Hornboldt*, der 1653 kaldes Kongens Hofmaler, se KD II, 838, III, 78, 405, 423, 425. — Reparationer ved Prinsessegaarden 1666-67: Afregn. VIII 23 og XII 9, 13.

Side 98. Sjæll. Miss. 1663, Nr. 134, jvfr. KD VI, 382; Sjæll. Miss. 1669, Nrr. 603 og 633, jvfr. KD VI, 515 ff.; Kbhvns Amts Regnsk. 1670-71, Fol. 7; Rtk. Div. Breve m. v., vedk. Kbhvn, Købstæder og Amter 1660-79, I Sjællands Stift; Holger Jacobæus' nedenfor citerede Rejsebog. — I en Taksation fra 1690erne af den frie Jord i Ny Hollænderby (i Pakken Div. Dok. Ny Hollænderby vedk. 1681-1703) findes opført under Kronprinsens Gaard »et Vænge, som er taget af Fælleden, 7½ Fjerding Jord«.

Side 99. Ove Juels Dagbog i Hist. Tidsskr. 3. R. III, 615; P. W. Beckers Saml. til Danm.s Hist. II, 231; Mémoires de Charlotte-Amélie de la Trémoille, Genève 1876, S. 104, jvfr. A. D. Jørgensen, Griffenfeld II, 200 og 503.

Side 100. Beckers Saml. II, 266 ff., 271 f. og 281; Danske Saml. 2. R. V, 268 ff., jvfr. KD VII, 100 og 102 f. — Afregn. V 49; Sjæll. Miss. 1673 Nr. 571, jvfr. KD VI, 623; Rtk. Reglement for Civiletaten 1681; Rtk. Kristian V's Reskripter til Kammerkoll., udfærdiget gennem Danske Kancelli, 1673, Oktbr.: Fra Nordsjæll. Øresundskyst, S. 60 f.

Side 101. Sjæll. Miss. 1664, Nr. 47, jvfr. DK VI, 395; Holger Jacobæus' Rejsebog, udg. af Vilh. Maar (K. 1910), S. 69; Jørgen Bielkes Selvbiografi, udg. af Fredericia (K. 1890), Indledn. XVII-XVIII; A. D. Jørgensen, Griffenfeld II, 462, 464; i Bogen om Frederiksberg (K. 1919, S. 10) hedder det, at Magdalene Gersdorff »forvistes til Prinsessernes Gaard«.

Side 102. Nye Danske Mag. II, 142; Pers. Tidsskr. 3. R. II, 127; Danske Saml. 2. R. II, 173; Meier, S. 18; Kgl. Kammerregnskaber (ved Marquard), S. 148, 378, 411.

Side 103. Maanedl. Relation 1689, Febr.; Kammerregnskaber, S. 272. — Sjæll. aabne Breve 1680, Nr. 356.

Side 104. Sjæll. aabne Breve 1682, Nr. 298, og Skøde til Kobrow af 11. Jan. 1683 i Prot. for Kommissionen af 1689. — Markbog til Matriklen af 1688, jvfr. KD I, 789.

Side 105. Det gengivne Billede af en Kanningaard findes i Tantzers Værk II, 130. Forklaringen er noget vanskelig at forstaa, men Meningens synes at være, at A er »Bjerget«, hvori Kaninerne skal grave sig ind, og at ogsaa Underbygningen B er indrettet til Brug for dem. I »das obige Lusthäußgen« C skal der være »ein klein Stübgen« med »einen Palester«, d. e. en Armbrøst hvormed man bedre kan skyde Kaniner end med en knalvende Bosse. Endelig er D nogle Rishobe, der skal tjene som Reserveboliger. — Størrelsen af Tilliggendet til Prinsens Gaard er af Stadslandinspektøren udregnet planimetrisk paa Grundlag af Kortet Side 114; Opgivelserne i Matriklen gælder kun de korndyrkede Arealer, der opgøres til 306960 Kv.-Al. (en Sammentælling af de enkelte Poster giver 306967^{7/16}), eller mindre end Halvdelen af det samlede Areal.

Side 106. Fra Nordsjællands Øresundskyst, 466 f., jvfr. Tantzter, anf. Værk II, 133. Kaninhave og Kaninbjerg synes oprindeligt at have ligget paa to vidt adskilte Steder. Jvfr. Anmærkning til Side 208. — Kgl. Kammerregnskaber, ved Marquard, passim; Rtk. Reglementer for Civiletaten 1680-

84, 86, 89 (»Hans kgl. Højheds Etat« er første Gang opført i Reglementet for 1681). — PK. Bilag til Prins Frederiks Deputatpenge-Regnskab 1683, Nr. 63.

Side 107. PK. Bilag til Prins Frederiks Deputatpenge-Regnsk. 1683, Nr. 4; Samme, bl. a. Bilag 80, 121 og 123. — Forvalter paa Prinsens Gaard var i disse Aar Lars Poulsen Vendelbo (Samme 1683, Bilag 4, 1686, Bilag 89). — Samme 1685, Nr. 58 og 85, 1687, Nr. 33 og 42 (paa Grund af Kviteringens defekte Tilstand kan ikke ses hvad det var for »Steinhauerarbeit«, Nerger udførte; disse Regnskabsbilag er nemlig for en stor Del stærkt beskadigede af Fugtighed).

Side 108. Diverse Bilag til citerede Deputatpenge-Regnsk., bl. a. 1685 Nr. 46 og 49 (Kaninbjerg og ny Have); 1688 Nr. 99 og 1689 Nr. 122 (Løver); 1688 Nr. 34, 1689 Nr. 95, 1690 Nr. 84 og 86 (Altan og Lustbetten); 1686 Nr. 100 (Ridebanen); 1687 Nr. 103 (Skydebanen og Fuglestangen; i dette Bilag tales om »Lysthaven, som man [har] ud for til Marken Vester ud til Fasanhuset«); Kgl. Kammerregnsk., S. 244 f.

Side 109. Deputatpenge-Bilag, bl. a. 1684 Nr. 5, 39, 40, 59, 109, 146 (Fasanmesteren nævnes første Gang i Rtk. Civilreglement for 1684); Samme 1689, bl. a. Nr. 102, 103, 121, 122; Fiskeparkerne: Samme 1686 Nr. 61, 1690 Nr. 121. — Ved Omtalen af Søerne og Lokaliteterne uden for Hovedstaden hedder det i Resens Atlas Danicus I, 520 (KBK. Uldallske Saml. Fol. 186 I): Eminent inter coeteras Villa simpliciter dicta nobis *Ladegaarden*, et Villa Principum, *Princesse-Gaarden*, paulo ab urbe remotior. Hæc aviarium habet, in quo omnis fere generis pascuntur aves, tum et claustrum cuniculorum et alia delectationi maxime inservientia. — Fuglehuset figurerer bestandig i Deputatpenge-Regnskabet, bl. a. Bilag 1684 Nr. 8, 9, 101; 1686, Nr. 18, 32, 82; 1687 Nr. 103. — Muligvis fik dog det gamle Fuglehus Lov til at staa, det fremgaar ikke klart af Regnskaberne; 1689 tales om »das große Fogel-Haus« (Deputatpenge-Bilag 1689, Nr. 95).

Side 110. Deputatpenge-Bilag 1687 Nr. 33, 93, 95, 103, 106; 1688 Nr. 102. — Mercurius Aug. 1688, 27. Aug.; under 28. Aug. fortælles om Festarrangementer paa Gl. Amager (Dyrekamp, Masteklatring, Gaasetrækken).

Side 111. *Scio*: Deputatpenge-Bilag 1688 Nr. 37; Nystrøm, Den danske Komedies Oprindelse (1918), S. 59 f., jvfr. Ude og Hjemme 1884-85, Nr. 9. — *Bergkomedien og Fuglehusets Indretning dertil*: Deputatpenge-Bilag 1688 Nr. 99 (under Datoen 20. Juni 1688), endvidere 1688 Nr. 100, 102, jvfr. 1690 Nr. 111; 1688 Nr. 41 (et Regningsfragment med Navnet F. Pilloy). Fontænemester Gotfried Fuchs lavede »ein Dösin schwartz Blech nach Amack von einander geschnitten«, endvidere »6 höltzerne Licht-Armen beschlagen mit Platten und Pipen« og »4 Lampen zu die Masqverade«; Fragmenter af andre Regnskabsposter viser, at der ogsaa var Tale om »ein Drache« (Deputatpenge-Bilag 1688, Nr. 43). — Meier, Side 18.

Side 114. Deputatpenge-Bilag 1688 Nr. 99. — I Krigskancelliets gamle Registratur (nu i Hærens Arkiv) opføres de af Hans Heinrich Scheels Sønsøn afleverede Tegninger til Frederiksberg Slot og Have saaledes:

1. En stor Plan af Slottet og Haugen med Situation fra Langevadssdam og indtil Falkener-Gaarden.

2. En stor Plan af Haugen samt Prinsens Gaard og Alleen, item Fasan-Haugen saa og hvor mange Bønder-Gaarde der er udi Byen og hvem samme tilhører, samt hvor megen Jord efter Alnemaal enhver er tildelt.

3-5. Tre Plans af Dessein til Haugen.

6-8. Tre smaa Plans af Slottet og Haugen med Alleerne for Slottet udi Vester Mark samt Projekter til Bassins paa 20/m, 31/m og 50/m Tønder Vand udi Reservoirs paa Bakken for Slottet.

9. En liden Situations-Plan af Slottet og Valdby med Dessein til Vandets Opbringelse udi den store Reservoir.

10-12. Tre Plans af Vand-Machiner med Admirals Judichers Betænkning.

13. En stor Situations-Plan med Prinsens Gaard og da værende Hauge samt Fasan-Haugen.

14. En stor Plan af Prinsens Gaard med Menageri-Haugen samt Ride-Banen.

15. En lang Plan med Dessein til Lyst- og Fasan-Haugen.

16-27. Tolv store og smaa Plans med Desseins til Haugen.

Af disse er Nr. 1 rimeligvis identisk med det Side 175 som Bilag gengivne Kort, nu i Hærens Arkiv: København Nr. 16. — Nr. 2 er aabenbart den nu i Stadsarkivet beroende Reguleringsplan, der omtales i Anm. til Side 90. — Nr. 3-5 er sandsynligvis de tre Haveplaner i Hærens Arkiv: Frederiksberg 3a, b og c, hvoraf den ene er gengivet som Bilag Side 126. — Om Nr. 6-8 henvises til Side 144 f. — Nr. 9 er utvivlsomt den Side 144 gengivne Plan fra Nationalmuseet. — Nr. 10-12 ligger nu i Stadsarkivet. — Nr. 13 kan være det Side 114 som Bilag gengivne Kort, nu i Stadsarkivet. — Nr. 14 er den Side 148 gengivne Grundplan, ogsaa i Stadsarkivet. — Nr. 15 er utvivlsomt den Opmaaling, der er gengivet som Bilag Side 115. — Nr. 16-27 kan ikke identificeres (sml. dog Anm. til Side 123).

Side 115. Deputatpenge-Bilag 1690 Nr. 19, jvfr. LAS Frederiksb. Kirke-bog (han blev 56 Aar gl.); Eksemplar af Tântzers Værk paa KBK (Danske Katal. 26, 119). — Deputatpenge-Bilag 1691 og 92.

Side 116. Deputatpenge-Bilag 1690 Nr. 45, 1691 Nr. 37; Riegels, Fjerde Friederichs Historie I, 17, 23, jvfr. Weilbach, Fred. d. Fjerdens Udenlandsrejser (K. 1933); Kgl. Kammerregnskaber, S. 423, 427; Bussæus' Dag-Register, S. 36 f.; Bircherods Dagbøger, udg. ved Molbech (K. 1846), S. 302 f.

Side 117. Eksemplar af Flyvebladet paa KBK (Danske Kat. 35, 450) sml. Stolpe, Dagspressen i Danm. II, 243; Medaillen, hvis Avers er gengivet Side 62, er utvivlsomt af Meybusch (jvfr. Galster, Danske og norske Medailler og Jetons, K. 1936, Side 114). — Riegels I, 28; Rtk. Deliberationsprot. 1696-97, Fol. 176; specificeret Opgørelse over Prinsens Gæld i PK. Kronprins Frederik, Diverse Sager; Fra Nordsjæll. Øresundskyst, S. 391. — Bircherods Dagbøger, S. 308.

Side 118. Meier, S. 22; PK. Ekstrakter af Kronprins Frederiks Deputatpenge-Regnskaber 1696; det »Cabinet vor Madame Royale«, som Chr. Nerger udsmykkede med Snækker og som omtales 25. April, er maaske ogsaa paa Ny Amager, men kan ogsaa være paa Kbhvns Slot (jvfr. 11. April, hvori det omtales at Maleren Wessel arbejdede »aufm Schloß im Cabinet«). I Ekstrakterne er under 29. Septbr. opført en Sum til Wessel for Maling af »allen Zubehöer der Grotte im Poussier-Hauße« samt for Maling af Lærredet der bedækkede det, og 6 Rdr. fik samtidig »der Matrose, so daß Poussier-Hauß gedichtet [tæt] und mit Segeltuch überleget«. — At Festarrangementet den 15. April 1697 var et Led i det af Over-Kammerherre Ahlefeldt arrangerede »sindrige« Taffel faar man et bestemt Indtryk af ved Beretningen om det (Bussæus, S. 41). Sml. Regnar Josephson, Tessin i Danmark, S. 95 og 100. Om Ideen til det kan have nogen Forbindelse med Tessins Havetegninger (se nærv. Skrift, S. 122 ff.) er en Sag for sig. — Deputatpenge-Ekstrakter 4.-11. Juli 1696, 28. Juli 1697; Rtk.-Pakken: Diverse Dokumenter Ny Hollænderby vedk. 1681-1703.

Side 119. Citerede Ekstrakter for 1697 og 98; Meier, S. 23 (efter Dariat i Rostgaardske Saml. (nu KBK.) Fol. 62); Ekstrakterne under 7. Septbr. og 26.-31. Decbr. 1697. — *Scheel* opføres første Gang som Underkonduktør i Krigskancelliets danske Militær-Etat for 1687 (Side 39) og siden i alle de

følgende; se endvidere hans Andragende til Kongen af 27. Decbr. 1696 i Krigskanc. Indk. Sager 1697, Jan. Nr. 27, og Prot. over udfærdigede Sager 1699, S. 1066, jvfr. Pers. Tidsskr. 3. R. I, 224 f. Hirsch fortæller (Fortegn. over dansk-norske Officerer, KBK.), at Scheel begyndte som kgl. Page, men H. C. Roede har i sin Hofetat (RA.) ikke noget herom; ligeledes beretter Hirsch, at Scheel deltog i Felttoget i Irland og Flandern 1690-97, og Weilbach oplyser (uden Kildeangivelse, i Frbg. Slot S. 118), at han 15. April 1696 fik Rejsepenge til Udlandet. I hvert Fald var han hjemme igen inden Udgangen af 1696 og han fortæller ikke noget om sin Udlandsfærd i det ovenførte Andragende, kun at han »nu paa en 12 Aars Tid i militær Tjeneste efter min allerunderdanigste Pligt trolig haver tjent Eders Kongl. Majestæt«; han er nu udset til »at undervise Academisterne paa det kongelige Academi udi Fortifikationen« og vil derfor gerne have Kaptajn Karakter. Mærkeligt er det, at han slet ikke anfører noget om sit lange Ophold i Nederlandene, som Otto Smith endda mener kan spores i Havetegnningerne (HMK 2. R. II, 14).

Side 120. Brandenburger: Fra Nordsjællands Øresundskyst, Side 391; Rtk. Bestallingsprot. 1697-99, Fol. 109, 1699-1700, Fol. 62, 1702-7, Fol. 110; Rtk. Bestallingsprot. 1692-96, Fol. 52 f.; PK. Bygningsregnskab 1713, S. 1 og 9. Om Brandenburger se ogsaa Vilh. Lorenzen i HMK 2. R. II, 393 ff. — Ekstrakter for 1697 og 98; PK. Bilag til Bygningsregnsk. indtil 1702.

Side 121. Meier, S. 38, efter Partikulærkammerets ældste Regnskab (1699). Kronprinsen er da blevet Konge og de 14000 Rdr. indføres derfor som Indtægt i hans eget Regnskab.

Side 122. Sml. Regnar Josephson, Tessin i Danmark, Stockholm 1924, Afsnittene om Amalienborg og Frederiksberg; Kgl. Kammerregnskaber, ved Marquard, S. 449, 57, 60, 72, 76. — Josephson S. 33 f., 224; som forlængst oplyst er den Holstein, Tessins Breve er adresseret til, ikke J. G. Holstein (sml. Josephson S. 98).

Side 123. Josephson, Bilag 68; Samme, S. 29 og 98. — Weilbach mener, at der med den Haveplan, der sendtes Tessin, fulgte en særskilt Tegning af den ottokantede Bygning paa Bakkens Top; »Tegningen havde Nr. 11, hvoraf man ser, at der blev sendt over en halv Snes Tegninger og Planer til Tessin«. Han grunder det paa Tessins Udtryk i Brevet af 23. Jan. 1697 (Josephson, S. 229): »cette figure octogone marquée du n:o 11«. Om det skal forstaas paa denne Maade eller blot som en Nummerering paa den tilsendte Haveplan, er dog tvivlsomt. Men i første Fald kunde disse mange Tegninger skjule sig under de »tolv store og smaa Plans med Desseins til Haugen«, der nævnes i Krigskancelliets Registratur (se Side 235) og ikke kan identificeres; i saa Tilfælde skulde altsaa Tessin have tilbagesendt dem. Weilbachs Teori om Steenvinkel som Arkitekt for det først projekterede ottokantede Hus anser nærv. Forf. for udelukket ud fra de Side 135 f. udviklede Betragtninger. Sml. Frederik Weilbach, Frederiksberg Slot og Frederiksberg Have, Kbhvn. 1936, S. 8 og S. 118.

Side 124. Josephson, S. 98, samt Bilag 69 og 70 (S. 231 ff.). Bilag 70 indeholder Beskrivelsen, der er trykt efter Konzeptet i Nationalmusets Arkiv i Stockholm, medens der i Josephsons større Værk om Tessin, Sth. 1931 (II, 196) findes gengivet en senere fundet Havetegning, signeret af Tessin 1697, hvoraf dog kun den højre Halvdel er udført. Den fuldstændige Haveplan ligger i Hærens Arkiv i Kbhvn. tilligemed en Renskrift af Beskrivelsen, der i alt væsentligt er overensstemmende med det hos Josephson aftrykte Konzept.

Side 126. Det er Otto Smith, der oprindeligt har fremdraget den endelige Plan, hvorefter Haven fraset Terrassepartiet blev anlagt, og offentlig-

gjort den i HMK 2. R. II, 13; siden er den flere Gange gengivet. Den ligger i Tøjhusmuseets Kortsamling og er en Rentegning med paaskreven Forklaring. Den her gengivne Haveplan er Forlæget til den (med Litrapaaskrifter i Blyant) og uden Beskrivelse, men med to fra Rentegningen forskellige alternative Forslag til Terrasse-Anordning, hvoraf det ene blev iværksat. Den tredje Haveplan, som i det væsentlige stemmer overens med disse, men mangler Anlægget mod Bredegade, ligger i KSA og er gengivet i Weilbachs Frederiksberg Slot, S. 5; ogsaa den har et afvigende Terrasseparti.

Side 127. Rtk. Bestallingsprot. 1702-7, Fol. 110 v.

Side 130. PK. Ekstrakter af Kronprins Frederiks Deputatpenge-Regnskab 1698 og 99 passim; C. Th. Sørensen i »Dansk Havekunst« 1924, S. 77. — Ved kgl. Resol. 2. Decbr. 1704 bestemtes, at Urtegaardsmand Hans Henrik Bruhn (ell. Bruun) fremfor nogen anden skulde ansættes som Husfoged ved Frederiksberg Slot, naar der blev Tale om en saadan (Rtk. Resol.-Prot., Fol. 197); ca. 1708 blev han da ogsaa udnævnt til Slotsforvalter (jvfr. Rtk. Resol.-Prot. 1708, Fol. 623, og PK Regnskaber 1709). Naar hans Svigerdatter mange Aar efter fortæller, at han var den første Anlægger af Frederiksberg Have (jvfr. Bobé, Reventlowske Papirer VIII, Tillæg S. 6), skal det forstaas saaledes, at han var Gartner i de Aar, da Kronprinsen lod den store Have anlægge. Efter Bruhn fulgte som Slotsforvalter og Gartner Jørgen Frederik Lorentsen Voigt, der døde i Aug. 1744, 70 Aar gl. (Frbg. Kirkebog), og efterfulgtes af Sønnen Nicolaus Voigt, som ogsaa sad i Embedet til sin Død (Aug. 1774). Eftermanden Chr. Frants Schmidt blev i 1782 tilige Generalinspektør over de kgl. Haver og Plantager. — Vrnigny, anf. Ud-gave, p. 134. — Josephson Bilag 70; en Grundplan af Marly hos Samme, S. 105.

Side 132. Meier, S. 12.

Side 133. PK. Bygningsregnsk. for Frederiksberg 1699-1703 og Bilag til Bygningsregnskaberne indtil 1702; Ekstrakter af Kronprinsens Deputatpengeregnsk. 1699; Baurechnung. — Om François Dieussart se Fra Nordsj. Øresundskyst, S. 422.

Side 134. *Philip de Lange*: Elling, Arkitekten Philip de Lange, K. 1931 (ogsaa i Arkitekten 1930). — *Platen*: I en kgl. Ordre til Gehejmerraad Plessen af 15. Jan. 1698 hedder det, at Vilh. Fred. v. Platen, der hidtil har været Kammerjunker hos Prinsesse Sophie Hedevig, »dort abgehet und sonst von Uns allern. employiret wird« (Rtk. Prot. over kgl. Ordre og Befalinger 1692-99, Fol. 224 v.). I Kgl. Kammerregnskaber (S. 529) kaldes han Nytaar 1699: Overbygningsinspektør. Sml. Weilbach HMK 2. R. V, 476 f. (uden Kildeangivelser) og Vilh. Wanscher i »Artes« II (Copenhagen 1933), S. 117 ff.

Side 135. Sml. Josephson, S. 103 ff. — F. R. Friis, Saml. til dansk Bygnings- og Kunsthistorie (K. 1872-78), S. 90; Elling i Arkitekten 1930, S. 230.

Side 136. PK. Bygnings-Regnsk. 1699-1703, S. 26. Ernst's Overslag til Vestibulen (jvfr. Side 134) er dateret 15. Febr. 1701, altsaa længe efter Tronbestigelsen (PK. Bilag til Bygningsregnskaberne indtil 1702). — Det ogsaa af Weilbach i HMK 2. R. V, 474 f. omtalte Aktstykke (i PK. Ekstrakter af Bygningsregnskaberne 1701-6) med den vidtløftige Titel »Ohnfehlbarer Beweis, daß Ihre Konigl. May:t bey dem Bau des Hauses Friedrichß-berg, welchen Sie selbst führen laßen prosperiret, hingegen würden verlohren haben, wan er vom Entrepreneur würde verdungen und geführet worden seyn« godtgør aabenbart, at Byggeriet efter det oprindelige samlede Overslag (»Aufsatz«) er opgivet og at Kontrakter, sluttet enkeltvis med Dose, er traadt i Stedet. Muligvis staar Ernst ogsaa bagved her, og Foran-

staltningen er søgt relfærdiggjort ved dette »ufejlbarlige Bevis«, der saa vidt man kan skønne først er afgivet efter at Byggeriet var vidt fremskredet. Men under hvilke nærmere Omstændigheder det er blevet til, er ikke klart. — Brandenborgers Kontrakt aftrykt hos Josephson, S. 235 f. (jvfr. S. 96). Meier refererer den udførligt (S. 43).

Side 137. Redegørelsen i PK. Ekstrakter af Bygnings-Regnskaberne 1701-6, betitlet »Specification derjenigen Pöste« etc. og aftrykt hos Friis, S. 83 ff. Den er udfærdiget ved den foreløbige Afslutning af Byggeregnskabet 1703 som Dokumentation for hvad der er udført udover det, der var fastsat i den oprindelige »Aufsatz«.

Side 138. Lacombe de Vrigny, Relation d'un voyage fait en Danemarck [1702], Rotterdam 1706, S. 134. — PK. Bygningsregnsk. 1706 $\frac{1}{2}$ - $\frac{31}{12}$, S. 2 og 3; PK. Bilag til Bygningsregnsk. 1701 $\frac{19}{1}$, jvfr. Meier, S. 50 f.; PK. Bygningsregnsk. 1699-1703, S. 31, jvfr. Meier, S. 51.

Side 139. PK. Diverse Bygningsregnskaber 1701-6, jvfr. Friis, S. 94 f. — Om den kunstneriske Udsmykning se iøvrigt Frederiksberg Slot (K. 1936), navnlig Ellings Afsnit S. 87 ff., og specielt om le Coffre Ellings Artikel i Kunstmuseets Aarskrift 1936. — Oberst Maare har meddelt Forf., at der paa Maskeradebilledet som Datering synes at staa: 17011; han har i sin Tid undersøgt det omstridte Aarstal sammen med afd. Konservator Rønne og har ikke kunnet faa andet ud af det.

Side 140. Meier, S. 73. — PK. Bygningsregnsk. 1705-6, S. 10.

Side 141. Meier, S. 74 ff. — Om Fontænemester Fuchs se O. Nielsen, Kbhvns Hist. og Beskr. V, 478 f, VI, 366, 374, og Kbhvn paa Holbergs Tid, 384 f., jvfr. DK. Supplikprot. R (Jan.-Marts 1705) Nr. 222 og Kancelliprot. 1704-5, Pag. 431; en Fontænemester var iøvrigt blot hvad man i vore Dage vilde kalde en Vandmester, det var i Almindelighed ikke nogen særlig fornem Bestilling. — PK. Bilag til Prins Frederiks Deputatpenge-Regnsk. 1692; Samme 1684, Nr. 108.

Side 142. PK. Regnskabsbilag 1708, Nr. 103, jvfr. Den Danske Komedies Oprindelse, S. 54 f.; PK. Regnskabsbilag 1709, Nr. 73. — Meier, S. 75 og 106; PK. Bilag til Bygningsregnsk. 1708, Nr. 104; Rtk. Resol.-Prot. Juni-Decbr. 1717, S. 374 f. (Resol. 14. Juli); RK Resol. 1741, Nr. 161.

Side 143. Tegninger til Vandmaskiner findes foruden i Nationalmuseet ogsaa i Hærens Arkiv og i Stadsarkivet; sidstnævnte Sted ligger tillige en Beskrivelse, rimeligvis af Judichør. Nogle af disse Tegninger gengivne af C. Th. Sørensen i Arkitekten 1930. — Sjæll. Miss. 1722, Nr. 146, jvfr. KD VIII, 537; DK. Supplikprot. 1730 I, Nr. 711 jvfr. 1729 I, Nr. 550; PK. Bygningsregnsk. 1731, S. 23, 1732, S. 53, 1733, S. 6 ff., samt Bilag til Bygningsregnsk. 1732, Nr. 202-205.

Side 144. RK Resol. 1741, Nr. 161.

Side 145. PK. Bilag til Bygningsregnsk. 1708, Nr. 103. — PK. Bygningsregnsk. for Slottet Frederiksberg 1699-1703. — Bircherods Dagbøger, ved Molbech, S. 459, 462, 478-81, 499, 501 f.

Side 146. De omtalte Lejlighedsdigte i KBK (Danske Kat. 36,13 og 42,23). Bergendahls Digt kan ikke være leveret Kongen til Fødselsdagen 1704, da Indvielsen af Kastelskirken 26. Novbr. s. A. omtales deri; i Foraaret 1705 beretter han i en Supplik »at have ved Doct. Peter Jespersen offereret Hans May:t et dansk Carmen og siden prædiket for Hans May:t den 1. Søndag i Fasten paa Kiøbenhafns Slot« (DK. Supplikprot. Littr. S. (April-Juni 1705), Nr. 361). — *Bendix Diderichsen*: DK. Gratialprot. 1706, S. 51; Jydske aabne Breve 1706, Nr. 128, jvfr. Wad, Fra Fyens Fortid IV, 225.

Side 149. *Eremitagebord*: Friis, S. 94. — *Tagkamre paa Slottet*: Friis,

S. 85; *Prinsens Gaard*: PK. Bygningsregnsk. $\frac{1}{2}$ - $\frac{31}{12}$ 1706, S. 51, jvfr. Meier, S. 12; *Køkkenbygning*: PK. Bygningsregnsk. $\frac{15}{2}$ 1705- $\frac{30}{1}$ 1706, S. 11.

Side 150. Den gengivne Tegning er fundet af Chr. Elling i Wernigerode og først offentliggjort i Arkitektens Maanedshefte Novbr. 1928. Der fandtes ogsaa en Plan af Frederiksberg Have, hvori under Terrassen en Grotte (saaledes betegnet i Signaturen efter hvad Elling oplyser) — altsaa i Overensstemmelse med Tessins første Projekt. Biblioteket i Wernigerode er nu splittet og bortsolgt, og hvor Tegningerne er kommet hen vides ikke.

Side 151. PK. Bygningsregnsk. 1704-5, S. 3, 1705-6, S. 2. — *Lysthuset*: samme Regnsk. 1704-5, S. 3 ff., 1705-6, S. 7 og 9, 1723, S. 17 (Kontrakten med Krieger om Pavillonen sluttedes 16. Oktbr. 1723), 1724, S. 13 og 17; Fred. IV's Kabinettsarkiv: Specifikation af Partikulærkassens Udgifter i Anledn. af sluttede Byggekontrakter 1724, S. 5 ff. Jvfr. HMK 2. R. II, 503 f. og C. Th. Sørensen i Arkitekten 1930 (Særtryk S. 18). Der staar ikke noget i Regnskaberne, om at Lysthuset laa paa Øen, men det fremgaar klart af Haveplanerne. Det eksisterede langt ned i Tiden; i Haubers Beschreibung der Stadt Kopenhagen (1782) omtales endnu Lysthuset »mit einem Graben umgeben«.

Side 152. *Ernst*: Sjæll. aabne Breve 1703, Nr. 69; DK. Supplikprot. Litr. N (Jan.-Marts 1704), Nr. 104 og 266. Sml. B. E. Bendixen, Johan Conrad Ernsts beretning til kongen om Bergens gjenbygning efter branden 1702 (Bergens hist. Forenings Skrifter Nr. 18, Bergen 1912). — Af Byggekontrakten, der kun foreligger i et den 9. Juni 1707 dateret Udkast, stærkt gennemrettet og kommenteret af Ernst, hidsættes her et Uddrag, som omfatter det væsentligste af Indholdet; de i Teksten paaberaabte Tegninger findes ikke. Aktstykket ligger ved Bilag 90 til PK. Bygningsregnskab for 1709.

Zwischen Jhro Königl. Maj. Hoff-Marschall W. F. v. P[laten] allerhöchstgedachter Jhro Königl. Maj. wegen an einem und dem Assessor im Königlichen Hoffgerichte Johan Conrad Ernst am andern Theile ist wegen Vergrößerung und Verhöhung des Schloßes auf Friedrichsberg wie auch wegen Bauung eines Ganges von dem ersten Absatz vor der Küchen nach dem Schloße nebst einer gemauerten Ablaufs-Rennen unter der Erden; ingleichen wegen Veränderung der Küchen unten am Berge, nachgesetzter Contract biß zu allerhöchstgedachter Jhro Maj. allergnädigster Approbation geschloßen und aufgerichtet worden.

1) Es sollen an denen beyden Enden des Schloßes die vier vorstehende Frontons biß auf den Grundt abgebrochen und gerade mit der Mauer des Schloßes aufgeführt werden, doch solchergestalt, daß anstatt anitzo sich 3 Fenster befinden, nur zwey wieder gemacht werden sollen, auf solche Art wie es die hiezu gemachte und hiebey gefügte Zeichnungen fürweißen, auch sollen die in dießen beyden Frontons sich befindende Scheidewände und Schornsteine, so sich voritzo in denen Ecken befinden, in beiden Etagen niedergebrochen werden, auch soll der Küchenschornstein im Keller abgebrochen und an deßen Stelle ein Camin in der Röhren geleitet werden, und das Gewölbe wieder geschloßen.

2) Werden die Gewölben, wo die Haupttreppen stehen sollen, abgebrochen werden und von denen Mauren, so weit die neue Treppen kommen, so ein Stein dick, abgebrochen und die Gewölber wieder geschlagen werden; an denen mittelsten Frontons soll die Mauer der andern Etage abgebrochen und perpendiculair über die Mauren der ersten Etage aufgeführt werden; auch soll das gantze Dach abgenommen, die Bretter-Bekleidung im Dache abgelöset und daselbst die Dielens und Bodens so weit als nötig aufgebrochen werden.

3) An beyden Enden dießes Schloßes soll ein Stück Hauß 15 Ell. breit und 54 Ellen lang auswendig gerechnet, eingetheilet in einer Schlafkammer, zwey Vorgemächer, zwey Cammern, Cabinetten und zweyen Escaliers derobbés nach angefügten Zeichnungen angebauet und aus dem Grunde ausgeführt werden, das Fundament, die Dicke der auswendigen Mauren, die Höhe des Kellers und beyder Etagen dieses Gebäudes soll sich regulieren in allem nach dem itzt stehenden Schloße; die Grund-Steine sollen so dichte zusammen als immer möglich geleet werden; die Grundsteine, so die beste Lagers haben, sollen an denen Ecken geleet, die vorfallende Öffnungen zwischen denen Grundsteinen sollen mit Gruß und kleinen Feldsteinen ausgefüllet und feste gestoßen werden; es muß aber wohl observieret werden, daß die Absätze, so sich an dem itzt stehenden Gebäude befinden, an dem neuen auch gemachet werden, auch die Absätze, so wohl als auch die Fenster und Bodens in gleicher Höhe horizontaliter mit dem itzt stehenden aufgeföhret werden. Alle Aussprünge der vorspringenden Pfeilers an denen Enden so wohl im alten als neuen Gebäude sollen accurat nach der Zeichnung observieret und gemachet werden. Wie man allmählig aus dem Grunde mit der Mauer kömt, so soll die Erde wieder zugeworfen und feste gestampfet werden, damit selbe desto eher seine Festigkeit bekomme und sich dichte am Gebäude halte. Auswendig an dießem neuen Gebäuden sollen rund umb 3 Reihen gehauene Feldsteine auf einander in gleicher Linie und Höhe des itzt stehenden Gebäudes gesetzt werden, die Mauren sollen mit guten Verband und mit Verzahnung an das nun stehende Gebäude eingebunden werden. Weil aber die Mauersteine zum neuen Gebäude kleiner sindt als so am alten sitzen, so soll doch mit Fleiß observieret werden, daß die neuen Fenster und alle Ornamenta, so wohl der Steinhauerey als Mauerarbeit, horizontal mit dem nun stehenden komme und das neue mit dem alten uniform werde.

Die Keller unter dießen neuen Gebäude sollen mit Kreuz-Gewölber eines Steins dicke gewölbet werden, deren Scheidewänden sollen auch eines Steins seyn, die Kreuzen aber sollen auch Pfeiler zwey Steine dicke mit der Mauer zu stehen kommen, der Boden sol mit Mauersteine, so in Kalck geleet werden sollen, belegt werden. Inwendig sollen die Gewölber und Mauren glatt mit Kalck abgeduncket werden. Zwey Trepffen [!] aus dem Keller nach dem Platz sollen in der inneren Seiten der Flügel nebst ihren einwendigen Thüren verleet werden. Die Hauptscheidewände in denen Etagen der Flügel, worinnen die Schorsteine eingebunden werden, sollen seyn $1\frac{1}{2}$ Stein dicke, die übrigen aber von Fachwerck oder Taffelwerck gemachet, die Gemächer sollen inwendig, so weit kein Panchl zu sitzen kömt, glatt mit Kalck abgeputzet werden.

Hiernebst soll so wohl über dießen neuen Gebäude als auch über den alten eine Attique aufgeföhret werden, von Fußboden biß unter die Balcken $4\frac{3}{4}$ Ell. hoch; die auswendige Mauer dießer Attique soll 20 à 21 Zoll dicke seyn. Mitten in dieser Attique, über den mittelsten Sahl, soll ein Sahl nach gleicher Größe des untersten aufgeföhret werden, von Fußboden biß unter die Balcken 7 Ellen hoch. Die Mauer gleicher Dicke mit der Attique ohne den Vorsprung, die Attique soll in so viele Kammern als in der angehefftesten Zeichnung angewiesen sindt abgetheilet werden, die Scheidewände sollen alle von Taffelwerck gemachet werden . . . Über den mittelsten Sahl so wohl als über dem ganzen Gebäude soll eine Corniche rundt umb von gebackenen Steinen 1 Elle hoch und 1 Elle breit unter dem Dache gemachet werden; alle die Ecksteine aber dießer Cornichen sollen von Gottl: Stein gehauen eingesetzt werden . . . Über dießen Sahl soll ein Altan und über den Rest des ganzen Gebäudes ein Dach $5\frac{1}{2}$ Elle in perpendicularer Höhe nach dem Abriß abgeunden werden . . .

Die beeden Haupttreppen im Gebäude sollen abgebrochen, und an deren Statt 2 große Italiensche Treppen, die eine vom Keller ab biß auf den Altan, die andere vom Keller ab biß auf den Boden gemachet werden ... Es sollen auch 4 Escaliers derobbées gemachet werden, 2 sollen vom Keller biß in die Attique und 2 von der ersten Etage nur, aber auch biß in der Attique gehen ... Das Dach soll überal mit guten gehammerten kupfernen Platen, welche mit gedoppelten Falzen versehen und mit behö- rigen Zungen und Krampen zur gnüge fest gemacht seyn sollen, gedecket werden, wie auch der Altan und die Dachfenster. Oben aufm Altan soll von einem Dach zum andern an beyden Enden eine Balustrade von Eisen- werck nach gegebener Zeichnung und Model gemacht ...

Auf beyden Seiten des Haußes sollen große Treppen von Øländischen Steinen gemachet werden; iede Treppe soll 14 Tritte mit der Ripose hoch seyn, eine Ripose soll $3\frac{3}{4}$ Ellen lang und $2\frac{1}{2}$ Ellen breit seyn, doch daß an beyden Enden noch 2 Tritte zugesetzt und dadurch die Ripose $5\frac{1}{4}$ Ell. lang werde, und auf dreyen Seiten mit einem runden Stab und kleinen Blätchen drunter, wie die Stufen ausgehauen werden ... Auswendig übern Keller sollen neue Fußleisten von Gottl. Stein umb das neue Gebäude so viel als nötig, nach gleicher Proportion wie in dem nun stehenden, sauber gehauen und eingesetzt werden. Auswendig umb alle Fenstern der unter- sten Etage sollen Chambranles von Gottl. Stein mit einer Corniche Archi- travée sauber ausgehauen und eingesetzt werden. Unter die Fenster der andern Etage soll ein Cordon $\frac{3}{4}$ Ell. hoch rings umb das gantze Gebäude mit seiner Corniche und Thoro von Gottländischen Steine, nach dem gege- benen und hiebey gefügten Riße, geführt werden ... [Af Kontraktens op- rindelige Tekst, der er stærkt gennemrettet, fremgaar at dette Baand skal anbringes baade paa den nye og den gamle Del af Bygningen — den har altsaa ikke oprindeligt været der saaledes som den ovenfor nævnte Fod- liste]. Über dießen Cordon sollen rings umb den alten und neuem Gebäude umb die Fenster der zweiten Etage Chambranles oben mit 2 Consoles und über dieselben mit Frontons, unten aber mit Piedestals gemachet und ein- gesetzt werden ... [alt af gotlandske Sten].

Von dem Friedrichsberger Schloße nach der unten am Berge liegen- den Küche soll ein gemauerter Gang unter der Erden gemachet werden. Er soll seinen Anfang haben von den ersten Absatz für der Küche und biß in dem einem Flügel des Schloßes ... Die Abtritte des Schloßes sollen von oben biß unten abgebrochen und beßer hinaus in denen Giebeln des alten Schloßes verlegt ... [Derefter om den murede Afløbsrende; til den skal der ledes Vand i udborede Trærender fra den paa Vestsiden liggende Kilde og en Pumpe anbringes til at pumpe Vandet op. Det skal imidlertid den kgl. Vandmester og ikke Ernst sørge for] ... Von der neuen Küche sollen an der norder Seite 7 Fach abgebrochen, das Dach wieder mit einem Walben oder Schrähdach gemachet und an der syder Seiten nebst Ver- anderung des einen Schorsteins eben so viel Fache wieder angesetzt wer- den ...

Side 153. Ernst's specificerede Byggeregnskab, afgivet 14. Septbr. 1709 (ved PK. Bilag 90 til Bygningsregnskabet 1709); Udgravning 1930 ved da- værende Ingeniørkaptajn Niels Maare (jvfr. Frederiksberg Slot, K. 1936, Side 20).

Side 155. Om den her gengivne Grundplan se Niels Maares Afhand- ling (Vestibulen paa Frederiksberg Slot) i Militært Tidsskrift 1941 (Hefte 4), S. 154 ff.

Side 157. PK. Bygn.-Regnskabsbilag 1708 Nr. 66 og 1709 Nr. 41; PK. Bygningsregnsk. 1712, S. 3, jvfr. Bygn.-Regnskabsbilag 1708 Nr. 93; Danske

Mag. 1. R. III, 155; PK. Bygn.-Regnskabsbilag 1708, Nrr. 75-89, 91, 92; Thurah, Den danske Vitruvius II (K. 1749), S. 111 ff.; 8. Aug. 1711 fik Maleren Christian von Bracht for at *marmorere* Dørgerichter, »Tischflüsse« samt Piller og Lister det ret store Beløb af 364 Rdr. (PK. Bygningsregnsk. 1711, S. 7). — KD VII, 740.

Side 158. PK. Bygn.-Regnskabsbilag 1709, Nrr. 37, 53, 87; PK. Bygningsregnsk. 1710, S. 4 f. og 1711, S. 6. — I sidstnævnte Regnskab findes S. 3 en Post, hvoraf fremgaar, at der 21. Marts 1711 betales Andreas Niemeyer 108 Rdr. »für 1 Marmor-Portal zum Altar und andere Steinhauerey« og S. 7 en anden Post, hvorefter Maleren Antoni Muhle 7. Novbr. s. A. fik 35 Rdr. »für einen Altar auf der Mauer in der Kirch[e] zu mahlen«. Der kan ikke menes Alterbilledet, da Krock 8. Aug. fik 360 Rdr. »für 4 Stück zum großen Saal und 1 Altarstück« (samme Regnskab, S. 8). Hvad der er blevet af den hugne Portal, vides ikke, men af Profilingivelsen i Marselius' Skitsebog synes det at fremgaa, at der fra første Færd har været Tale om en plastisk udført Portal (jvfr. Arkitekten 1930, S. 96 f.). — Sturmberger kvitterede i Maj 1709 for de 200 Rdr. han fik for Stukloftet i Kirken (PK. Bilag 75-89 til Bygningsregnsk. 1708). — Rasmussen, Frederiksberg Kirke, S. 145.

Side 159. PK. Resol.-Prot. for Bygningsvæsenet 1755, S. 34, 39; PK. Bygn.-Regnskabsbilag 1709, Nr. 89 og 90; PK. Bygningsregnsk. 1734, Fol. 10; PK. Bygn.-Regnskabsbilag 1708, Nrr. 60-65.

Side 160. PK. Bygn.-Regnskabsbilag 1709, Nrr. 89 og 90; Sjæll. aabne Breve 1709, Nr. 181. — Meier, S. 112; Eberlin, S. 34; Hist. Tidsskr. III, 487; Bogen om Frbg. Slot, S. 67.

Side 161. Bussæus 226 og Holm, Danm.-Norges Hist. I, 38 f., sml. Bobé i Bogen om Frederiksberg Slot (1919), S. 67 f.; Eberlin, S. 35; Hollst. Correspondenten 1721, 5., 9., og 26. Decbr., jvfr. Den danske Komedies Oprindelse, S. 74.

Side 162. Gaspari, Urkunden und Materialien, 1786, S. 145 ff. — Fr. Weilbach, Dansk Bygningskunst i det 18. Aarh. (K. 1930), S. 114.

Side 164. PK. Regnskab 1733, Byggeudgifter, S. 8 f., og Bilag til Bygn.-Regnsk. 1732, Nr. 304; PK. Bygningsregnsk. 1734, Fol. 3 ff., 1735, Fol. 4 f., 1736, Fol. 8 ff., 1738, Fol. 8, samt Bilag til Bygn.-Regnsk. 1736.

Side 165. PK. Bilag til Bygningsregnsk. 1732, Nrr. 163, 198, 199. — *Paradekøkkenet*: PK. Bilag til Bygningsregnsk. 1736, Lægget Nr. 4 (her ligger ogsaa en Regning fra J. Helm, dat. Porcelains-Fabriqviet 10. Decbr. 1735, paa 2000 leverede Fliser). — Eberlin, S. 51. — Chr. VI's Dagbøger i D. Saml. 2. R. IV, bl. a. 294 f. og 307, og V, 264 ff.

Side 166. D. Saml. II, 346 f. — Eberlin, S. 47, efter Riegels, Sjette Christian, S. 504; Thuraahs danske Vitruvius II, 113 f.; Pontoppidans Danske Atlas II, 226; Hauber, Beschreibung der Stadt Kopenhagen (1782), S. 229.

Side 168. PK. Bilag 124 til Bygningsregnsk. 1708, og Bilag 28 til Bygningsregnsk. 1714; PK. Bygningsregnsk. 1731, S. 41; Eberlin, S. 54. — KBK. Kallske Saml. Fol. 34 (trykt i Aarbog for Kbhvns Amt 1918); Fred. IV's Kabinetssarkiv: Regnskab over Baukosten 1725 og 26; D. Saml. 2. R. IV, 294 f.; DK. Supplikprot. 1725 I, Nr. 116; Rtk. Skov- og Jagtvæsen, Gruppe 11 Pakke 22 a (Skr. fra Anders Olsen til Gram, dat. 10. Febr. 1773); Koch, Christian VI's Hist., S. 317.

Side 169. *Fasangaarden*: RKResol. 1723, Nr. 150; PK. Bygningsregnsk. 1723, S. 17; Sjæll. aabne Breve 1723, Nr. 370, jvfr. KD VIII, 589; DK. Supplikprot. 1723 II, Nr. 380; Ernst Rossum var senere Fasanmester i en Række Aar. — Eberlin, S. 54. — *Prinsens Gaards Brand*: Kbhvnske danske Posttendere (o: Berl. Tid.) 1753, Nr. 105; HMK 2. R. II, 30; PK. Prot. over kgl. Resol. 1753, S. 163 f., 1754, S. 218 ff.

Side 170. Weillbach i HMK 2. R. II, 26 ff.; PK. Resol.-Prot. for Bygningsvæsenet 1754, S. 1, 1755, S. 35, 39.

Side 171. Fred. III og Chr. V havde tidligere haft Menageri af vilde Dyr (jvfr. D. Saml. 2. R. II, 179 og Kgl. Kammerregnskaber ved Marquard). Men det er ikke rigtigt, som det hedder i D. Saml., at Menageriet havde sin Plads paa det senere Frederiksberg; der var intet Menageri paa Prinsessernes Gaard før Kronprins Frederik indrettede det, Kongen havde sit Menageri paa Københavns Slot og paa Esrom og efterhaanden døde Dyrene ud (jvfr. Bering Lüsberg, Kunstammeret, S. 148 ff.). — Rtk. Hof- og Militærretens Kontor: Journal 1767, Nr. 5420; PK. Prot. over kgl. Resol. 1768, S. 43; D. Saml. II, 347; Jac. Davidsen, Fra det gl. Kongens Kbhvn. II, 29 f.; Offentl. Forlystelser II, 223; PK. Prot. over kgl. Resol. 1769, S. 50 f., jvfr. Bygningsregnskab 1770, Fol. 10 f.

Side 172. RKResol. 1736, Nr. 54, jvfr. Rtk. Resolutionsprot. 1736, Nr. 91, og Skøder til Kongen 1736, 28. Septbr. Sml. Villads Christensen i HMK V, 163 f.

Side 175. Vrigny, citerede Udg., S. 135 f.

Side 176. Danske Atlas II, 223; Pontoppidan siger videre, at Frederiksbergs »nuværende Beboere [altsaa i 1764] klæde sig ikke mere som Amagere, siden de have faaet saa stærk en Blanding af andre Folk til at bo iblandt sig«.

Side 177. RA. Krigs- og Portions-Jordebog over det kbhvske Rytterdistrikt 1. Oktbr. 1718.

Side 178. Rtk. Resolutionsprot. 1706, Fol. 357, og Deliberationsprot. s. A., S. 96 f. (Beboernes Andragende indført her). — DK. Supplikprot. 1709 II, Nr. 469 (i Klagen, der er fra 1709, staaer »forleden Aar«, altsaa 1708) og Sjæll. Miss. 1709, Nr. 417, jvfr. KD VIII, 107.

Side 182. DK. Supplikbog 1722 I, Nr. 376, 1726 I, Nr. 724. — Rtk. Forestilling til Resol. 1731, 6. Oktbr.

Side 183. DK. Supplikprot. 1722 I, Nr. 94, og Sjæll. Miss. 1722, Nr. 359-60, jvfr. KD III, 550 f.; DK. Supplikprot. 1722 II, Nr. 521, 1725 I, Nr. 628, 1727 I, Nr. 594; DK. Indlæg til Sjæll. Konf.-Prot. 1731, Nr. 850.

Side 184. RKResol. 1726, Nr. 79.

Side 185. RKResol. 1721, Nr. 106.

Side 186. Afskrift af Overvisitør Glads Rapport til Toldinspektørerne, dat. 18. Septbr. 1723, ved RKResol. 1731, Nr. 98; O. Nielsen, Kbhvns Hist. og Beskr. VI, 225; Sjæll. aabne Breve 1723, Nr. 251; DK. Supplikprot. 1723 II, Nr. 142.

Side 187. RKResol. 1731, Nr. 98, jvfr. Resol. 6. Oktbr. 1731 i Rtk. Resol.-Prot.

Side 188. RKResol. 1734, Nr. 59, jvfr. Rtk. Resol.-Prot. 1734, Nr. 90. — *Kroen*: Indlæg til Sjæll. aabne Breve 1723, Nr. 205, og Auktionsforretning 1702 ved Sjæll. Renteskriverkontors kgl. Resol. 1775, 13. Novbr. Oberst Joachim Henr. Berner havde givet Danneskjold Skøde paa Gaarden 28. April 1721.

Side 189. Skb. A 611 f.; Sjæll. aabne Breve 1723, Nr. 205, jvfr. Toldinspektørernes Memorial af 26. April 1731 ved RKResol. 1731, Nr. 98; Skb. C 67, 158; Rtk. Resol. 1741, Nr. 97; Rtk. Ekspeditionsprot. 1737-41, Nr. 393, jvfr. RKResol. 1741, Nr. 58; Skb. C 230 og RKResol. 1741, Nr. 101, jvfr. Rtk. Ekspeditionsprot. 1746-50, Nr. 86.

Side 190. Skb. F 346. — Vaupell, Den dansk-norske Hærs Historie II, 15 ff. Relutionsgodserne opsiges til Indløsning med Aar og Dags Varsel ved Plakat af 17. Aug. 1716, Jordebogen for det københavnske Rytterdistrikt er dateret 1. Oktbr. 1718; Reskriptsaml. 7. Juli 1721. — DK. Supplikprot.

Litr. E (Jan.-Marts 1702) Nr. 259, Litr. I (Jan.-Marts 1703), Nr. 657; Sjæll. Missiver 1703, Nrr. 120 og 166.

Side 191. Forf. skylder Dir. V. Thorlacius-Ussing Tak for Benyttelsen af det i Holland optagne Fotograf af Kirken St. Anna Parochie, der opfindelig er gengivet i Tilskueren 1931 II.

Side 192. RKResol. 1732, Nr. 34; det kgl. Skode paa Kirkegrunden er af 5. Maj 1732 (Rtk. Skodeprot. Nr. 12, S. 166); Frederiksberg Kirkes Hist. af Thorlacius-Ussing (Tilskueren 1931 II, 455 ff.). — RA. Sjæll. Stifts Kirke-regnsk. for Rytterdistrikterne 1732-34; KKB. Kallske Saml. Fol. 34.

Side 193. Kirkeregnskabet 1733-34.

Side 194. Om Dusart se Elling, Philip de Lange (Arkitekten Novbr. 1930), S. 236 og 271 og Weilbach, Dansk Bygningskunst (K. 1930), S. 96 f., jvfr. Elling i Arkitekten 1931, S. 27. — Kirkeregnskabet for 1732-33; Samme for 1733-34.

Side 195. Peder Sørensen *Ulv* (saaledes i Regnskaberne, i Rasmussen, Frederiksberg Kirke, S. 108, kaldes han *Almark*): DK. Supplikprot. 1734 I, Nr. 686, 1734 II, Nr. 203 og 1022; Sjæll. aabne Breve 1735, Nr. 142. — Citerede Kirkeregnskaber; RKResol. 1734, Nr. 24 og Rtk. kgl. Resolutioner 1734, Nr. 43.

Side 196. Tilskueren anf. Bd., S. 466, 470, 474. Juellinge Kapel kom ikke i Brug, derfor blev den nyanskaffede Messehagel og Alterklædet overført til Frederiksberg Kirke, hvis »halvgamle« Altertøj i Stedet blev leveret til Hyllested Kirke (RA. Krigskanc. Ref. Sager 1730 27. Febr. Nr. 5, og Ilaandbreve 1730 7. Marts. Oberst O. Kyhl har velvilligst gjort Forf. opmærksom paa Stedet). Sml. Tilsk. S. 466 f. Chr. Axel Jensens Datering af Messehagelen er altsaa aldeles rigtig. — Sjæll. Miss. 1738, Nr. 632; RKResol. 1754, Nr. 66; Forklaringen af Simmel-Stjernen efter Organist Rung-Keller (Tilsk., S. 469, Note).

Side 197. Sjæll. Miss. 1736, Nr. 141, 1737, Nr. 123-24 og 491, 1738, Nr. 89-90.

Side 198. Sjæll. Miss. 1742, Nr. 109-10, 1747 Nr. 73 og 76. — Mnemosyne IV, 387; Rasmussen, Frederiksberg Kirke, S. 144 f.; Johs. Ewald, Saml. Skr. V, 89 ff.; Rasmussen, S. 151 f. Den henrettede Degn hed Joachim Chr. Haugen ell. Hagen og var gift med Formandens Enke; hans Tilstaaelse ligger i RA. Privatarkiver, Samlingspakker: Hagen. — Rasmussens Skrift giver en Række nye biografiske Oplysninger om Præsterne ved Frederiksberg Kirke, men Fremstillingen er temmelig kaotisk og Kildestederne citeres langtfra i ønskeligt Omfang; de topografiske Afsnit er uden Betydning.

Side 199. Sjæll. aabne Breve 1739, Nr. 123-24, Sjæll. Miss. 1739, Nr. 183. — Der var Skolemester i Ny Hollænderby 1697 (LAS. Tinghog 1691-99, Fol. 201). Det var aabenbart den Peder Andersen, om hvem Datteren 1721 fortæller, at han har været Degn og Skoleholder i Frederiksberg By i 47 Aar, og ejede to Huspladser, købte for 40 Rdr., hvorpaa han havde bygget 14 Fag Hus, som siden efter Kongens Ordre blev nedbrudt og paa Pladserne anlagt en Melonhave (DK. Supplikprot. 1721 II, Nr. 396). Rasmussen oplyser i sin Bog om Kirken (S. 94, jvfr. S. 81 og 254), at den henrettede Hagens Forgænger Jens Netboe 1711 blev hans Efterfølger, hvorefter Peder Andersen altsaa har siddet som Hollænderbyens Degn og Skolemester fra ca. 1664. — RKResol. 1734 Nr. 16 B og Rtk. Resolutionsprot. 1734, Nr. 35; RKResol. 1731, Nr. 51, og Rtk. Skødebog Nr. 12, S. 394. — Sjæll. Miss. 1736, Nr. 344-45, 1737, Nr. 74 og 97.

Side 200. Sjæll. Miss. 1737, Nr. 147-48; Mnemosyne IV, 391; Sjæll. Miss. 1737, Nr. 189, 251, 521.

Side 201. Sjæll. Miss. 1743, Nr. 239, jvfr. Danske Lov 2—12—4. — Kirkegården: RKResol. 1764, Nr. 21.

Side 202. RKResol. 1764, Nr. 56. — *Bebyggelse langs Pilealleen*: RKResol. 1734, Nr. 16 B. Gudmandsøn fik sin Grund anvist 1734 samtidig med at Præste- og Degnegrunden opmaales (RKResol. 1734, Nr. 23) og i Rtk. Forestilling af 24. Marts 1736 siges, at han »i Følge af Eders K. Maj. allern. mundtlig Resolution udi April 1734 skulde tage Fæstebrev paa et af ham opbyggt Hus paa en af de forommeldte Byggepladser« (RKResol. 1736, Nr. 43); om Gudmandsøn endvidere: RKResol. 1741, Nr. 104, 1747, Nr. 55, og 1748, Nr. 51, jvfr. Rtk. Resolutionsprot. 1748, Nr. 128.

Side 204. RKResol. 1747, Nr. 11, jvfr. Rtk. Resolutionsprot. 1747, Nr. 30.

Side 205. Regimentsskriver Nøragers Skrivelse af 9. Maj 1775 ved Sjæll. Stifts Renteskriverkontors kgl. Resol. 1775, 13. Novbr. — Af Tingsvidner fra Maj-Juni 1741 fremgaar hvilke Byer der skulde sørge for de enkelte Stykker af Hegnet omkring Frederiksberg Mark (Rtk. Skov- og Jagtsager, Pakkesager Gruppe 12 Nr. 5: Skov- og Jagtsessions-Dokumenter 1736-42). — *Remisen*: Maalene efter Schoustrups Kort ved Indlæg til Rtk. Ekspeditionsprot. 1753, Nr. 234, jvfr. Tingsvidne af 7. Maj 1753 i Rtk. Skov- og Jagtvæsen, Pakkesager Gruppe 12, Nr. 38.

Side 206. RKResol. 1729, Nr. 81, 1736, Nr. 56, jvfr. Rtk. Resolutionsprot. 1736, Nr. 90 (her regnes den projekterede Remise paa Vandkrogen til 840 Favne, fordi Hjørnet mod Sydøst (se Kortet Side 209), der ved Anlægget ikke blev beplantet, er taget med); HMK 2. R. III, 363. — Om *Rødhus*, der stod ved Frederiksberg Grænseskel, berettes i Vigerslev Bys Markbog (ved Matr. 1688): »Derforuden er endnu et Hus, kaldes Rødhus, og staar paa Hollænder-Marken ved Vejen [ø: Kongevejen], og tvende Fag Hus, staar paa denne Bys [ø: Vigerslevs] Mark, udi Nørre Vangen«. Rødhus ses paa et Pumpevandskort fra ca. 1720, der er gengivet som Bilag i »Frederiksberg Kommune 1858-1900« (Frbg. 1901). — Et firdobbelt Rovmord blev Natten mellem den 14. og 15. Aug. 1727 begaaet paa Ny Amager, idet en Sergeant og hele hans Husstand blev myrdet af fire gevorbne Soldater, alle Tyskere, der skjulte sig i Plantagen og Remisen, og senere fik fat i en Baad for at flygte til Skaane, men havnede paa Stevns hvor de blev paagrebne. Krigskanc. ref. Sager 1727, 29. Septhr. Nr. 1 (Oberst O. Kyhl har velvilligst gjort Forf. opmærksom paa Stedet).

Side 207. Rtk. Skov- og Jagtvæsen, Pakkesager Gruppe 5, Nr. 1 a: Remiserne paa Amager og Frederiksberg. Bestemmelsen om de nye Remisers Anlæg blev tagen ved kgl. Resol. af 24. Aug. 1736, men først i 1738 er man ved at indhegne dem. — RKResol. 1731, Nr. 80, 1744, Nr. 22, 1761, Nr. 42; Afskrift af S. Kruuses Brev til Amtmanden af 14. Juni 1767 ved Sjæll. Stifts Renteskriverkontors kgl. Resol. 1775, 13. Novbr.

Side 208. Rtk. danske Forestillinger 1740, Nr. 202, og Ekspeditionsprot. 1737-41, Nr. 344 (med Indlæg), jvfr. RKResol. 1740, Nr. 103. — Vandkrogen (og Bakken) er muligvis nogenlunde det samme som »Krogen ved Prinsens Kaninhave«, der nævnes i Markbogen for Ny Hollænderby ved Matr. 1688 (jvfr. KD I, 788).

Side 209. Planen i RA. Domænekontorets alm. Journalsager 1847, Nr. 1875.

Side 210. RKResol. 1741, Nr. 161, jvfr. Rtk. Sjæll. Kont. Journal A 1697 (nu ved Domænekont. alm. Journalsager 1847, Nr. 1875; her ligger ogsaa Häussers Opmaaling).

Side 211. RKResol. 1750, Nr. 97. — *Husmændene*: RKResol. 1747, Nr. 55, og Rtk. Resolutionsprot. 1747, Nr. 118.

Side 212. RKResol. 1754, Nr. 52; Rtk. Ekspeditionsprot. 1757-60, Nr. 326 (med Indlæg). — Den kgl. Bevilling, hvorved Bønderne i Utterslev faar overladt Bisperengen til Brug indtil videre er af 1. April 1760. Mændene fra

Eggen, der 1759 opmaalte og takserede Jorden, kalder den »Bispeholm«; den strakte sig i Længden fra Øst til Vest 238 Favne og i Bredden i den vestre Ende 35, i den østre 177 Favne.

Side 213. RKResol. 1745, Nr. 93, og 1747, Nr. 81. — RKResol. 1757, Nr. 37, 1758, Nr. 96. — Om Voksblegen, Studevænget, Oberkampfs og Schiøtts Ejendomme se Bind II.

Side 214. Rtk. Forestillings- og Resolutionsprot. 1765, Nr. 54, jvfr. Christensen, Hørsholms Hist. (K. 1879), S. 188 og Bilag X. — RKResol. 1765, Nr. 25 og 82, der angaar Bortsalget af Jorderne, er allerede i 1791 udlaant til Rtk. Sjællandske Kontor, men Akterne er ikke lagt tilbage paa Plads i Arkivet; de kan spores ind i det 19. Aarh., men har ikke været at finde. Sagens Gang kan imidlertid rekonstrueres ad anden Vej, og M. P. Lunn's Kort, der er udarbejdet i samme Anledning og gengives her, er fundet i Matrikulsarkivet (Ældste Originalkort, Sokkelunds Herred Rulle 5). Stadslandinspektøren har vist Forf. den Velvilje at lade udføre en omhyggelig Kopi, som bedre end Originalen egnede sig for Reproduktion.

Side 215. Rtk. Forestillings- og Resolutionsprot. 1765, Nr. 169; Nyt hist. Tidsskr. II, 407. — Auktionskonditioner: RKResol. 1766, Nr. 18 (Fritagelsen for Værnepligt fik dog senere sin Betydning, sml. Stern, Beskrivelse af Kjøbhvns Amt I (K. 1834), S. 194).

Side 216. Adresseavisen 1765, Nr. 35; Berlings kbhvske Tidender 1765, Nr. 27; Rtk. Forestillings- og Resolutionsprot. 1765, Nr. 169; RKResol. 1766, Nr. 18.

Side 217. Rtk. Resolutionsprot. 1768, Nr. 54, jvfr. Stern, anf. Skrift, S. 177 og 192; Rtk. Resolutionsprot. 1770, Nr. 86 (RKResol. 1770, Nr. 40, hvori Indlægene ang. Bispeengen, mangler) og Rytterdistrikternes Kontors Journalsager 1770, Nr. 516.

Side 218. RA. Højesterets Voteringsprot. 1774 A, S. 706 ff.; Sjæll. Stifts Renteskriverkontors kgl. Resolutioner 1775, 13. Novbr., og Rtk. Forestillings- og Resolprot. 1775, Nr. 128, jvfr. Sjæll. Kontors Kopibog April-Aug. 1775, Nr. 507 og 841.

Side 220. Rtk. Tabelkontor: Tabeller over Folketællingen 1769. Tællingen foretaget af Kinast. De anførte Tal omfatter baade Mænd og Kvinder, ogsaa de ugifte, samt Børnene. Rubrikken Tjenestefolk og Daglejere, der er holdt for sig selv, omfatter 80 Mænd og 104 Kvinder, hvoraf rimeligvis ogsaa største Parten maa henføres til Jordbruget.

Tilføjelse. Med de Side 88 omtalte Kort fra Scheels Haand sigtes til Reguleringsplanen i Stadsarkivet og Havetegningerne (sml. Anm. til Side 90 og Side 126). Det er sandsynligt, men ikke sikkert, at de alle er af Scheel. Om han selv har tegnet dem, er en anden Sag. Til Side 157 maa bemærkes, at dog ogsaa en Del af Snedkerarbejdet var indbefattet i Ernst's Kontrakt.

BILAG

Hans Heinr. Scheels Plan til Hollænderbyens Regulering efter Branden 1697	90-91
Kort over Prinsens Gaard med tilliggende Jorder og Op- maaling af Prinsens Gaard og Haver omkr. 1697 ..	114-15
Den endelige Plan til Frederiksberg Haves Anlæg	126-27
Kort over den vestlige Del af Frederiksberg med n�r- meste Omgivelser	174-75
Häussers Opmaaling af Frederiksberg Have med Plan- tagen, Dyrchaverne og Kongevejen. 1741	210-11
M. P. Lunns Kort over de Lodder af Hømarken, der bortsolgtes 1765	214-15